

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

पौराणिक आर्यसौरतने !

भाग १ ला.

मुद्रक व प्रकाशक,

दामोदर लक्ष्मण लेले.

पान्नी

आपल्या "मोदवृत्त" आपखान्यांत

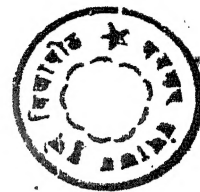
वांई मधली आळी घर नं० ४१० येथे आपून

वांई, मधली आळी घर नं० ४१० येथे

प्रसिद्ध केले.

आश्विन शुद्ध १० शके १८३८.

किंमत १॥ रुपया

प्रस्तावना.

श्री भगवज्जन जो जो
जी जी त्याची महासती भार्या ॥
तीस नमस्कार असो
मजवरिं ती बहु दया करो आर्या ॥

पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक देश आहेत; आणि निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे कित्येक धर्म प्रचलित आहेत. धर्मवैचित्र्यानुसार भिन्नभिन्न धर्मांतील धर्मतत्त्वे जरी परस्पर विरोधी दिसतात व निरनिराळ्या देशांच्या स्थितिवैचित्र्याप्रमाणे देशेदेशीं जरी आचार व चालीरीति यांच्यामध्ये भिन्नता दिसून येते तरी धर्म, उन्नत नीति व सदाचार यांसारख्या महत्वाच्या गोष्टींची मूलतत्त्वे कोठेही समभावीच आहेत असें आढळून येतें. चोरी, चहाडी, व्यभिचार यांचा कोणत्याही धर्मांत निषेधच केलेला आढळेल. कांहीं कांहीं विद्वान् ज्ञानविणारांच्या मतानें धर्म व नीति या दोन्ही मोष्टी एकच असल्या, कांहीं कांहीं धर्मांना पुनर्विवाह मान्य असला, कांहीं धर्मांनीं मद्यपान, मांसभक्षण यांसारख्या मोष्टींचा निषेध केला नसला तरी सत्य, शुद्धता, दया, शांति, औदार्य, पातिव्रत्य इत्यादि उच्चतम गुणांना कोणत्याही धर्मानें शिरावरच धारण केलें आहे. आमच्या सनातन धर्मानें तर पातिव्रत्याचें महत्त्व पराकाष्टेचें वर्णन केलें आहे. स्त्रियांच्या पातिव्रत्याचें सामर्थ्य अगाध आहे. पृथिव्यादि पंचतत्त्वे पतिव्रतेच्या सेवेतच धन्यता मानतात एवढेंच नव्हे तर सर्व देवगणांसह अखिल ब्रह्मांडांचा शास्ता जो सनातन परमेश्वर तो देखील सध्वीव्रतपर स्त्रियांचा केवळ सेवक होऊन राहतो. ऐश्वर्य, वैभव, यश, कल्याण

इत्यादि गोष्टींची किंही स्त्रियांच्या उज्वळ पातिव्रत्यांत आहे असे अनेक दाखल्यावरून प्रस्थापित होणारे आहे. ज्यांनी आपल्या पातिव्रयप्रभावाने आपली दोन्ही कुळे पावून केली आणि आपल्या निर्मळ यशाच्या लखलखीत ध्वजाने सर्व जग प्रकाशमान केले अशा कित्येक साध्वी स्त्रियांनी हा आश्रित पवित्र करून ठेविला आहे. तशा प्रकारच्या, गुरुस्थानी शोभणाऱ्या, प्राचीन आर्यागणांची यत्किंचित् तरी सेवा प्रदात्री, व सांप्रतच्या बिकट काळी सुधारणेसाठी हपापलेल्या आर्यावर्ताला सनातन धर्मसंमत स्त्रीशिक्षणाची व शुद्ध स्त्रीधर्माची जाणीव पटावी या हेतूने आम्ही हे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. यांत दिलेली बहुतेक चरित्रे पौराणिक आहेत. प्रत्येक चरित्रांत कारणपरत्वे आम्ही निरनिराळे विचार प्रकट केले आहेत व अन्याय ठिकाणी कांही मुद्रांच्या बाबतीत टीकात्मक लिहिले आहे तरी चरित्रांज्या सर्वा मतितार्थ आधारानाचून लिहिलेला नाहीत. आमच्या देशांत आजपावेतो जे अनेक साधुसंत व सत्त्वस्थ कवी होऊन गेले अशा महाजनांच्या ग्रंथाधारेच ही सर्व चरित्रे लिहिलेली आहेत. या पुस्तकांत सीमंतिनी, सावित्री, महानंदा, द्रौपदी, अनुसूया, दत्तकांता, स्वाहा, सीता, पद्मावती, सुलोचना, संत सख्, देवहूती अशी १२ चरित्रे दिली आहेत. यासारखी आपणही पुष्कळ चरित्रे प्रसिद्ध करण्यासाठी आहेत. ती सर्व आमच्याजवळ लिहून द्यायार आहेत. व कांही कालाने आम्ही यासारख्याच चरित्रांचा दुसरा भाग प्रसिद्ध करण्यासाठी आहो.

सांप्रत काळी पुस्तके प्रसिद्ध करण्याचे काम बरेच बिकट आहे. तरी पण श्रीमंत सं. जत संस्थानाभिपति यांसारखे समयज्ञ, पुस्तक-प्रसिद्धीस सहाय्य करतात त्यामुळे धीर खचून न देता कांही तरी मातृभाषेची सेवा करण्याचे फळ जोडण्यास सवड सांपडते ही आनंदाची गोष्ट होय!

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

पौराणिक आर्य-स्त्रीरत्ने !

सीमंतिनी.

चीन काळी या पवित्र आर्यावर्त देशांत चित्रवर्मा या नांवाचा राजा राज्य करीत असे. तो राजा हरिश्चंद्र, नल यांच्याप्रमाणेच पुण्यशील व पराक्रमी होता. तो अंतःकरणाचा दयाळू असून आपल्या प्रजेचें पुत्रवत् पालन करीत असे. दुष्ट व दुर्जन अशा लोकांना दंड करण्यांत तो प्रत्यक्ष यमच होता. प्रयत्न करण्यांत तो दुमरा भगीरथच असून सामर्थ्यानें तो मारुती, भीम यांच्या तोडीचा होता. तो समरभूमीवर उभा राहिला ह्मणजे आपण अजिंक्य अशा परशुरामाशीं सामना करीत आहों कीं काय असें त्याच्या शत्रूंना वाटत असे. तो विरोचनसुत बळी-राजाप्रमाणें उदार असून हरिहरांची अनन्य भक्ति करी. त्याच्या-प्रमाणेंच प्रतापवंत असे त्याला पुष्कळ पुत्र होते. आपल्याला एखादी कन्या असावी अशी चित्रवर्म्याला प्रबल इच्छा उत्पन्न झाली. आपले मनोरथ पूर्ण व्हावेत ह्मणून त्यानें शंकराला पुष्कळ नवस केले. श्रीशंकराच्या प्रसादानें त्याला एक कन्यारत्न प्राप्त झालें.

ती कन्या शुभलक्षणांनीं संपन्न होती. सुलोचना किंवा दमयंती यांचीही उपमा तिला बरोबर शोभण्यासारखी नव्हती. मदन्याची

रती, रावणाची मंदोदरी, चंद्राची रोहिणी इत्यादि लावण्ययुक्त सुंदरीचें तेज त्या कन्येच्या सौंदर्यापुढें फिकें पडणारें होतें. ब्रम्ह-देवाची भार्या सावित्री हिची उपमा तिला कांहींशी शोभणारी होती. प्रत्यक्ष भवानीच तिच्या रूपानें भूलोकीं अवतीर्ण झाली होती; साक्षात् लक्ष्मीनेच तो अवतार धारण केला असावा असें वाटे. कलंकरोहित अशा चंद्राप्रमाणें तिचा मुखचंद्रमा शोभत होता. तिन्ही लोकांतील सर्व सौंदर्य गाळूनच ब्रम्हदेवानें तिची मूर्ति ओतली होती.

ती कन्या जन्मास आली तेव्हां ज्योतिषशास्त्रनिपुण अशा ब्रम्हणांनीं तिचें जातक वर्तविलें. ती कन्या साऱ्या पृथ्वीची स्वामिनी होईल; ती दहाहजार वर्षे राज्य करील; अशा प्रकारचें त्या कन्येविषयीं भविष्य ऐकून चित्रवर्मा राजाला अति आनंद वाटला. त्यानें सत्पात्र ब्राह्मणांना वस्त्रें व अलंकार दान केले. इतर याचकांनीं जें जें मागितलें तें तें त्यांना देऊन त्यानें सर्वांना खुषी केलें. त्या कन्येचें नांव सीमंतिनी ठेवावें असें ठरलें. केवळ लावण्याची गंगानदीच आपल्या घरांत सीमंतिनीच्या रूपानें प्राप्त झाली आहे असें चाटून राजा चित्रवर्मा ब्रह्मानंदांत निमग्न झाला. इतक्यांत अमृतांत विषाचा थेंब पडावा त्याप्रमाणें एका ब्रम्हणांनं अमंगल शब्दांचा उच्चार करून राजाचा सर्व आनंद नाहीसा करून टाकिला. त्या ज्ञानसंपन्न पंडितानें असा भविष्यार्थ सांगितला कीं, “ या सीमंतिनीला तिच्या चवदावें वर्षीं वैधव्य प्राप्त होईल. ”

त्या भविष्यवाद्याच्या तोंडचे अशुभ शब्द ऐकतांच राजाला धीर कसा निघेल ? तो पराकाष्ठेचा उद्ध्विग्न झाला. त्याचा चेहरा म्लान दिसूं लागला. त्याच्या डोक्यावर एकाएकी वीजच कोसळून पडली असें त्यास वाटलें. त्या ब्रम्हणाच्या मुखांतील शब्दरूपीं तरवारीनें त्याचें काळीज कापून निघालें. राजाची ती अकस्मात् ध्यानान्त घेऊन

तो ब्राम्हण पुन्हां क्षणाला, “ राजा, तू कन्येच्या दुर्भाग्याविषयी इतका चिंतेत पडूं नको. श्रीशंकराच्या कृपेनें तुझ्या कन्येला सौभाग्य प्राप्त होईल. ”

इतके सांगून तो ब्राम्हण आपल्या घरी निघून गेला. त्याच्या शेवटच्या बोलण्यानें राजाचें समाधान होईना. आपली हुरहुर नाहींशी व्हावी, चिंतेत राहून आपण झुरणीस लागूं नये एवढ्याच हेतूनें ब्राम्हणानें जातेवेळीं आपलें कांहीं तरी समाधान केलें अशा समजुतीनें राजा अगदीं चिंताक्रांत झाला. त्याला अन्नपाणी गोड लागेना. सदासर्वकाळ तो कन्येवर कोसळणाऱ्या आपत्तीच्या विचारांनीं व्यापलेला दिसे.

सीमंतिनी चंद्रकलेप्रमाणें वाढतां वाढतां बरीच मोठी झाली. ती सर्व कलामध्ये निपुण झाली. तिच्या अंगीं विलक्षण चातुर्य दिसूं लागलें. तिचा कंठ फारच मधुर होता. तिचें सुस्वर गायन ऐकून कोकिला मौन धरून बसत. तिच्या अंगाच्या सुवासामुळें कस्तुरी-मृग अरण्यांत दडून बसले. तिचें मुख पाहतांच रतिफती मदन हा लज्जायमान होत असे. तिचा कटिप्रदेश पाहून सिंह तोंड लपवून बसत. तिची चालण्याची ऐट पाहून हंस मानससरोवराच्या कांठीं जाऊन दडून बसले. तिच्या डोक्यावरील कुरळे केश भुंग्यांच्या रांगेप्रमाणें शोभत. तिच्या डोक्यांची शोभा पाहून हरणें, मासे, कमळें, ताजवा किंवा दय्यर या नांवाचे पक्षी लज्जित होत असत. तिच्या बेणीची आकृति पाहून सर्प विवरांत लपून बसले. तिचें नांक पाहतांच राघूची धांदल उडे. तिचे ओंठ बघून पिकलेल्या तोंडल्याचा गर्व हरण होत असे. तिची दंतपंक्ति पिकलेल्या डाळिवबीजाच्या पंक्तीप्रमाणें खुळून दिसे. तिच्या अंगाच्या सुवासानें आसपासचा प्रांत दरवळून जाई. सूर्याच्या प्रमे-

प्रमाणें ती आपल्या कांतीनें अक्षय्य चमकत असे. अशा प्रकारच्या अद्भुत सौंदर्यानें युक्त असलेली ती सीमंतिनी उपवर झाली. ती नेहमीं आपल्या सखीजनांसह किन्नरकन्यांचें मनोहर गायन ऐकत बसे.

ऋषीनें वर्तविलेलें जातक अद्याप तिला समजलें नसल्यामुळें तिला काळजी वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें; पण आपला पिता चित्तवर्मा हा मात्र आपल्याबद्दल नेहमीं चिंताक्रांत असतो ही गोष्ट तिच्या ध्यानांत आली. तिनें त्यासंबंधानें आपल्या सख्यांजवळ शोध केला तेव्हां त्यांच्याकडून तिला तिच्या भविष्यत् आपत्तीचें ज्ञान झालें. आपल्या चवदावे वर्षीं आपणास वैधव्य प्राप्त होणार असें त्रिकालज्ञ ऋषिमुखांतील भविष्य समजतांच सीमंतिनीची वृत्ति बावरली. आर्यस्त्रियांना अन्य कोणतीही स्थिति वैधव्यदशेइतकी दुःखदायक वाटणारी नाही. मनुष्यमात्राला अत्यावश्य असलेल्या अन्नाची मोताद पडली तरी ज्या आर्यस्त्रिया आपल्या पतीबरोबर भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करण्यांतही आनंद मानतील; वस्त्राच्या अभावानें काया उघडी पडली तरी ती लज्जारूपीं वस्त्रानें झांकून तशा स्थितीतच ज्या आर्यपतिव्रता आपल्या पतिसमवेत आनंदानें काळ कंठतील; हिंवाळ्यांतील थंडीच्या कडाक्यानें शरीराचा काकडा वळला; उन्हाळ्यांतील उष्ण किरणांनीं देहकांती करपून गेली; पावसाळ्यांतील जलवर्षावानें सर्व अंग सदैव ओलें चिंब होऊन राहिलें तरीही ज्या आर्यसाध्वी ढगमगणार नाहीत त्या एका वैधव्यापुढें मात्र थरथर कांपावयास लागतील, भयंकर जंगलांत प्रवास करावा लागला तरी चालेल; वनवासामध्ये असतांना व्याघ्र सिंहादि हिंसक प्राणी आ पसरून पुढें येऊन उभे राहिले तरी बेहे-त्तर; इतकेंच काय पण सर्वभक्षक काल उग्ररूप धारण करून प्राप्त झाला असतां त्याच्या स्वाधीन होण्यासही त्या आनंदानें कबूल होतील; पण

वैव्यदुःख पतकरण्यास त्या एक क्षणभर देखील राजी होणार नाहीत. एका मंगलसूत्रापुढे ज्यांना सोन्यारुप्याच्या किंवा रत्नजडित अलंकाराचीही किंमत नाही, कपाळावरील कुंकुमतिलकासच ज्या आपलें सर्व सौभाग्य समजणार, आपल्या हातांतील वज्रचुड्यांतच ज्या स्वर्गसौख्य मानणार, मस्तकावरील केशभारासच ज्या आपली सर्व शोभा मानणार त्या सनातनधर्मीय पवित्र स्त्रियांना वैव्य या शब्दाची कल्पना देखील सहन होणार नाही. ज्याच्या सुखदुःखावर आपलें सुखदुःख अवलंबून आहे, ज्याच्या सेवेमुळे आपल्याला परलोक-प्राप्ति होणारी आहे, ज्याच्या सुखरूपतेवर आपली सुखरूपता अवलंबून आहे, अशा पतीचा विरह होण्याचा प्रसंग आपल्या चवदाव्या वर्षी आपणावर गुदरणार हें ऐकतांच सीमंतिनीचें हृदय फाटून गेलें. ती कावरीबावरी झाली; तिचे हातपाय लटपटूं लागले. तिच्या मनाचा सर्व धीर सुटून ती क्षणभर प्रेतवत् होऊन पडली. जी दशा म्हणजेच साध्वी-स्त्रियांना भूलोकांतील नर्क होय ती आपणास चुकवितां येण्यासारखी आहे किंवा नाही हा विचार उत्पन्न होऊन सीमंतिनीनें मैत्रेयीकडे धाव ठोकली.

ही मैत्रेयी ह्मणजे याज्ञवल्क्याची पत्नी होय. ही आपल्या पती-प्रमाणेंच अधिकारसंपन्न होती. ती धर्माधर्म जाणत होती. सम-समान हक्कांचीं तत्वे, समाजरचना, स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, अबलोज्ञति या गोष्टींचा तिनें अभ्यास केला नव्हता; तरी पण ती अडाणी नव्हती. नरजन्म, इहपरलोक, कर्माकर्म, सदाचार, भूतदया, परमार्थ, परमेश्वर, सृष्टिरचना, नीति इत्यादि गोष्टींचीं चोख तत्वे तिला अवगत होती. अशा प्रकारच्या मैत्रेयीकडे जातांच सीमंतिनीनें सद्बुद्धित होऊन तिच्या चरणावर लोटांगण घातलें. तिनें आपल्या नेत्रांतील अश्रुजलानें मैत्रेयीचे पाय धुऊन टाकले. तिची ती नम्रावस्था

पाहून मैत्रेयीने तिला उठवून आपल्या बोटाशीं धरलें. सीमंतिनीचें हृदय धडधडत होतें. मैत्रेयीने तिचें मुख कुरवाळून तिच्या डोळ्याचें आणि पुसलें आणि तिला धीर देऊन तिच्या दुःखाचें कारण विचारिलें.

मैत्रेयीच्या दयाभूत वर्तनानें सीमंतिनीस जास्तच गर्हिवर दाटला. तिनें सद्गदित होऊन आपला सर्व वृत्तांत तिला कथन केला आणि आपलें सौभाग्य संरक्षण करण्याबद्दलचा उपाय विचारिला. मग सीमंतिनीची हकीमत समजल्यानंतर तिनें तिच्या प्रश्नास काय उत्तर दिलें बरें ? तिनें तिला पुनर्विवाहाचा उपाय सांगितला काय ? समान हक्कांचीं तत्वे प्रतिपादून तिनें तिला स्त्रीस्वातंत्र्याचें शास्त्र पदविलें काय ? तिनें तिला मुळींच अविवाहित राहून वैधव्य चुकविण्याचा मार्ग दाखविला काय ? चौदाव्या वर्षीं वैधव्य येणार असें पाहून तिनें तिला त्या कालानंतरच स्वेच्छेनें पति वरण्याचा सल्ला सांगितला काय ? शास्त्रकर्त्या पुरुषांच्या पदरांत अप्पलपोटेपणा बांधून तिनें तिच्या अंतःकरणांत शास्त्राबद्दल द्वेष उत्पन्न केला काय ? ऋषींच्या ठिकाणीं कठोरपणा स्थापून तिनें तिचें मन धर्माचाराविरुद्ध भाळून टाकलें काय ? स्त्रीपुरुषांच्या सुखदुःख भावनेवर व्याख्यान करून तिनें तिच्या डोळ्यांत नसत्याच अभिमानाचें वेड उत्पन्न केलें काय ? परलोक, परमार्थ, परमात्मा, मनुष्यजन्म याविषयींच्या उच्च कल्पना नष्ट करून तिनें तिला ऐहिक सौख्यांतील कीटक वनविण्याचाच उपदेश दिला काय ? तिनें सीमंतिनीला आंतून कांहींएक सांगितलें नाहीं. वैधव्यपंकांत रुतलेल्या गाईचा उद्धार करण्याकरितां तयार केलेलें परोपकाराचें शास्त्र बाजूला ठेवून मैत्रेयीनें तिला सोमवारव्रत धरावयास सांगितलें. ती झणाली, “ सोमवारी उपवास करून संध्याकाळ होतांच श्रीशंकराची षोडशोपचारें पूजा करावी. अकराशें दंपत्यांचीं कसालंकारानें पूजा

करावी. अतिथींना अन्नदान द्यावें. रात्रभर जागरण करून शंकराचें सप्रेम भजन करावें. एका परमेश्वराच्या ठिकाणी अनन्यभावानें प्रेम ठेवावें. शंकराला अभिषेक केला असतां पापसंहार होतो. शंकराला गंधाक्षता, पुष्पमाला अर्पण करण्यानें सौभाग्य वाढतें. शिवाच्या मंदिरांत नंदादीप चालविणाराचा वंशविस्तार होतो. नैवेद्याच्या योगानें लक्ष्मीची वाढ होते. तांबूलदान, नमस्कार, प्रदक्षिणा यांच्या योगानें आरोग्यप्राप्ति होऊन चारी पुरुषार्थ सिद्ध होतात. जपाच्या योगानें महासिद्धि साध्य होतात. होमहवनामुळें धनवृद्धि होते. कीर्तनश्रवण केलें असतां आधिव्याधि हरण होतात. ध्यानानें महाज्ञान प्राप्त होतें. तात्पर्य हें व्रत करून, सदासर्वकाळ ईश्वरभजनाचा अंगिकार करून सत्त्ववृत्तीनें राहणारांच्या आपत्ति नाहीशा करण्याबद्दल परमेश्वर जबाबदार आहे. ”

अशाप्रकारें व्रत सांगून तिनें तिला शंकराचा मंत्र सांगितला. मैत्रेयीच्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवून सीमंतिनी आपल्या घरी गेली. श्रीशंकराकडे मन लावून त्याचें भजन करीत बसलें असतां आपलें संकट नाहीसें होईल असा सीमंतिनीला विश्वास वाटत होता. मैत्रेयीनें सांगितल्यापेक्षांही जास्त सावधगिरी राखून तिनें व्रतनियम चालविला. दुःखाचे डोंगर कोसळले तरी व्रतापासून अष्ट व्हावयाचें नाही असा सीमंतिनीच्या मनाचा पूर्ण निश्चय झाला होता.

सीमंतिनी उपवर होतांच चित्रवर्मा तिच्या विवाहाकरितां मुलक्षणी अशा वराचा शोध करूं लागला. नळराजाचा नातू चित्रांगद हा सीमंतिनीकरितां वर पसंत करण्यांत आला. चित्रांगद हा मदनासारखा देखणा होता. तो शुभ लक्षणांनीं मंडित होता. त्यानें चौसष्ट कलांचें आकलन केलें होतें. त्याचें आणि सीमंतिनीचें

टिपण जमलें. साय्या पृथ्वीमध्ये चित्रांगदाच्या तोडीचा दुसरा राजपुत्र नव्हता. चित्रवर्म्याने चित्रांगदालाच सीमंतिनी द्यावयाची असा निश्चय ठरवून तो त्या राजपुत्रास आपल्या नगरीत घेऊन आला. त्याने सीमंतिनी त्याला अर्पण केली. चार दिवस अद्भुत सोहळा झाला. राजाने जामातास वरदक्षिणा हणून अपरिमित संपत्ति दिली. उंची उंची वस्त्रे, नानाप्रकारचे अलंकार, अनेक रत्ने वगैरे जावयाला आंदण देऊन चित्रवर्म्याने आपल्या मनाचे समाधान व्यक्त केलें. हत्ती, घोडे, दासी, रत्नखाचित् पालख्या, मेणे वगैरे वाहनेही चित्रांगदाला सासय्याकडून मिळाली. त्यावेळीं चित्रवर्म्याने ब्राह्मणांनाही मोठमोठ्या दक्षिणा दिल्या. त्याने आपल्या सामर्थ्याने चारी वर्णांतील लोकांना तृप्त केलें. सर्व याचक संतोष पावून त्यांच्या तोंडांतून शुभप्रद आशिर्वाद निघूं लागले. राजाने आपल्या औदार्यरूपी अग्नीने याचकांचे दरिद्ररूपी रान जाळून टाकलें. दीन याचकांचा दारिद्र्य धुराळा आकाशांत उडत होता तो राजाच्या औदार्य-मेघ-वर्षावाने खाली बसला. याचकांचा संतोष-रूपी तृणांकुर टवटवीत दिसूं लागला. साडे पूर्ण होऊन वऱ्हाडी मंडळी जिकडल्या तिकडे गेली. चित्रवर्म्याचा व्याही हणजे चित्रांगदाचा पिता इंद्रसेन हा समारंभासह आपल्या नैषधदेशास परत गेला. चित्रवर्म्याने चित्रांगदाला मात्र नैषधदेशास पाठविलें नाहीं. दुसरा, दीपवाळी होईपर्यंत त्याने जावयाला तेथेंच ठेवून घेतलें.

चित्रांगद कित्येक दिवस श्वशुरगृहीं राहिला. चित्रवर्म्याने त्याचा यथायोग्य आदर ठेविला. सीमंतिनी आणि चित्रांगद हा जोडा लक्ष्मीनारायणाप्रमाणेंच दिसतो असे पाहून चित्रवर्म्याच्या मनाला अतिशय हर्ष होई. पण ऋषींचे भविष्य त्याचा सर्व हर्ष एका क्षणांत नाहींसा करून टाकी.

कांहीं दिवस गेल्यानंतर एकदां तो चित्रांगद मृगयेकरितां अरण्यांत निघाला. त्यानें आपल्याबरोबर पुष्कळ सेवक व सैन्य घेतलें. बनामध्ये शिकार करीत असतां तो फार श्रमला. शरीर तप्त होऊन त्याच्या अंगाला घाम सुटला. तेव्हां शरीराला विशेष गारवा येऊन मनाला आराम व्हावा झणून त्यानें सेवकांना नौका तयार करून यमुनेच्या डोहांत घालण्यास सांगितलें. मुख्य मुख्य सेवकांना बरोबर घेऊन चित्रांगद त्या नौकेत बसला. खलाशी वल्हीं मारूं लागले. चित्रांगद सेवकजनांबरोबर कौतुकानें गप्पा मारूं लागला.

यमुनानदी झणजे साक्षात् यमधर्माची बहीण होय. तिचें पाणी काळेभोर व भयानक दिसत होतें. तिच्या डोहाचा कोणालाही अंत लागलेला नव्हता. ती नाव त्या डोहाच्या मध्यभागी गेली तोंच सोसाट्याचा भयंकर वारा सुटला. मोठेंच तुफान होऊन नौका डळमळूं लागली. खलाशांनीं वल्हीं मारण्याची शिकस्त केली; पण त्यांचा निरुपाय होऊन नाव बुडूं लागली. आतां आपण खास जगत नाहीं असें जाणून नांवेतील सर्व लोक आरोळ्या मारूं लागले. सर्व लोक भयानें गांगरून गेले. प्राण वांचविण्याकरितां पोहत जाण्याचाचून मार्ग नाही असें जाणून कांहींजण पाण्यांत उड्या टाकणार तोंच ती नाव एकदम बुडाली. नौकेसकट सर्वजण बुडालेले पाहतांच नदीतीरावर राहिलेले सैनिक लोक दुःखानें विलाप करूं लागले. चित्रांगदाच्या पाठिराख्या वीरांनीं तर आक्रांत मांडिला. कित्येक सेवक किंकाळ्या फोडीत नगराकडे धावत गेले. चित्रवर्म्याला ती बातमी समजतांच तो तसाच ऊर बडवीत यमुनानदीकडे धावला. सीमंतिनी आपल्या आईसह मोठ्या धांदलीनें तेथें येऊन पोचली. तेथील देखावा पाहतांच सर्वजण दुःखसागरांत गटंगळ्या खाऊं लागले. सीमंतिनीनें धाड-दिशी आपलें अंग धरणीवर टाकिलें. तें पाहतांच तिच्या आईनें तिच्या

गळ्याला मिठी मारली. दोघीजणींनीं पराकाष्ठेचा शोक आरंभिला. सर्वत्र हाहाकार उडाला. सीमंतिनीच्या विलापध्वनीनें पृथ्वी थरथर कांपावयास लागली. समुद्राचें पाणीं कढत झालें. सीमंतिनीचा शोक ऐकून वनांतील पशुपक्षीही दुःखाकुल झाले. इतकेंच नव्हे तर वृक्ष, लता, वेली, दगड इत्यादि निर्जीव वस्तूही सीमंतिनीचें दुःख पाहून अश्रुपात करूं लागल्या. दुःखाग्नीचे चटके बसतां बसतां सीमंतिनीच्या डोळ्यांतील अश्रु करपून गेले. तिला मूर्च्छा येऊन ती निचेष्टित पडली. इतक्यांत त्या ठिकाणीं इंद्रसेन आपल्या भार्येसह येऊन पोचला. सीमंतिनीला पाहतांच इंद्रसेन शोकाग्नीनें जळूं लागला. चित्रांगदाची आई लावण्यवती हिनें मुनेच्या मुखाकडे पाहतांच आपला देह पृथ्वीवर टाकिला. बरोबरच्या स्त्रियांनीं लावण्यवतीस सावरून धरिलें. त्या तिचीं हरेकप्रकारें समजूत करूं लागल्या; पण व्यर्थ. स्वतःचा एकुलता एक सद्गुणी मुलगा पाण्यांत बुडून मेलेला, त्याचीच सद्गुणी भार्या ह्मणजे आपली सून वैधव्यानें होरपळून नदीतीरावर धुळींत लोळत पडलेली; अशा स्थितींत त्या लावण्यवतीचें सांत्वन नुसत्या शब्दांनीं कसे होणार ? तिच्या अंतःकरणांत प्रेमाचा कड येऊन तिनें आपल्या अश्रूंनीं धरणीदेवीला स्नान घातलें. ती आपलें कपाळ फोडून घेऊं लागली. ती आपल्या तोंडांत माती घालूं लागली. कार्लिदीनंदीनें आपल्या भावाचें ह्मणजे यमाचें रूप घेऊन आपल्या लाडक्यास गट्ट केलें याबद्दल ती त्या नदीवर अतिशय क्रुद्ध झाली. बलरामासारखा कोणी आपला कैवार घेणारा असतां तर त्यानें त्या यमुनेच्या मुसक्या बांधून तिला आपला पुत्र बाहेर टाकून द्यावयास लाविलें असतें असें वाटून ती महासामर्थ्यावान् अशा परमेश्वराचा धावा करूं लागली. आपल्या सहाय्याला कोणीच धावून येत नाही असें पाहून ती अमित होऊन

बोलू लागली, “ माझी आंघळ्याची काठी कोणी हिसकावून नेली हो ? माझे अनाथाचें गाठोंडें कोणी निर्दयानें डोहांत टाकिलें हो ? माझें चित्रांगद नांवाचें पाडस कोणी चोरून नेलें हो ? माझा लाडका राजहंस मला कोणीतरी दाखवाल काय ? परमेश्वरा ! मी पूर्वीं काय पातक केलें होतें झणून तूं मला हें त्याचें फळ दिलेंस ? मी प्रदोषव्रत मध्येंच टाकलें नाहीं. मी कधींही हरिहरांत भेद केला नाहीं. मी केव्हांही हरिकीर्तनाचा अन्हेर केला नाहीं. पंक्तिभेद, साधुनिंदा, परधनाचा अभिलाष यांतून कोणतेंही पातक माझ्याकडून घडल्याचें मला आठवत नाहीं. मग हें माझ्या पूर्व प्राक्तनाचें फल आहे काय ? पूर्वजन्मीं जर मी कोणाच्या अन्नांत माती कालविली असेल, कोणाच्या स्वार्थाच्या आड आलें असेन, कोणाचा वृत्तिछेद केला असेल, पात्रावर बसलेल्या ब्राह्मणाला उठवून लाविलें असेल, हरिणी आणि तिचे बालक यांचा विरह घडवून आणिलें असेल, मजकडून गुरुद्रोह घडला असेल तर त्याबद्दल आज मला हें यथायोग्यच प्रायश्चित्त मिळालें झणावयाचें. ”

असें बोलून ती आपलें समाधान करून घेऊं लागली. पण आईचेंच अंतःकरण तें ! अशानें तिचें मन शांत कोठून होणार ? तिनें पुन्हां हंबरडा फोडला. ती आपल्या आरोळ्यांनीं आकाशपाताळ एक करूं लागली. तिच्या विहिणीनें तिला मिठी मारली. त्या दोन्ही पुण्य नद्यांचा संगम होतांच त्यांच्या डोळ्यांतून एक तिसरीच नदी उत्पन्न होऊन तिचा जलप्रवाह धरणीवरून वाहूं लागला. सीमंतिनी बेशुद्ध स्थितीतच पडली होती. तो एकंदर देखावा पाहून चित्रवर्मा व इंद्रसेन हे दोघेही भूपती वेडे झाले. त्यांना कांहींच सुचेना. ते जातीनें पुरुष होते. ते दोघेही शूर व पराक्रमी होते. ते दोघेही वैभवसंपन्न व राज्यकार्यधुरंधर होते. सीमंतिनी दोघांनाही प्रिय होती; पण आधि-

वैवी संकटापुढें त्यांचें वैभव, चातुर्य, पराक्रम यांचें काय सामर्थ्य चालणार ? परमेश्वराच्या अचिंत्य शक्तीपुढें कोणालाही नम्रच व्हावें लागणार. त्या दोघांच्याही मनाचा धीर सुटून ते अवला बनले. त्यांचें अंतःकरण भांबावून जाऊन तेही आपापल्या भार्याप्रमाणेंच शोकाश्रू टाकीत बसले.

अशानें आतां कांहीं निभावयाचें नाहीं असें जाणून त्यांच्या प्रधान मंडळींनीं कशीतरी त्यांची समजूत पाडून त्यांना सावध करून पालखींत घातलें. सीमंतिनी, चित्रवर्मा वगैरे मंडळींचा घरीं नेण्यांत आलें. इंद्रतेन व लावण्यवती यांना त्यांच्या आप्तजनांनीं नैषधपुसाम नेलें तों त्यांच्यावर तेशें भलतेंच संकट कोसळलें. त्यांच्यावर गुदरलेला प्रसंग साधून त्यांच्या भाऊवंदांनीं त्यांचें राज्य हरण करून त्यांना कैद करून टाकिलें.

सीमंतिनी आपल्या नगरास पोचल्यानंतर बिराडानें व्यापून राहिली. पण तिनें आपलें व्रत सोडलें नाहीं. मैत्रेयीचा उपदेश घट्ट पोटाशीं धरून ती मनामध्ये एकसारखें शिवनाम जपूं लागली. तिनें सर्व भोग वर्ज्य केले. तिच्या मुख्य अलंकारावरच काळाची उडी पडली असल्यानें तिला कोणत्याही प्रकारचा विलास सुखकर वाटेना. तिला अन्नपाणीही गोड लागेना. ज्याच्या अस्तित्वामुळेंच आपल्याला जगतामध्ये अस्तित्त्व आहे अशी ज्या साध्वीची कल्पना त्यांना पतीच्या पश्चात् कोणतीही गोष्ट रुचणें संभवनीयच नाहीं. सीमंतिनी ही तसलीच सती असल्या कारणानें एका पतिप्राप्तिवांचून तिला अन्य कशाचीही जरूर नव्हती. तिच्यापुढें अक्षय्य तिच्या पतीचीच मूर्ति दिसे. त्याला शिवस्वरूप समजून त्याचें ध्यान करण्यांतच ती सदोदित गढलेली असे.

आतां आपण चित्रांगदाकडे वळूं. नादलामुळें नौकेंचा नाश होऊन

चित्रांगद यमुनेच्या डोहांत बुडाला; पण नाकातोंडांत पाणी जाऊन तो सामान्य माणसाप्रमाणे मेलाला. त्याच्यावर परमेश्वराची कृपा होती. त्याच्या अर्धांगीने जी शिवभक्ति चालविली होती तिच्यामुळे त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी परमेश्वरावर पडली होती. जे अनन्य होऊन परमेश्वरास शरण गेले त्यांचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाही. भगवद्भक्तांच्या एका केंसासही धक्का लावण्यास प्रत्यक्ष कृतांतही बलसंपन्न नाही. भगवद्भक्तांचा नाश करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्यांना परमेश्वर आपले शत्रु समजतो. ज्याने काया, वाचा, मन करून भगवंताच्या भक्तीचा आश्रय केला त्याला नसलेले पुरविणे आणि त्यांचे असलेले रक्षण करणे हे परमेश्वराचे ब्रीदच आहे. सीमंतिनीला हा गुह्यसिद्धांत मैत्रंयिकडून कळला असल्या कारणाने ती आपल्या कंठांत शिवमंत्र धारण करून पतिप्राप्तीकरितां अनन्यभावाने तप करीत असतां तिच्या पतीच्या जिवाला अपाय करण्यास कोण प्रवृत्त होणार ? तिचा पति चित्रांगद यमुनेच्या डोहांत पडतांच त्याला नागकन्यांनीं सावरून धरिले. त्यांच्याबरोबर तो पाताळांत गेला.

तेथील नागभुवनाची लीला पाहून चित्रांगद तटस्थ झाला. त्या ठिकाणीं पद्मिणी वगैरे चारी प्रकारच्या दिव्य नारी होत्या. त्यांच्या अंगाच्या सुवासाने ते नागभुवन सुगंधित झाले होते. त्यांच्या पायांच्या नखांच्या शोभेने मोह पावून त्या ठिकाणीं अमरांचा सदोदित गुंजारव चालत असे. त्यांचा वदनचंद्र पाहून कित्येक तपस्वी त्या ठिकाणीं चकोर होऊन बसले होते. त्या ठिकाणीं चोहोंकडे नवरत्नांचे खडे पसरले होते. स्वर्गापेक्षांही त्या लोकाची शोभा जास्त वर्णनीय होती.

अशा त्या पाताळलोकाचा स्वामी नागराज तक्षक हा त्यावेळीं आपल्या सिंहासनावर विराजमान झालेला होता. नागकन्यांनीं

चित्रांगदाला त्याच्यापुढे नेतांच त्यानें सद्वादित होऊन नागराजाची स्तुति केल्यानंतर नागराजाच्या आज्ञेवरून त्यानें आपलें सर्व चरित्र कथन केलें. चित्रांगदाच्या चरित्रवर्णनानें दयायुक्त होऊन नागराजानें त्याला प्रश्न केला, “ भूलोकीं वास्तव्य करून तुम्ही कोणत्या दैवताची भक्ति करितां बरे ? ”

तक्षकाच्या या प्रश्नावर राजपुत्रानें निर्भय होऊन उत्तर केलें कीं, “ ज्याच्या इच्छामात्रेंकरून प्रकृतिपुरुषाचा जन्म झाला, ज्याच्या संकल्पमात्रेंकरून अनंत ब्रह्मांडांची रचना झाली; ज्याच्या इच्छेनें उलट खालीं असतां पंचतत्वांसह अनंत ब्रह्मांडांचा लय होऊन प्रकृति आणि पुरुष हे दोघेही ज्याच्यामध्ये लीन होऊन जातात त्या आदिदेव सदाशिवाची आत्मी भक्ति करितों. ज्याच्या मायेपासून सत्व, रज, तम हे तीन गुण उत्पन्न झाले; सत्वगुणाच्या अंशानें ज्यानें विष्णूची उत्पत्ति केली, रजाच्या अंशानें ज्यानें ब्रह्मदेव निर्माण केला, तमांशेंकरून ज्यानें तामसी रुद्र उत्पन्न केला त्या पुराण-पुरुष सदाशिवाचेच आम्ही दास आहों. पातालादि सर्व लोक, दाहीदिशा, पृथिव्यादि पांचीं तत्वे,—सर्व चराचर व्यापूनही जो शिलक राहिला आहे अशा श्रीशिवाचे आत्मी उपासक आहों. ज्याच्या नेत्रांच्या ठिकाणीं सूर्यनारायण वास्तव्य करतो, रोहिणीरमण चंद्र हाच ज्याचें मन आहे, रमारमण भगवान् विष्णु हाच ज्याचें अंतःकरण आहे, ब्रह्मदेव हाच ज्याची बुद्धि आहे, रुद्र हा ज्याचा अहंकार आहे, इंद्र हाच ज्याचे हात आहेत, यम हाच ज्याच्या तीव्र दाढा आहेत, तात्पर्य, अकरा रुद्र, बारा सूर्य इत्यादि सर्व देवता ज्याचीं अवयवें आहेत त्या विराट्पुरुषाच्या दासाचेही आम्ही दास आहों. अशा त्या भक्तवत्सल परमेश्वराचेंच नाम आम्ही गात असतो.”

राजपुत्राच्या तोंडून निवाळेलें हें ईशवर्णन ऐकतांच तो नागराज

अतिशय संतोष पावला. त्यानें सिंहासनावरून खालीं उतरून त्या भगवद्भक्ताला क्षेमालिंगन दिलें. त्यानें त्याला आपल्या भुवनांतील नानाप्रकारचें कौतुक दाखविलें. त्याच्याविषयीं अंतःकरणांत भारी आवड उत्पन्न होऊन त्याला तेथेंच राहून घेण्याच्या बुद्धीनें तो राजपुत्रास ह्मणाला, “ राजपुत्रा; तुला येथें कांहीं कमी पडणार नाही. देवांनाही ज्या वस्तूंची प्राप्ति होणें कठीण आहे अशा अनेक वस्तूंनीं माझें भांडार भरलेलें आहे. अनेक तऱ्हेचे विलास भोगून तूं येथें स्वस्थचित्तानें वास्तव्य कर. तूं शिवभक्त असल्यामुळें मला फार आवडत आहेस. तूं अक्षय्य माझ्या जवळ रहा. ”

तक्षकाचा आग्रह पाहून चित्रांगदानें त्याला सांगितलें, “ हे नागराजा; तूं महासामर्थ्यसंपन्न व दयाळू आहेस. तूं सर्व कांहीं जाणणारा आहेस. ज्या शिवाचें आम्ही ध्यान करितों त्याच्या कानांतील कुंडलांना तुझ्यामुळेंच अपूर्व शोभा आलेली आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी येथें राहणें मला कसें बरें रुचेल ? मी आपल्या आईबापांचा एकुलताएकच मुलगा आहे. माझ्या आईबापांना माझ्या भेटीची उत्कंठा लागली असेल. माझ्या वियोगानें माझें आईबाप तप्त झाले असतील. सर्व गुणांचें निधान, लावण्याची केवळ खाणच अशी चौदा वर्षांची माझी एकनिष्ठ पत्नी सीमंतिनी माझ्या विरहव्यथेमुळें प्राणही सोडील. हे नागराजा; आईबापाच्या चरणांचें दर्शन घेण्यास मी उत्सुक झालों आहे. माझ्या प्राप्तीकडे लक्ष लावून माझ्या मातापित्याचे प्राण डोळ्यांत आले असतील. माझी कांता केवळ माझ्या प्राप्तीच्या आशेनेंच जीव धरून राहिली असेल. तूं सर्वज्ञ व कृपाळू आहेस. मी हरिदासांचा दास चित्रांगद तुला शरण आहे. तूं उदार मन करून मला माझ्या घरीं नेऊन पोंचविशील तर तुझ्या प्रसादानेंच आम्हांला शिवभक्ति फलरूप झाली असें होईल. ”

असें बोलत असतां राजपुत्राच्या डोळ्यांतून घळघळ अश्रु वाहू लागले. तो मोठ्या आशेनें श्रीशंकराचें स्मरण करित तंक्षकांच्या मुखाकडे पाहू लागला. त्याची ती नम्रावस्था जाणून नागराजा प्रसन्न झाला. त्यानें त्याची विनंति मान्य करून असें सांगितलें कीं, “तुझ्या भगवद्भक्तीमुळे मी तुझा दास झालों आहे. आजपासून मीं तुला बारा हजार नागांचें बळ दिलें आहे. तूं जेव्हां जेव्हां माझे स्मरण करशील त्यावेळीं मी तुझ्या सहाय्यार्थ धावून येईन.”

इतकें सांगून त्या नागराजानें लागलीच आपल्या सेवकांकडून एक चपल घोडा आणविला. त्यानें अनेक दुर्लभ रत्ने व एक चिंतामणी राजपुत्रास अर्पण केला. नागलोकांतील दुसऱ्या कित्येक अपूर्व वस्तूंच्या मोटा बांधवून त्या त्यानें राक्षसांच्या डोक्यावर दिल्या. त्यानें आपल्या हातांनीं राजपुत्राच्या अंगावर दिव्य अलंकार व दिव्य वस्त्रे घाळून त्याला घोड्यावर बसविलें. एका बलसंपन्न नागाला हाक मारून त्याला चित्रांगदाबरोबर भूलोकीं जाण्याची त्यानें आज्ञा केली. सर्व तयारी होतांच तक्षकाच्या अनुज्ञेनें चित्रांगद त्या फणिवरास बरोबर घेऊन आपल्या नगरीस जाण्याकरितां तयार झाला. त्यानें नागराजाला वंदन केलें. राजानें त्याला शुभ आशिर्वाद देऊन त्याची त्याच्या आईबापाकडे रवानगी केली.

नागराजानें चित्रांगदास पाताळलोकीं एकंदर तीन वर्षे ठेवून घेतलें होतें. तीन संवत्सरानंतर त्याच्या परवानगीनें चित्रांगद यमुनेच्या डोहांतून बाहेर निघून तीरावर आला. त्याचवेळीं सीमंतिनी यमुनेच्या स्नानाकरितां तेथें प्राप्त झाली होती. तिच्याबरोबर तिच्या दासीही होती. चित्रांगद तीरावर येतांच त्याची व सीमंतिनीची दृष्टादृष्ट झाली. त्यांनीं एकमेकांकडे पाहिलें. दोघांनाही परस्परांच्या

दर्शनानें मोठें आश्चर्य वाटलें. दोघांनीं एकमेकांस ओळखलें; पण त्यावेळीं कोणी कोणास ओळख दिली नाही.

यावेळीं चित्रांगदानें नागलोकांतील मोत्यांचे कंठे धारण केले होते. त्याच्या मस्तकांतील दिव्य मोत्यांचा तुरा त्याच्या भुजेपर्यंत डोलत होता. त्याच्या कमरेतील मेखलेवर पांचू जडलेल्या होत्या. त्यांच्या रंगानें धरणीमाता हिरवीगार दिसत होती. त्यामुळें तें नवीन हिरवेंगार गवतच उगवलें आहे असें वाटून त्या जागेकडे मृगपशू धावून येऊं लागले. त्याच्या गळ्यांतील दिव्य मोती पाहून राजहंस त्याच्या छातीवर येऊन बसूं लागले. त्याच्या अलंकारांतील लाल माणिकांचें आरक्ततेज पाहून त्याच्यावर राघू येऊन बसून त्यांना चोंचा मारूं लागले. त्यानें आपल्या अंगास दिव्य चंदनाची जी उटी लावली होती तिच्या सुवासास मोहून त्याच्या अंगाभोंवतीं भुंगे घिरट्या घाळूं लागले. त्याचें तें अद्भुत वैभव पाहून सीमंतिनी विस्मित झाली. तिच्या मनांत अनेक विचार उत्पन्न होऊन ती भ्रमांत पडली. आपण ज्याचें नित्य ध्यान करितो, ज्याच्या प्राप्तीकरितां आपण सदैव शिवमंत्राचा जप करतो तोच हा चित्रांगद असावा अशा संशयांत गुरफटून ती वरचेवर त्याच्याकडे न्यहाळून पाहूं लागली.

चित्रांगदही सीमंतिनीला पाहून तटस्थ झाला. तिच्या गळ्यांत स्त्रियांच्या कंठांतील मुख्य दागिना जें मंगळसूत्र तें नव्हतें. तिच्या कपाळीं कुंकू नसल्यानें तिचा चेहरा निस्तेज दिसत होता. डोळ्यांमध्ये काजळ नसल्यानें ते फडफडीत दिसत होते. स्वभावतः ती तप्त सुवर्णासारख्या रंगानें युक्त होती. रंभा, उर्वशी यांसारख्या अप्सरा तिच्या दासी शोभण्यासारख्या होत्या. पण यावेळीं चित्रांगीनें तिची कांति करपून गेली होती. ती अतिशय क्लेश झाली होती. ग्रहणकाळच्या चंद्रकलेप्रमाणें तिची अवस्था झाली होती. तिच्या

एकंदर चिन्हांवरून ती सीमंतिनीच असावी अशी खात्री वाटून चित्रांगद तिच्याजवळ गेला आणि कळकळीने त्याने तिला तिची माहिती विचारली.

राजपुत्राचा शुद्ध हेतु जाणून सीमंतिनी आपला वृत्तांत सांगू लागली. पण चार शब्द बोलतांच तिचे डोळे पाण्याने भरून आले. अश्रुबिंदु मुईवर गळू लागले. तिचा कंठ दाटून येऊन तिच्या तोंडांतून शब्द निवण्याची पंचाईत पडू लागली. तिची स्त्री अनुकंपनीय अवस्था पाहून तिच्या चतुर सूर्यांनी राजपुत्रास सांगितलें, “तीन वर्षांपूर्वी याच यमुनेच्या डोहांत हिचा भ्रतार बुडाला. हिच्या सासुसासऱ्यासही त्यांच्या शत्रूंनी बंदिखान्यांत ठेवले आहे.” अशा प्रकारच्या ओळखीच्या गोष्टी सांगून त्या चतुर दासींनी राजपुत्रास तिचे सर्व चरित्र समजावून दिले. आपले वृत्त ऐकतांच राजपुत्र सद्गदित होऊन डोळे टिपू लागला आहे असे पाहून सीमंतिनीने आपल्या दासींना कांहीं खूण केली. तिच्या सुणेचा अर्थ जाणून त्यांनी राजपुत्रास त्याचा वृत्तांत विचारला. दासीचा प्रश्न ऐकून चित्रांगदाने सांगितलें, “आम्ही सिद्ध पुरुष आहो. मनास वाटेले त्या ठिकाणी गमन करण्याचें आमच्या अंगी सामर्थ्य आहे. तिन्ही लोकांत आम्ही स्वेच्छेने संचार करतो. आम्हांला भूत-भाविष्य-वर्तमानही सांगतां येतें.”

इतके बोलून राजपुत्राने सीमंतिनीचा हात धरून तिला जरा बाजूला नेले आणि त्याने तिच्या कानांत असे सांगितलें की, “तुझा डोहांत बुडालेला भ्रतार अद्याप जीवंत आहे. आजपासून तीन दिवसांत मी तुझी व त्याची भेट करवीन. आतां तुझी सौभाग्यगंगा भरून चालेल. तुझा अभ्युदय होईल. तुझे ऐश्वर्य वाढेल. तीन दिवस मात्र तू ही गोष्ट अगदी गुप्त ठेव.”

असे बजावून राजपुत्र आपल्या आईबापांची गांठ वेण्यास हाणून

तेथून निघून गेला. त्यानें कानांत सांगितलेलें स्नेहपूर्ण वचन ऐकून तिच्या मनाचा संशय फिटव्यासारखाच झाला. तो राजपुत्र खरोखर आपला भ्रतर चित्रांगदच असावा अशी तिची खात्री झाली. पण त्या गोष्टीच्या शक्याशक्यतेविषयी विचार उत्पन्न होऊन ती ह्मणूं लागली, “ ही गोष्ट खरी असेल काय ? मृत्यु पावलेला मनुष्य पुन्हां जिवंत होणें संभवनीय आहे काय ? यमुनेच्या डोहामध्ये जो बुडून गेला तो अमृतपान करून पुन्हां सजीव होऊन आला काय ? काळानें त्याला आपल्या फोटांतून पुन्हां बाहेर टाकून दिलें काय ? ”

अशा प्रकारचे शेंकडों प्रश्न विचारून तिनें आपल्या मनाची स्थिति प्रगट करून दाखविली. आपल्या कल्पनेप्रमाणें अशक्य गोष्टी शक्य होऊन तो राजपुत्र चित्रांगदच ठरावा याबद्दल तिनें ईश्वराला अनेक नवस केले. अकरालक्ष वाती लावून शंकराला वितर्कीच बिल्वदळें वाहण्याविषयी तिनें मनाचा निश्चय ठरविला. तिच्या मनाची शंका जाऊन तिचें मन स्वस्थ व्हावें ह्मणून तिच्या दासी तो पुरुष चित्रांगदच असल्याबद्दल तिला निश्चयपूर्वक सांगूं लागल्या. चित्रांगद नदीतीरावर दृष्टीस पडल्यापासून त्यानें जी कांहीं कृति केली त्याचा विचार करीत असतां त्यानें आपल्या हातास धरून आपल्या कानांत जें अमृतवचन सांगितलेलें त्यावरून तिचा संशय पूर्णपणें नष्ट झाला होता. तो राजपुत्र चित्रांगद नसून कोणी परका पुरुष असतां तर त्यानें आपल्या हातास स्पर्श केलाच नसता, असें ध्यानांत येऊन सीमंतिनीचें मुख प्रफुल्लित दिसूं लागलें. आपल्याला श्रीशंकराची भक्ति लवकरच फलद्रूप होणार अशा भ्रं-
वशानें ती सखीजनांसह शंकराचें नामस्मरण करीत आपल्या घरीं आऊन पोचली.

चित्रांगद आपल्या बरोबरच्या नागासह नदी तीर सोडून निघाला. तो नैषधदेशास जाऊन नगराबाहेरील एका उपवनांत उतरला. नागानें मनुष्यवेष धरून व त्याच्या शत्रूकडे जाऊन त्यांना चित्रांगद जिवंत होऊन आला असल्याचें अद्भुत वर्तमान सांगितलें. त्याचें भाषण खरें आहे कीं नाहीं याविषयी त्यांनीं आपली खात्री करून घेतली. त्याच्या क्षण्याप्रमाणें बारा हजार नागांचें सामर्थ्य संग्रह करून चित्रांगद आला आहे हें समजतांच ते भयभीत झाले. त्यांनीं लागलीच इंद्रसेन व लावण्यवती यांना बंधमुक्त करून त्यांचें राज्य त्यांस परत दिलें. आपल्या पुत्र जीवंत होऊन आला आहे हें वर्तमान कळतांच तो पुण्यश्लोकनलराजाचा पुत्र भाविक इंद्रसेन आपल्या सैन्यासह नगराबाहेरील उपवनांत गेला, आईबाप दृष्टीस पडतांच चित्रांगदानें धांवत जाऊन त्यांच्या पायावर लोळण मारली. इंद्रसेनानें चित्रांगदाला पोटाशी धरिलें. लावण्यवतीनें चित्रांगदाच्या गळ्याला घट्ट मिठी मारिली. चौदा वर्षे वनवास केल्यानंतर ज्याप्रमाणें श्रीरामचंद्र कौसल्येला भेटला त्याचप्रमाणें तीन वर्षे पाताळलोकीं वास करून आल्यावर चित्रांगद लावण्यवतीला भेटला. जन्मांधाला डोळे यावेत, गळ्यामध्ये यमाचे पाश पडले असतां मुक्तामध्ये अमृताचा शेंब पडावा त्याचप्रमाणें लावण्यवतीची स्थिति झाली, पौरजनांच्या झुंडीच्याझुंडी राजदर्शनास धावूं लागल्या. देशोदेशींचे राजेरजवाडे चित्रांगदास पाहण्याकरितां अनेक नजराणे घेऊन आले. अनेक तऱ्हेचा जयघोष सुरू झाला. वाचनादामुळें भूगोल डळमळावयास लागला. लक्ष्मणाला शक्ति लागून तो मूर्च्छित होऊन पडला असतां मास्तीनें द्रोणागिरी आणतांच जसा सर्वत्र आनंद झाला त्याप्रमाणेंच चित्रांगद, इंद्रसेन व लावण्यवती यांची भेट होतांच त्रिभुवन आनंदयुक्त झालें. मोठ्या

समारंभानें ते सर्वजण नैषधपुरांत गेले. इंद्रसेनानें सर्वत्रांना मोठ-
मोठ्या देणग्या वाटल्या. ज्याच्या प्रसादानें आपला मेलेला पुत्र
काळाचें उदर फोडून पुन्हां जिवंत होऊन आला त्या परमात्म्याच्या
नांवाचा सर्वांनी एकच गजर उसळून दिला.

चित्रांगद जिवंत होऊन आल्याचें वर्तमान इंद्रसेनाच्या दूतां-
कडून चित्रवर्म्याला समजतांच तो भूपति क्षणभर भानच विसरला.
आनंदाश्रूंनी त्याचे नेत्र सजल झाले. त्याचा कंठ दाटून आला.
त्याच्या सर्व अंगावर रोमांच उभे राहिले. समाचार घेऊन येणा-
रावर त्यानें रत्नांचा वर्षाव केला. त्यानें कित्येक रथ भरून नगरा-
मध्ये साखर वाटली. राजधानींत मंगळवाद्यांचा घडघडाट सुरू
झाला. राजानें आपलें भांडार उघडें करून ते गोरगरिवांस छुटून
नेण्यास सांगितलें. चित्रवर्म्यासह सर्व मंडळी श्रीशंकराच्या नांवाचा
गजर करून उड्या मारूं लागली. त्यांनीं सीमंतिनीला सर्व समाजांत
उभी करून तिच्या अंगावर अमूल्य अलंकार घातले. शंकराच्या
नांवाचा जयजयकार करून तिच्या गळ्यांत पुन्हां मंगळसूत्र बांधिलें.
कांहीं दासींनीं तिच्या कपाळावर कुंकुमाचा टळटळीत टिळा लावून
तिच्या डोळ्यांत अंजन घातलें. नगरांतील सर्व स्त्रिया सीमंतिनीच्या
दर्शनाकरितां धावून आल्या. तिची आई सद्गदित होऊन तिला
निठी मारून बसली. सीमंतिनीचा सौभाग्यपर्वत आकाशाला जाऊन
टेकला. तिचा ऐश्वर्यवृक्ष फोंफावून गगनाचें चुंबन करूं लागला. हा
सर्व प्रसाद सोमवारव्रताचा आहे असें जाणून सर्वजण शंकराच्या
नांवाचा घोष करूं लागले.

त्या सर्व समारंभासह चित्रवर्मा नैषधदेशास निघाला तो
इंद्रसेनासहवर्तमान चित्रांगद आल्याचें वर्तमान त्याला विदित झालें.
तें आनंदादायक वृत्त कळतांच चित्रवर्मा जांवयाला सामोरा गेला.

चित्रांगदानें दर्शन होतांच चित्रवर्म्यानें त्याच्या मळ्याला मिठी मारली. सर्व सृष्टि ब्रह्मानंदानें भरून गेली. देवमणांनीं त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि केली.

नंतर त्यांना मिरवत मिरवत राजधानींत आणून चित्रदर्म्यानें सीमंतिनी व चित्रांगद यांचा पुन्हां अद्भुत लग्नसोहळा केला. चित्रांगदानें आपल्याबरोबर आणलेले पाताळलोकांतील अलंकार सीमंतिनीच्या अंगावर घातले. त्यानें त्या ठिकाणच्या कित्येक दिव्य वस्तु चित्रवर्म्याला अर्पण केल्या. सीमंतिनीनें सासुसासऱ्याच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. त्यांनीं तिला मंगलदायक आशिर्वाद दिला. सर्व मंगलप्रद अशा मंगलकारक शिवनामाचा मंगल ध्वनी करून सर्वत्रांनीं सीमंतिनीच्या मंगलसूत्राचा महिमा गायला. चोहोंकडे आनंदीआनंद होऊन इंद्रसेन आपला पुत्र व स्नुषा यांसमवेत नैषधपुरास परत निघून गेला. अनेक राजांचा विचार घेऊन इंद्रसेनानें चित्रांगदाला राज्याधिकार समर्पण केला आणि तो तपोवनांत चालता झाला.

चित्रांगदानें बापाच्या पश्चात् दहाहजार वर्षे राज्य केलें. त्याला एकंदर आठ पुत्र झाले. ते सर्वजण आपल्या पित्याप्रमाणेंच पवित्र निपजले. ज्या एका भगवंताच्या आज्ञेनें व जगतांतील सर्व व्यापार चालतात, ज्याची कृपा झाली असतां अशक्य गोष्टी शक्य होतात, ज्याच्या भक्तीचा आश्रय केला असतां भक्तजन काळासही अजिक्य होतात, त्या सर्व सामर्थ्यसंपन्न, दयाळू, भक्तजनकैवारी अशा परमात्म्याच्या भक्तिरसांत गहून चित्रांगद आणि सीमंतिनी यांनीं अपूर्व यश जोडिलें, आणि आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें.

२ सावित्री.

अश्वपती या नांवाचा राजा मद्रदेशावर राज्य करीत होता. तो ज्ञानसंपन्न, नीतिमान व वेदविहित मार्गांनी आचरण करणारा होता. त्याला पुत्रसंतान नव्हते वृणून त्याने सावित्रीदेवीची आराधना केली. तो नित्य दहा लक्ष जप करी. दररोज एक लक्ष संख्या हवन करी. दहा दिवसांनी एकदां दूध पीत असे. याश्रमार्थे त्याने अठरा वर्षे तपश्चर्या केल्यानंतर त्याला सावित्रीदेवी प्रसन्न झाली. त्याच्या कपाळी पुत्रसंतान मुळीच लिहिलेले नसल्यामुळे सावित्रीदेवीने त्याला एक कन्या होण्याविषयी वरप्रदान दिले. प्रसाद देऊन सूर्यकन्या सावित्रीदेवी गुप्त झाली. देवीच्या प्रसादामुळे राजा हर्षही पावला आणि त्याला दुःखही वाटले. आपल्याला पुत्रसौख्य भोक्तावस्थेत सांपडणार नाही असे देवीने निखून सांगितल्यामुळे तो कष्टी झाला; पण देवीच्या वरदानाने आपल्याला एक कन्या तरी होणार आहे याबद्दल तो त्यांतल्यात्यांतच आनंदीतही झाला.

काही काळ गेल्यानंतर अश्वपतीच्या पत्नीला डोहाळे लागले. नवमास पूर्ण होताच तिच्या पोटी एक कन्यारत्न उपजले. ती साक्षात् सावित्रीदेवीच अंशरूपाने अवतीर्ण झाली आहे असे समजून राजाने त्या मुलीचे नांव सावित्री असेच ठेविले.

ही अश्वपतीची कन्या सावित्री स्वरूपाने फार सुंदर होती. सर्व अप्सरांचे सौंदर्य तिच्यावरून ओवाळून टाकावे अशा अनुपम रूपगुणाने ती संपन्न होती. तिचे तेज पाहून मदनही आमंदाने

नाचूं लागे. ती लावण्यरूपीं अमृताची केवळ नंदीच होती. हरिणीच्या बालकाप्रमाणें तिचें नेत्र शोभायमान दिसत. तिचें नेहमीं हास्यमुख असे. तिचे ओंठ प्रवालाच्या रंगानें युक्त होते. तिचा स्वर कोकिलेसारखा मंजुळ व गोड होता. तिच्या अंगाच्या सुवासानें अश्वपतीचें गृह नेहमीं सुगंधयुक्त झालेलें असे. अशा प्रकारची ती सुकुमार कन्या दिवसानुदिवस वाढत चालली. ती आपल्या वयांत येऊन उपवर झाली तेव्हां अश्वपती तिच्या अनुरूप असा वर शोधूं लागला. त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं जाऊन तेथील राजपुत्रांच्या समक्ष मांठी घेतल्या; पण त्यांतून कोणीही त्याच्या पसंतीस येईना. त्यामुळें तो स्वतः मोठ्या काळजीत पडला.

सावित्री तर दिवसेंदिवस जास्तच मोठी होत चालली. तिच्या अनुपम सौंदर्यास मोहून आपण होऊनही तिला कोणी योग्य राजपुत्र मागणी घालीना. अखेर अश्वपतीनें आपल्या मनांत कांहीं विचार ठरवून सावित्रीला स्वेच्छेनें वर पसंत करून त्यास वरून येण्याकरितां पाठविलें. राजाचे सचिव, मंत्री, प्रधान यांना बरोबर घेऊन सावित्री देशांतरावर हिंडतां हिंडतां तिनें आपल्या अनुरूप असा एक राजपुत्र पसंत केला आणि त्यास मनानें वरून ती आपल्या बापाच्या राजधानीस परत आली.

यावेळीं अश्वपतीच्या घरी नारदमुनींची स्वारी आलेली होती. राजाच्या व नारदाच्या गप्पा चालल्या होत्या. नारद आले असल्याचें वृत्त समजतांच सावित्री त्यांच्या पाया पडण्याकरितां राजाच्या महालांत गेली. तिनें राजाला व देवर्षि नारदाला नमस्कार केला. अश्वपतीनें नारदाला तिची सर्व हकीगत सांगून तिला विचारिलें, “मुली; तुला ज्या कार्याकरितां पाठविलें होतें तें सफल झालें असल्यास येथल्यायेथेंच सर्व मजकूर सांग; झणजे मी चिंतारहित

होईन. हे नारदमुनि कोणी परके नाहीत. त्यांच्या देखत बोलण्यास लाजण्याचें कांहीं एक कारण नाही. ”

बापाची सूचना ध्यानांत घेऊन सावित्री ह्मणाली, “ शास्व-
देशाचा द्युमत्सेन राजा सर्वांना माहीतच असेल. तो स्वतः
अंधळा, ह्यातारा असून राज्यभ्रष्ट आहे. हल्लीं तो वनवास भोगीत
आहे. त्याच्या शत्रूंनीं त्याचें राज्य हरण केल्यामुळें तो सांप्रत
मोठ्या आपत्तींत आहे. तरी पण तो कुल-शील-संपन्न असून त्यानें
कामक्रोधादि शत्रूंना जिंकलें आहे. त्याची भार्या आणि गुणसंपन्न
असा एक पुत्र एवढाच कायतो त्याचा परिवार आहे. तो राजा
द्युमत्सेनच माझा सासरा होण्यास योग्य आहे. ”

सावित्रीनें द्युमत्सेनाचा पुत्र आपल्याला वर पसंत केला आहे
असें कळतांच नारदमुनींनीं तोंड वाईट करून त्याबद्दल आपली
नापसंती दर्शविली. नारदानें कपाळाला आठचा घातल्या असें
पाहून अश्वपतीनें त्यास विचारिलें, “ आपल्याला द्युमत्सेनाचें स्थळ
योग्य वाटत नाहीसें दिसतें. ”

यावर नारदानें सांगितलें, “ पसंत आहे आणि नाही; पण मी
ह्मणतों द्युमत्सेनाचा पुत्र सत्यवान याच्यावांचून दुसरे अन्विहित
राजपुत्र सांपडण्यासारखेच नाहीत कीं काय ? ”

नारदाची नापसंती जाणून अश्वपती बोलला, “ नारदमुने !
आपण सत्यवानाला नाक कां मुरडतां हें मला उघड सांगा. सत्यवान
हा गुणवंत, तरुण, कुलशीलसंपन्न आहे; या बातमींत कांहीं खोटे-
पणा नसेल तर आपण त्याला नापसंत कां करिता ? तो राज्यरहित
असून वनवासी असेल, त्याच्यावर दारिद्र्यानें हल्ला केला असल्यामुळें
तो अन्नालाही महाग झाला असेल तरी त्याच्या सद्गुणांकडे लक्ष
देऊन सावित्रीनें त्याला माळ घालण्यास काय अडचण आहे ?

एखादें कमल विहिरीत उत्पन्न झालें असलें तरी अमरानें त्यांतील मध प्राशन करण्यास काय हरकत आहे १.११

अलीकडे आपल्यामध्ये लग्नासंबंधानें काय घोटाळा झाला आहे पहा ! शास्त्रानें आठपासून दहावर्षांचे आंत वधूचा विवाहकाल ठरविला आहे. परंतु, ही गोष्ट आमच्यांतील कित्येक विद्वानांना रुचेनाशी झाली आहे. कांहीं तरी दिसण्यामध्ये सयुक्तिक असा कार्यकारणभाव जडवून देऊन आमच्या सामाजिक सुधारकांनीं बाल-विवाहाचा निषेध चालविला आहे. प्रौढविवाहाचें तत्त्व लोकमान्य करण्याकरितां पुष्कळांची खटपट चालली आहे. ज्यांना प्रौढविवाहाचा मुद्दा स्थापित करावयाचा आहे त्यांच्याकडून सावित्रीसारख्या राजकन्यांची उदाहरणें प्रतिपादन करण्यांत येतात. अश्वपतीनें ज्याप्रमाणें सावित्रीला प्रौढ होऊं देऊन स्वेच्छेनें वर पसंत करून घेण्यास सांगितलें त्याचप्रमाणें आमच्या लोकांनीं आपापल्या मुली चौदा पंधरा वर्षांपर्यंत अविवाहित राखाव्या आणि पुढें त्यांचा त्यांनींच आपणाकरितां वर शोधून काढावा असें आमच्यांतील स्त्री-सुधारणा करणारांचें मत आहे. हें मत स्वीकारून शास्त्राची पायमल्ली करण्यास तयार होण्यापूर्वी आपण ही गोष्ट घ्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, सावित्रीचें उदाहरण सर्व ठिकाणीं ग्राह्य होण्यासारखें नाहीं; सावित्री ही क्षत्रियकन्या होती. आठपासून दहा वर्षांपर्यंत जो विवाहकाल शास्त्रसंमत आहे, तो ब्राह्मणकन्यांकरितां आहे. क्षत्रियांचें उदाहरण ब्राह्मणजतीस कसे लागू करितां येईल ? क्षत्रियांचें अनुकरण करावयाचें ठरलें ह्मणजे मग ब्राह्मणवर्णांतील मुलांचा व्रतबंधही क्षत्रियांप्रमाणेंच करावा लागेल. ब्राह्मणांच्या मुलांचा व्रतबंध क्षत्रियांना विहित अशा काळीं होऊं लागला ह्मणजे मोठीच आपत्ति ओढवण्याचा संभव आहे. तात्पर्य, ज्या त्या वर्णानें आपा-

पल्या आश्रमधर्मानें वागणेंच उचित होय. या मुखाचें महत्व जाणूनच श्रीकृष्णांनीं गीतेमध्ये ' परधर्मो भयावहः ' हें तत्व प्रतिपादन केलें आहे. दुसऱ्याचा धर्म फार चांगला किंवा जास्त सोईचा असला तरीही तो स्वीकारणें भयप्रद आहे असें जें भगवानांनीं सांगितलें आहे त्याची व्याप्ति फार विस्तृत आहे. हिंदुधर्मातील लोकांनीं मुसलमानांचा धर्म स्वीकारून नये; ब्राह्मणवर्णांतील लोकांनीं पार्शी धर्माची दीक्षा घेऊं नये एवढ्यानेंच भागण्यासारखें नाही. ब्राह्मणादि चारीवर्गांनीं सनातनधर्मातील वर्णाश्रमपद्धतीतही आपणास अविहित अशा मार्गाचें अवलंबन करूं नये; ह्मणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे जरी एका धर्मातीलच भेद आहेत तरी त्यांनीं स्वतःचा धर्म सोडून आपापसांतील एकमेकांच्या धर्माचाही स्वीकार करणें धोक्याचें आहे असाच या गीतावचनाचा इत्यर्थ दिसतो. खीसुधारकांना गीतावचनांचा अर्थ समजत नाही असें नाही. त्यांना शास्त्राचा खरा अर्थ व्यवस्थित समजतो; पण त्यांना तो अर्थ ब्राह्मण नसतो. असें करण्यांत त्या शास्त्राचा पाडाव करावा असाच कांहीं केवळ त्यांचा हेतु नसतो. सांप्रतची परिस्थिति जाणून त्यांचें चित्त खीजातीच्या दुःखाबद्दल कळवळत असतें. त्यांच्या अंतःकरणांत दयेचें स्फुरण होऊन स्त्रियांच्या हिताकरितांच ते शास्त्रावर उठलेले असतात. त्यांच्या मनांतील हेतु पाहिला ह्मणजे तो स्तुत्य आहे असें ह्मणणें भाग आहे. वावडिंगापेक्षां केशराचें महत्व जास्त आहे असें धरून चाललें तरी पोटांतील कृमीची पीडा कमी करण्याच्या कामीं वावडिंगांचे केशरापेक्षां जास्त हितकर आहेत असें ह्मणण्यावांचून गत्यंतरच नाही. कस्तुरी किती तरी सुवासिक असते, पण दाढेला ठणका लागला किंवा कानठळी उठली ह्मणजे हिंग किंवा लसूणच जास्त श्रेयस्कर ठरणार नाही काय ? धर्माज्ञा बिकट असल्या तरी त्या परिणांमीं अत्यंत हितकर

आहेत हें ध्यानांत घेऊन त्यांचाच स्वीकार करणें इष्ट नाही काय ? अलीकडे आमच्या देशांत जें वैधव्य जास्त वाढलें आहे त्याचा बंदोबस्त होण्याकरितांच समाजहितवादी बालविवाहाचें तत्व मुगारून देऊन प्रौढ-विवाहाचें तत्व रूढ करूं पहात आहेत; पण वैधव्यप्रतिबंधाचा हा खरा उपाय नव्हे. विवाहावांचून वैधव्यदशाच संभवनीय नाही हें जाणून उद्यां आमची मंडळी विवाहपराङ्मुख होण्याचा देखील मुद्दा पुढें आणतीं; पण अशांनं आमचा निभाव कसा ल्यगेल ? अशांनं आपली आपत्ति दूर होणार नाही. वैधव्यहरण करण्याचा खरा उपाय शास्त्रांनं सांगितला आहे. कोणत्याही प्रकारच्या आपत्तींतून उद्धार करण्याबद्दल धर्मांनं दीक्षा धारण केलेलीच आहे. आपण सर्वांनीं आपापल्या धर्माची यथोपचार सेवा चालविली आणि धर्मसंमत सदाचाराला मिठी मारिली ह्मणजे आपणापुढें आपत्तींचें कांहींच चालणार नाही. सावित्रीनं हेंच केलें. ब्राम्हण, क्षत्रिय हा भेद सोडून देऊनही सावित्रीचें वर्तन पाहिलें तरी हाच मुद्दा स्थापित होतो. प्रौढविवाह करावा, मुलगी चांगली मोठी झाली ह्मणजे तिला कोणातरी धनसंपन्न माणसाच्या पदरीं बांधून आपण श्रीमंत होण्याचा योग साधावा अशा भावनेनं अश्वपतीनं सावित्रीला प्रौढ केलें नव्हतें. तिच्या अनुरूप असा वर लवकर सांपडेना ह्मणून तिला प्रौढ होईपर्यंत अविवाहित रहावें लागलें. या कार्मी अश्वपतीनं शास्त्राचें यथायोग्य संरक्षण केलें होतें. मुलगी मोठी झाली ह्मणून त्यानं ती वाटेल त्याला दिली नाही. त्याला तिच्या मोठेपणाची सबब पुढें करून आपला अंतस्थ कावा साधावयाचा नव्हता. मुलगी चांगली दानयोग्य झाली तरी तिला सद्गुणी अशा वराला देणेंच शास्त्रसंमत आहे. सद्गुणसंपन्न असा शुद्ध व पवित्र वर प्राप्त होईपर्यंत मुलीचा विवाह कितीही लांबला तरी हरकत नाही असेंच शास्त्राचें ह्मणणें आहे. मुलगी

अगदीं गळ्याला लागली तरी तिला शास्त्रनिषिद्ध अशा वराला देतां कामा नये. शास्त्रसंमत असाच आचारशुद्ध वर मिळेपर्यंत थांबलें पाहिजे, हा शास्त्राचा मुद्दा फार विचार करण्यासारखा नाही काय ?

असो; अश्वपति हा धन, वैभव, विलास, सुख, चैन यांपेक्षां सद्गुणासच विशेष किंमत देणारा आहे असें जाणून नारदाला संतोष वाटला. राजाचा प्रश्न ऐकून त्यानें सांगितलें, “ राजा; तुझे भाषण यथार्थ आहे. सद्गुणाच्या मानानें मी बुभुक्षेनाचा पुत्र सत्यवान याच्याबद्दल कधीही नापसंती दर्शविली नसती; पण त्या सत्यवानाबद्दलचा कांहीं गुप्त वृत्तांत मला माहीत आहे. मी त्याची भवितव्यता जाणतो. आजपासून एक वर्षानें त्या राजपुत्रास मृत्यु प्राप्त होणार आहे. याकरितां तूं त्याला जामात करूं नको. या सावित्रीनें जरी आपल्या मनानें तोच राजपुत्र वरिला असला तरी तिनेंही आपलें मन बदलण्यास हरकत नाही. शुक्राचार्याची कन्या देवयानी हिनेंही कचाला सोडून देऊन ययातीला माळ घातली ही गांष्ट तुझाला ठाऊक असेलच. ”

नारदाचें हें ह्मणणें अश्वपतीला अर्थात्च पसंत पडलें. सावित्रीनेंही तें ऐकलेंच होतें. तिचें मन पालटून तिनें दुसऱ्या राजपुत्राचा शोध करावा या हेतूनें तिचा बाप तिला ह्मणाला, “ कन्यके ! श्रीमंतीपेक्षां सद्गुणास मान देणें इष्ट होय. कुलशील, सत्त्व, गुण यांच्या मानानें पाहिलें असतां सत्यवानच योग्य आहे असें माझे व नारदमुनीचेंही मत आहे; पण तो राजपुत्र जर अल्पायुषी आहे तर त्याचा स्वीकार करणें अनिष्ट नाही काय ? गंधयुक्त, शीतल, मंदमंद बाहणाऱा असा वायु श्रेयस्कर खरा; पण तो जर विषमिश्रित असेल तर त्याचा त्याग करावयास नको का ? ”

अश्वपतीचें ह्मणणें सावित्रीला कसें रुचणार ? तिच्या मनाचा

निर्धार होऊन तिने आपल्या मनाने सत्यवानाला माळ घातली होती. तिचा विवाहविधीच कायतो व्हावयाचा होता; पण तिने आपल्या मनाने त्याला पति मानिले होते त्यामुळे ती त्याची विहित पत्नी झाली होती. तिने ज्या पुरुषाला एकदां पति मानले त्याची भवितव्यता समजली असूनही तिने आपले मन पालटले नाही; त्या अर्थी तिने आपल्या हातांनीच आपल्या पायावर दगड पाडण्याचा उद्योग केला असे समजून कित्येक ज्ञानसंपन्न ह्यणविणारे सूत्र जन सावित्रीला महामूर्खांत काढतील. ते तिला अप्रबुद्ध, अजाण, अशिक्षित ठरवू पाहतील. पण यांत सावित्रीचा कांहीं एक दोष नव्हता. ती अप्रबुद्ध किंवा महामूर्ख, आत्मघातकी नव्हती. ती हट्टी होती; पण तिचा हट्ट कोणत्या कार्याकरिता होता बरे? आर्य पतिव्रतांचा विहिताचार पाळण्यांतच तिने आपल्या हट्टाचा उपयोग केला! तिचा निश्चय पालटला नाही. आर्यस्त्रियांच्या मनांतील एकपतिव्रताच्या कल्पनेची मजल कोठपर्यंत असते ही गोष्ट सावित्रीने आपल्या उदाहरणाने जगाच्या प्रत्ययाला आणून दिली. एक पति मृत झाल्यानंतर दुसरा पति करण्याची कल्पना तर बाजूसच राहिली; पण विहित-विधीने जो पति मानलेला पुरुष पति व्हावयाचा होता त्याचा मृत्यु कळून चुकल्या तरी देखील जी पतिपत्नी यांच्या कर्तव्यापासून तिळमात्र ढळली नाही त्या सतीपुढे शहाण्यासुरत्या सर्व जनांनी साष्टांग नमस्कार घालावयास नको काय?

पतिव्रत्याचे सर्म जगण्ण-अं त्या बुद्धिमान सोध्नीने आपल्या पित्यास उत्तर दिले, “ बाबा; आपले ह्यण्णे सयुक्तिक दिसते; पण समुद्राला सोडून नदीचा ओव पुन्हां कधी परत फिरल्याचे कोणी ऐकले आहे काय? रत्न हे दिव्यापेक्षा कितीतरी उज्वले असते; दिव्याच्या ठिकाणी रत्नाचा नुसता भास होतो; असे आहे तरी

दिव्याचा त्याग करून पतंगाचें मन रत्नाच्या ठिकाणीं एक क्षणभर तरी रममाण होईल काय ? जमतांमध्ये आणखी दुसरे कित्येक राज-पुत्र श्रेष्ठगुणांनीं संपन्न व पूर्णायुषी असतील; पण आतां मला त्यांच्याशीं कांहींच कर्तव्य नाही ! मी ज्याला एकदां वरिलें त्याला वरिलेंच, आतां माझ्या या देहावर अन्य कोणाचीही सत्ता चालणार नाही. या माझ्या आग्रही स्वभावाबद्दल तुझी कोणी कांहीं दटलें तरी कुंळीन, सदाचारी, पातिव्रत्याचें मर्म जाणणाऱ्या साध्वी-स्त्रिया माझी स्तुतीच करतील. तुम्ही कोणीही माझे मन बदलण्याचा यत्न करूं नका. मी ज्याला स्वमनानें माळ घातली आहे त्याची आयुष्य-मर्यादा कितीही अल्प असली तरी आतां मागून त्याचा विचारच कर्तव्य नाही. त्या राजपुत्रावांचून जगांतील सर्व पुरुष मला पित्या-समान आहेत ! हा माझा दृढनिश्चय आहे. प्रत्यक्ष यमधर्म माझा गळा चिरण्यास आला तरी मी आपल्या निश्चयापासून काडीमात्र दळणार नाही ! ”

सावित्रीचा निर्भार पाहून नारदमुनींनीं अश्वपतीला सांगितलें, “ राजा; ही तुझी कन्या साध्वीच्या आचरणानें संपन्न आहे. तिला भलताच उपदेश करून भागावयाचें नाही. तिच्या मनामध्ये पातिव्रत्यासंबंधानें जी भावना वसत आहे, स्त्रीधर्म पूर्णपणें पाळण्याबद्दल तिचा जो शुभ निश्चय झाला आहे तोच तिला यशदायक होईल. ज्याचे प्राण निघून गेले आहेत अशाचें तारण करण्याच्या कामीं अमृतापेक्षांही तुझ्या कन्येनें केलेल्या शुभ निश्चयाचें महत्त्व अधिक आहे. ज्यांनीं सद्धर्माची कास बळकट धरिली त्यांचें अखेर कल्याणच व्हावयाचें. ”

इतकें बोलून देवर्षि नारद निघून गेले. अश्वपती सावित्रीला बरोबर घेऊन द्युमत्सेनाकडे गेला. द्युमत्सेनानें आपली विपत्ति वर्णन करून आपलें स्थळ अयोग्य आहे असें दर्शविलें. अश्वपतीनें

आपल्या कन्येचा निर्धार काय आहे तो द्युमत्सेनास कळविला. तेव्हां द्युमत्सेनेने त्याचें द्वाणें मान्य केलें. अश्वपतीचें सर्व तयारी करून सावित्री ब सत्यवान यांचें लग्न लाविलें. सावित्रीला सासरी ठेवून अश्वपती आपल्या नगरास गेला.

द्युमत्सेन अगदीं हीन स्थितीत असल्यामुळें त्याचा मुलगा सत्यवान याला धडवस्त्रही नेसावयास नव्हतें. अर्थातच सावित्रीही वल्कलें परिधान करूच त्या तपोवनांत तापसी बनली. पतीबरोबर वनवास कंठण्यांत तिला मुळींच दुःख वाटलें नाहीं. इतकेंच नव्हें तर सत्यवानाची शोकप्रद भवितव्यता तिच्या मनांत घोळत राहिलेली नसती तर पतीबरोबर त्याहीपेक्षां जास्त विपद्भावस्थेंत ती अधिक आनंदानें काळ कंठीत राहिली असती. पण आतां लवकरच आपल्या पतीवर भयंकर प्रसंग गुदरणार या चिंतेनें ती व्यापलेली होती. तशा अवस्थेंतही ती सासुसासऱ्याची सेवा करण्यांत अंतर पडूं देत नसे. आपल्या भ्रतारास देव समजून ती अनन्यभावानें त्याची सेवा करी.

नरदस्वामींनीं सांगितलेला भयंकर दिवस अगदीं जवळ येऊन ठेपला. त्या प्रलयकाळाला फक्त चार दिवसांचाच अवकाश राहिला. तेव्हां त्या साध्वीनें पतिप्राणांचें संरक्षण होण्याकरितां व्रताचा आरंभ केला. तिनें तीन दिवस उपवास केला. त्या तीन दिवसांत तिच्या व्रताचरणांत अत्यंत तीव्रता दिसून आली. तशी तीव्रता श्रीशुकमुनींच्या तपश्चर्येंतही रंभेला आढळून आली नाहीं. व्रताचे तीन दिवस पार पडल्यानंतर तिच्या सासऱ्यानें तिला पारणा करण्यास सांगितलें. व्रताची पारणा संध्याकाळीं करावयाची असें सांगून तिनें सासुसासऱ्यास वंदन केलें.

व्रताचे तीन दिवस पार पडून तो महाप्रलयाचा दिवस उगवला. भवितव्यतेप्रमाणें सत्यवानास बुद्धि होऊन फळें, मुळें, लांकडें

आपण्याकरितां तो वनांत जाण्यास निघाला. तें पाहून सावित्री त्याला नम्रतेने म्हणाली, “ आज मलाही आपणाबरोबर वनांत न्यावें. ही माझी आग्रहाची पहिलीच विनंति आहे. माझी एवढी विनंति आज मान्य करावी. ”

त्यावर सत्यवान तिला म्हणाला, “ तुला बरोबर नेण्यास हरकत नाही, पण वनांतील मार्ग कोमल असतो अशी कां तुझी समजूत आहे ? वनांतील मार्ग खडतर असतो. पालखींत बसून जाणाऱ्या स्त्रियांनाही वनपथांतील मार्गक्रमण तापदायक होतें. तुला तर मजबरोबर पार्थी चालवें लागणार. तुझे पाय लोण्याप्रमाणें मऊ आहेत. तशांत तीन दिवसांच्या उपवासानें तूं थकली आहेस. तुला मार्ग चालतांना क्लेश होतील. - तुझी व्यथा मला कशी बरें पाहवेळ. स्त्रियांच्या नाजूक अंतःकरणाला वनवासाच्या कथा ऐकूनमुद्धां पीडा होते. मग तूं स्वतः रानांतील खडतर मार्ग चालूं लागलीस ह्मणजे किती बरें व्याकुळ होशील ? ह्मणून ह्मणतां तूं येथेंच आश्रमांत रहावेंस हें बरें. ”

याप्रमाणें त्यानें तिची पुष्कळ समजूत केली; पण ती ऐकेना. तिचा विशेष आग्रह पाहून त्यानें तिला सासुसासऱ्याची परवानगी घेऊन मग आपल्याबरोबर येण्यास मोकळीक दिली. वडिलांची आज्ञा ह्मणजे गयादि पुण्यक्षेत्रांच्या यात्रेपेक्षां अधिक आहे हें तत्व त्यांना ठाऊक होतें. सावित्रीनें सासुसासऱ्याची परवानगी मिळविली; आणि ते दोघे अरण्यांत गेले.

तें अरण्य फार भयंकर होतें. सत्यवान आपल्या हातांत फरशी घेऊन लांकडे तोडूं लागला. तो अस्तमानाचा समय होता. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत झालेल्या श्रमानें तो फार थकला असेल असें जाणून सावित्री त्यास आश्रमाकडे परत चलण्याविषयी विनवू

लागली; पण तेथून जाण्याची त्याला बुद्धि होईना. त्याचा मृत्युकाळ जवळ येऊन ठेपला होता. सावित्रीची विनंति ऐकत ऐकत त्यानें लांकडे तोडण्याचें काम चालविलेंच होतें. तिच्या विनंतीस कांही उत्तर करावें असें सत्यवानाच्या मनांत येतें तोंच त्याच्या डोक्यावर तो मोडीत असलेल्याच एका लांकडाचा सपाटा बसला. त्या तडाक्यानें तो अगदीं बेजार झाला. डोक्यावर पाषाणप्रहार झाला असतां जशा वेदना होतात त्याप्रमाणें त्याच्या मस्तकांत कळा निघूं लागल्या. लांकडाचा सपाटा वर्मावर बसल्यामुळे त्याचें मस्तक भण-भणावयास लागून तो भ्रममाप्न होऊं लागला. पतीची ती दुःखित अवस्था पाहतांच सावित्रीनें आपली मांडी दिली व सत्यावान त्यावर डोकें ठेवून पडला. सावित्री आपल्या मऊ हातांनीं त्याचें डोकें चेंपूं लागली. तो चांगला सावध व्हावा या हेतूनें तिनें केलेले सर्व उपाय निष्फळ झाले. त्यास जास्त जास्त मूर्च्छा येऊं लागली. अखेर तो पूर्ण बेशुद्ध झाला.

या वेळीं एक ग्रहर रात्र झाली होती. आकाशांत तारांगणें चमकत होती. अशा समयी ती विचारी सावित्री आपल्या पतीचें डोकें आपल्या मांडीवर धारण करून बसली असतां तिचा पति बेशुद्ध झाला. पतीची ती अवस्था पाहून ती अतिशय घाबरली. बारदस्वामींनीं सांगितल्याप्रमाणेंच प्रसंग प्राप्त होणार अशा भावनेनें तिचा कंठ दाटून आला. तिची स्वतःची बुद्धीही भ्रम पावूं लागली. पति सावध व्हावा म्हणून ती त्याला आपल्या पदरानें वरचेवर वारा घाली; पण त्याचा कांहीं उपयोग होत नसे. कांहीं वेळ जातांच सत्यवानाचा श्वासोच्छ्वासही बंद झाला. तें पाहतांच त्या साध्वीच्या डोळ्यांतून अश्रूंचे पाट वाहूं लागले. तिचें सर्व शरीर थरथर कांपावयास लागलें. ती मोठमोठ्यानें हुंदके देऊन विलाप करूं लागली.

आपल्या प्राणाचा धनी अखेर आपणास सोडून गेला. हें जाणून तिचा प्राण बाहेर पडण्याच्या बेतास आला. मनामध्ये सर्व विचारांची कालवाकालव होऊन ती आपल्या प्रिय पतीला उद्देशून झणू लागली, “ हे प्राणनाथ; आतां येथें कोठवर पडून राहणार ? आश्रमामध्ये मांजरी आपली वाट पाहून कंटाळले असतील. आपण मला टाकून दूर निघून गेला हें ऐकतांच आपला अंध पिता व थकलेली माता दोघे प्राण सोडतील. आपण माझ्याशीं एक शब्द तरी बोला हो ! माझे सर्व अन्याय क्षमा करून मजवरचा राग टाका. हे प्रियकांत ! आपल्याला भूक लागली असेल. उठा उठा ! लौकर उठा ! या दीन कातेचा त्याग करणें आपल्याला उचित आहे काय ? हायरे कर्मा ! तुझी गती किती विचित्र आहे ही ! हे प्रभो, हे करुणाकर वैकुंठाधिपते ! माझ्या सौभाग्याचा नाश करण्यांत तुला काय आनंद वाटला ! तुझ्या संहारशक्तीनें माझा प्राण हरण केला असता तर मी उलट तिचे उपकारच मानले असते. माझ्या पतीच्या जिवास अपाय करून तुझी संहारशक्ति दुसरी हत्या विनाकारण आपल्या माथ्यावर बेत आहे. कारण पतीच्या पश्चात् मी पतिव्रतेनें देह ठेवणें शक्य नाही ! हे दीनदयाळ प्रभो ! तुला मी अन्यायी तरी कसें झणूं ? तूं न्यायी आहेस असा तुझा सर्वत्र लौकिक आहे. त्याचप्रमाणें तूं भक्तकाजकैवारी आहेस अशीही तुझी ख्याती आहे हें मात्र तूं विसरलास वाटते ? मी अनन्य होऊन तुझे नाम जपित असतांना तुझी संहारशक्ति माझ्या पतीच्या जिवास अपाय करते ही गोष्ट तुला कलंक लावणारी नाही काय ? हे प्रभो यमधर्मा ! पतीचा प्राण रक्षण करण्याकरितां जिनें तीव्र तप केलें आहे, पतिसेवेमध्ये जिनें कधीही हयगय केली नाही; सासूनासऱ्याच्या चरणसेवेला सदा दक्ष राहून जिनें पतीलाच दैवत मानलें आहे, तिन्ही लोकांवर

ज्याची सत्ता चालते अशा प्रभूला जी सदोदित् शरण गेलेली आहे त्या या शरणागत सावित्रीच्या पतीच्या गळ्याभोंवतीं फास टाकण्यास तुला भीति कशी वाटली नाही ! तुझ्या हातून घडणाऱ्या अन्यायाबद्दल तुला कोणीच जाब विचारणारा नाही काय ? ”

याप्रकारे शोक करून ती अनाथ अबला उदासीनतेने चारी दिशेस पाहू लागली. यावेळीं प्रभु यमधर्म सत्यवानाचा लिंगदेह घेऊन दक्षिणदिशेला चालला होता. त्या पतिव्रतेच्या मुखांतील उद्गार त्याच्या कानावर पडतांच त्याचे पाऊल तेथेच घोटाळून तो तिच्या दृष्टीस पडला. ज्याने आपल्या हातांत पाश धारण केले आहेत अशा त्या कालपुरुषास पाहतांच सावित्रीने आपल्या पतीच्या डोक्याखालून आपली मांडी काढून घेतली. त्याचे शिर अलगत धरणीवर ठेऊन ती लागलीच उभी राहिली. मोठ्या विनयाने त्या पुरुषापुढे हात जोडून ती त्यास म्हणाली, “ आपण खरोखर कोणी तरी देव आहां. माझा विलाप ऐकूनच आपण येथे धावून आला आहां. आपल्या दर्शनाने मी धन्य झाले. आपले नांव ऐकून माझे कान तृप्त व्हावेत अशी माझी प्रार्थना आहे. ”

तिची विनंति ऐकून त्या पुरुषाने सांगितले, “ मला यमधर्म झणतात. मी तुझ्या पतीला नेण्याकरितां आलों आहे. ”

यमाचे भाषण ऐकून सावित्री झणाली, “ हें काम करण्यास आपण स्वतःच कां श्रम घेतले. वस्तुतः हें आपल्या दूतांचे काम आहे. ” यावर यमाने तिला सांगितले, “ तुझा पति सत्यवान हा सद्गुणी, पुण्यवान असल्याने हा दूतांनी नेण्यास योग्य नाही. सेवकांनी करावयाची कृत्ये वेगळीं असतात. अशा पुण्यपुरुषाचे प्राण हरण करण्यास आज्ञाला स्वतःलाच यावे लागते. ”

असे सांगून यमधर्म पुढे चालू लागला. सावित्रीही त्याच्यामागे

जाऊं लागली. ती नम्र होऊन आपल्या मागोमाग येत आहेस पहाऊन यम बोलला, “ बाई, तू कां झणून माझ्यामागे येत आहेस ? तू थोर पतिव्रता आहेस हें जाणून या ठिकाणी मी स्वतः प्रकट झालों. तुला फार श्रम झाले आहेत. पति जिवंत होता तोंपावेतों त्याची एकनिष्ठ सेवा केल्यामुळे तू पतिव्रतांतून मुक्त झाली आहेस. आतां तू परत जा. पतीची उत्तरक्रिया करून त्याचें ध्यान करीत आयुष्याचा काल काढ.”

सती सावित्री प्रखर पातिव्रत्यानें संपन्न नसती तर यमाचें सयुक्तिक भाषण ऐकून ती परत गेली असती; पण पतिव्रतेनें ज्याच्या-करितां स्वतःच्या देहावर प्रेम करावयाचें तोच जर यमाच्या पाशांत होता तर ती तेथून परत कशी जाईल बरें ? तिनें यमाला खडखडीत जाच केला कीं, “ हे प्रभो ! मी तुझी कन्या आहे. मी तुझे पाय कधीही सोडणार नाही. मी साध्वीव्रतानें संपन्न आहे. तू जिकडे माझ्या पतीला नेशील तिकडे मलाही घेऊन जा. जिकडे पतीचा प्राण तिकडेच पत्नीचा प्राण ! हाच आम्हां पतिव्रतांचा मुख्य धर्म आहे ना ? मी येथपर्यंत तुझ्याबरोबर आलों आहे. सज्जनाबरोबर सात पावले चालण्याचा सहवास घडला तरी त्यांच्या स्नेहाचा लाभ हेतो, असें संतवचन आहे. तू सज्जन आहेस. मी येथपर्यंत तुझ्याबरोबर येऊन तुझा स्नेह जोडला आहे. तुझ्यासारख्याचा संवगडी संकटांत राहणें शक्यच नाही. तू पितृपति आहेस, समदृष्टि आहेस; तुला धर्मराज झणतात. तुझे यश सत्य आहे. तू या कस्येवरही दया कर. ”

सावित्रीचें हें चातुर्थपूर्ण भाषण ऐकून यमधर्म संतोष पावला. पूर्णचंद्रामुळे जशी सागराला भरती येते त्याप्रमाणें सावित्रीच्या मुखांतील या अर्थपूर्ण शब्दांमुळे तो यमधर्म प्रेमानें गर्हिवरून गेला. त्याच्या अंतःकरणांत दयेचे पाझर फुटून तो तिला झणाला, “ जन्ममृत्यूनें कोणासही सोडलें नाही. तेव्हां या सत्यवानाला घेऊन जाणें भागच आहे;

तरी पण तुझे शुद्ध पातिव्रत्य पाहून मी तुला प्रसन्न झालों आहे. एका पतिप्राणाखेरीज तूं मजजवळ वाढेल तो वर माग. ”

वास्तविक पाहतां एका पतिप्राणावांचून सावित्रीला अन्य कशाचीच जरूर नव्हती. ही गोष्ट यमधर्म जाणत होता, पण तिला कसें तरी चकवावे आणि तिचे कसें तरी समाधान करून आपणास निसटून जातां यावे म्हणूनच त्यानें तिला अशी अट घातली. पण ती चतुर साध्वी अशी कोठली फसावयास ? आपला पति परत मिळेपर्यंत धर्माचा पिच्छा सोडावयाचा नाही असा तिचा निर्धार होता. त्यानें घातलेली अट चांगली ध्यानांत ठेवून तिनें वरदान मागितलें कीं, “ माझा सासरा अंधळा असल्यामुळे त्याला जे क्लेश होतात ते मला पाहूनच नाहीत. तेव्हां आपल्या प्रसादाने त्यांना दृष्टि यावी. ” यावर यमधर्माने ‘ तथास्तु ’ असें झणून त्यानें तिला परत जाण्याचा आग्रह केला. तेव्हां ती साध्वी यमाला झणाली, “ मी आपली कन्या आहे. तुमच्यासारख्या पित्याला सोडून मी कोणीकडे बरे जावे. आपण मला आपल्याबरोबरच माहेरी न्यावे. माझे मन जर पतिचरणी गुंतून राहिलें असेल, मी जर शुद्धभाव धरून संत-साधूंना वंदन केलें असेल तर आपण मजवर पूर्ण दया कराल यांत संशयच नाही. ”

तिनें परत जावे या हेतूनें यमाने तिला दुसरा वर मागण्यास सांगितलें. या खेपेस तिनें आपल्या सासऱ्याचे राज्य मागून घेतलें. दुसरा वर पूर्ण करून तो प्रेतनाथ यम तिला परत जाण्याचा आग्रह करूं लागला. तेव्हां पुन्हां ती झणाली, “ हे दयाळू धर्मराजा; मी परत जाऊं तरी कोणीकडे ? तूं मला माझ्या पतीबरोबर घेऊन जा. तूं आम्हां चकवाकांच्या वियोगास कारण होणें बरोबर नाही. मी जर व्रत, तप, दान केलें असेन, माझ्या हातून जर सासुसासऱ्याची

सेवा घडली असेल, अनाथ प्रेतांचें दहन व दरिद्रांचें लग्न करण्याची पुण्याई जर मी जोडली असेन, मी जर भावार्थ धरून सच्छास्त्र व सत्समागमाबद्दल प्रेम राखलें असेन, परमेश्वरस्वरूप अशा सद्गुरूला जर मी शरण गेलें असेन तर तुझें मन मजबद्दलच्या दयेनें व्यापून गेलेंच पाहिजे. ” सावित्रीची पुण्याई जाणून यमधर्मानें तिला तिसरा वर मागण्यास सांगितलें. यावेळीं तिनें आपल्या बापाला शंभर पुत्र होण्याविषयी वरदान मागून घेतलें. यमानें तिची इच्छा पूर्ण करून व तिला परत जाण्याचा विशेष आग्रह करून तो पुढें चालू लागला. तरीही ती त्याच्याच मार्गे जाऊं लागली. यमधर्माकडून तीन वर प्राप्त झाले तरी तिचा मुख्य कार्यभाग अद्याप साधला नव्हता. ती अद्याप आपल्यामार्गे येत आहेसें पाहून यमधर्म तिला झणाला, “हे साध्वी, तूं आतां मात्र खरेंच परत जा. मला तुझी फार भीड पडली झणून मीं तुला तीन वर दिले. आतां तूं खुशाल परत जा, आपल्या पतीच्या श्वास अग्नि दे आणि त्याचेंच नामस्मरण करीत रहा. ”

हे भाषण सावित्रीला कसें गोड वाटणार ? यमानें तिला सत्यवानाखेरीज कांहींही दिलें असतें तरी तिचें शांतवन होणें शक्यच नव्हतें. ती महान् पुण्यशील होती. तिनें आपल्या पुण्यप्रभ वानें यमधर्माला बांधून टाकलें होतें. तिची समजूत पटून ती परत गेल्यादांचून यमधर्माला भीड तोडून जातां येईना. तिनें परत जाण्याकरितां काय निराळी युक्ति योजावी या विचारांत यमधर्म गुंग झाला आहे तोंच ती साध्वी पुन्हां झणाली, “माझ्या हातून जर दुष्काळांत अन्नदान घडलें असेल, तृषित माणसांना मीं जर पाणी पाजिलें असेल, रोगपीडित माणसांचें मीं जर रक्षण केलें असेल, अनाथ, दुबळ्यांना मीं जर सहाय्य केलें असेन; ब्राह्मणांना ईश्वररूप मानून मीं जर त्यांची पूजा केली असेन; हरिहरांत मीं जर कधीही भेद मानला नसेल, पुराण-श्रवण

करून भगवंताचें भजन करण्यांत मीं जर कधींही आळस केला नसेल तर माझा इच्छित वारिभाग उरकल्याखेरीज तुला येथून जाण्याची बुद्धीच होणार नाही. ”

सावित्रीनें ज्या पुण्यक्रियांचा उच्चार केला त्या सर्वांचें फल तिच्या एका पतिचरणसेवेंतच होतें, ही गोष्ट यमधर्म जाणत होता. आपखी एकावर तिच्यावर प्रसन्न व्हावयाचें असा संकल्प करून तो तिला म्हणाला, “ प्रिय कन्ये ! पतिसेवेच्या योगानें तूं जें महत्पुण्य जोडलें आहेस त्यामुळें मी तुला आणखी एक वर देण्यास तयार झालों आहे. यापुढें मी तुला वर देणार नाही. सत्यवानाचा प्राण परत मागण्यावांचून तुला पाहिजे तो चौथा वर मागून घे आणि मुकाट्यानें परत जा. ”

यमाचें हें भाषण ऐकून ती जरा घोटाळ्यांत पडली. तो निर्वाणीचाच प्रसंग होता. तेवढें वरदान देऊन यमधर्म निघून जाणार असें त्यानें तिला निक्षून सांगितलें होतें. या खेपेसही त्यानें तिला पतिप्राण न मागण्याची अट घातलीच होती. मग तिनें काय वर मागवयाचा ?

यमधर्मासारखा उदार व समर्थ महात्मा तिन्हीं जगांचें राज्य देण्यासही तयार असतांना त्या सत्वसंपन्न साध्वीनें त्याची अट ध्यानांत आणून त्याला विनवून सांगितलें, “ हे प्रभो; तूं जर खरोखरीच मजवर प्रसन्न झाला असशील तर तुझ्या प्रसादानें मला स्वतःला शंभर पुत्र व्हावेत असें वरदान दे. एवढा वर पूर्ण करून यश संपादन कर. ”

यमधर्माला तिच्या मागण्यांतील भावार्थ समजला नाहीसें नाही. स्वतःला शंभर पुत्र व्हावेत असा वर मागण्यांत तिनें अप्रत्यक्षरीतीनें सत्यवानाचा प्राणच परत मागितला ही गोष्ट यमधर्माच्या लक्षांत आली. तो तिच्या सावित्री धैर्याला भुळला होता. तिच्या स्तुतीनें

तो वेडा झाला होता. तिच्या पतिसेवेने त्यांचे मन मोह पावले होते. तिच्या व्रताचरणामुळे व वर मागण्याच्या चातुर्यामुळे जास्तच प्रेमभरित होऊन तो तिला म्हणाला, " हे पवित्र, गुणसंपन्न कन्ये; तुझ्या इच्छेप्रमाणे सर्वे गोष्टी घडून येतील. तुझ्या पतीला तुझा स्पर्श होताच तो सजीव होईल. तो चारशे वर्षे तुजसमवेत राख करील. त्याच्यापासून तुला शंभर पुत्र होतील. यावच्छंद्र देवाकरौ तुझी कीर्ति कायम राहील. सर्व पतिव्रता अक्षय्य तुझा महिमा गातील. रविप्रभा या न्यायाने तूं सदैव आपल्या पतिसन्निधच राहशील. "

इतके सांगून तो श्राद्धदेव यमघर्म अंतर्धान पावला. त्याच्या बोलण्यावर पूर्ण भरंवसा ठेवून सावित्री तेथून परत गेली. आपल्या पतीचे शिर मांडीवर घेऊन पूर्वाप्रमाणेच ती त्याचे कपाल दाबित बसली. सत्यवानाला तिच्या हस्ताचा स्पर्श होताच तो चैतन्ययुक्त झाला. त्याने झोपेतून जागे झाल्याप्रमाणे आपले डोळे उघडले. आपल्या प्रिय मायेचे मुखकमल दृष्टीस पडतांच त्याला मोठा आनंद वाटला. आपल्या डोक्यांत वेदना उत्पन्न होऊन आपण आपल्या पतीच्या मांडीवर डोके ठेवून निजलो होतो येवढी मात्र त्याला आठवण होती. मध्यंतरी काय प्रकार घडला तो त्याला कांहीच ठाऊक नव्हता. आपणास जागे होण्यास फारच उशीर लागला अशा समजुतीने तो सावित्रीला क्षणाला, " लाडके; मला झोप लागल्यामुळे आपल्याला कितीतरी उशीर झाला; पण झोपेमध्ये असतांना मला कोणीतरी काळपुरुष ओढीत होता असे मला आठवते. त्याची प्रतिमा डोळ्यापुढे येऊन मला अद्यापही त्याचे भय वाटत आहे. तो काळपुरुष मला काय क्षणून ओढीत होता बरे ? " असे क्षणून तो भ्यालेला राजपुत्र आपल्या आईबापांची आठवण करून रडू लागला. त्याची ती स्थिति जाणून सावित्रीने त्याचे नेत्र

पुसले. तो अगदी गलित झाला असल्याने सावित्रीने त्याची कुऱ्हाड, फळांची टोपली आपल्या हातांत घेतली आणि ती त्याला हातीं धरून सासुसासऱ्याच्या दर्शनाकरितां आपल्या आश्रमाकडे निघाली. वास्तविक पाहतां सत्यवान हा पति व सावित्री ही त्याची पत्नी असल्याने त्यानेच तिचे संरक्षण करावयास पाहिजे होतें. पति या नात्याने त्यानेच तिला धीर देऊन हातीं धरावयास पाहिजे होतें. पण या ठिकाणीं सर्वप्रकार उलटा झाला. एखाद्या नाजुक केळीच्या झाडानें हत्तीला सांवरून धरावें असाच हा प्रकार घडला.

यमानें सावित्रीला वरदान दिल्याप्रमाणें तिकडे आश्रमामध्ये घुमत्सेनाला दृष्टि प्राप्त झाली. पुत्र व स्नुषा अरण्यांत गेल्याला बराच वेळ झाला यामुळे घुमत्सेन मोठ्या विवंचनेत पडला. आपल्या नेत्रांना अकस्मात् दृष्टि प्राप्त झाल्याबद्दल त्याला आनंद वाटून तो आश्चर्यचकित झाला; पण सत्यवान व सावित्री यांच्यावर कांहीं दुर्घर प्रसंग गुदरला असावा अशी कल्पना करून घुमत्सेन अतिशय धावरला. गौतम, धौम्य इत्यादि ऋषि त्याचें सांत्वन करूं लागले. अशा समयास सत्यवान व सावित्री आश्रमांत येऊन पोचली त्यांना पाहून राजाला मोठा आनंद वाटला. सावित्रीने अरण्यांतील सर्व वृक्ष कसन केलें. तें ऐकतांच घुमत्सेनानें पुत्र व स्नुषा यांना आपल्या मांडीवर घेतलें. ऋषिवर्यांनी त्या सर्वांना शुभप्रद आशिर्वाद दिले. सावित्रीच्या पातिव्रत्याचा प्रभाव जाणून सर्वांच्याच हृदयांत प्रेमाचे पाझर फुटले. जो तो सती सावित्रीचें महात्म्य गाऊं लागला.

घुमत्सेनाचे मंत्रीमंडळ त्याचें राज्य परत मिळविण्याच्या खटपटींत होतें. यमधर्माच्या आशिर्वादानें त्यांची खटपट याच सुमारास यशस्वी झाली. घुमत्सेनाला पुन्हां राज्याभिषेक झाला. सावित्रीयुक्त-सदन झणजे पुण्यप्रद तपोवनच आहे असें समजून घुमत्सेन धर्म-

नीतीने राज्य चालवीत राहिला. द्युमत्सेनाच्या पश्चात् सत्यवानाने चारशेवर्षे यशवंत राज्य केले. हा सर्व प्रभाव सति सावित्रीच्या पुण्य-व्रताचरणाचाच होय असे जाणून सर्वांच्या अंतःकरणांत तिच्याबद्दल आदर उत्पन्न झाला. सर्व लोक तिला देवता समजून तिची पूजा करू लागले. अशाप्रकारची ती उभयकुलोद्धारिणी मंगलकारक माहे-श्वरीच होय यांत काय शंका आहे ? जी शुभलक्षण व उच्च सद्गुणांनी संपन्न होती, जी आपल्या पतीला ईश्वर समजून त्याच्या चरणभक्तीतच आपल्या जन्माचे सार्थक मानित होती; जिचे सदाचरण पाहून प्रत्यक्ष कल्याणदेवता जिची दासी बनली होती तिचे यश वर्णन करण्यास कोण समर्थ असणार ? तिची पतिनिष्ठा पाहून आचारसंपन्न ऋषिपत्न्या तिची सारखी वाखाणणी करीत. तिचे साध्वीव्रत ध्यानांत आणून कल्पलतांनीही माना खाली घातल्या. जिने आपल्या पातिव्रत्याच्या सामर्थ्याने प्रत्यक्ष यमधर्माला आपल्यापुढे प्रगट व्हाव-यास लाविले, आपल्या शुद्ध व पवित्र आचाराच्या बलाने जिने यमधर्माला वश करून घेतले; आपल्या पतिभक्तीमुळे जिने यमधर्माचा प्रसाद करून घेऊन आपला पिता, सासरा यांना ऐश्वर्यसंपन्न करून आपल्या पतीला यमाच्या पाशांतून सोडवून आणले. तिच्या पातिव्रत्याचे समग्र वर्णन करण्यास विद्यादाता गणपतीही समर्थ नाही ! अशा त्या साध्वी सावित्रीचे नाम उच्चारिले व निष्ठा धरून तिचे महात्म्य गात राहिले तर सकलसौभाग्याची प्राप्ति होईल यांत काय आश्चर्य आहे !

३ महानंदा.

इमीर देशांत नंदिग्राम या नांवाचें एक पट्टण होतें त्या ठिकाणीं महानंदा नांवाची एक श्रीमंत स्त्री वास्तव्य करीत असे. ती जातीनें वारांगना होती. आईबापांच्या संस्कारांमुळे ती वेश्याजातींत मोडत होती, त्यास तिचा इलाज नव्हता. तिच्या स्वतःच्या

गुणांचा विचार केला असतां ती फार श्रेष्ठ होती. स्वतःच्या अंगांत उत्तम प्रकृतिचे गुण वसत नसतील तर श्रेष्ठपणा प्राप्त होण्याच्या कामीं वंश, कुल किंवा वाढवडील यांचा लौकिक कांहींएक उपयोगी पडत नाही, हा जसा सिद्धांत आहे त्याचप्रमाणें ज्याच्या स्वतःच्या अंगांत सद्गुणांचें वास्तव्य आहे तो हीन कुळांतील असला, त्याला सत्तापित्याचा अशुद्ध संस्कार जडला असला तरी त्याला थोरपणा प्राप्त होण्यास नीचकुलोत्पत्ति किंवा अनुवंशिक पेशा हीं प्रतिबंधक होत नाहीत, हा देखील एक सिद्धांतच होय. गारेच्या पोटांतून रत्न निर्माण होतें. कावळ्याच्या विष्ठेंतूनच पवित्र पिंपळाचा वृक्ष जन्म पावतो. देवदैत्यांनीं समुद्रमंथन केलें त्यावेळीं चंद्र व उच्चैश्रवा या नांवाचा अश्व हे दोघेही एकाच स्थानापासून निर्माण झाले, पण त्या दोघांची वाट कशी निरनिराळ्या प्रकाशनें लागली पहा ! उच्चैश्रवा हा इंद्राचें भारवाहक वाहन झाला. भगवान् चंद्रमा हा श्रीशंकराच्या शिरावर जाऊन बसला. हा सर्व प्रभाव ज्याच्या त्याच्या अंगांतील सद्गुणांचाच होय. सजन कसाई हा मांसाचा धंदा करणाराच्या पोटी आल्यानें त्याची जात हीन होती व त्याला अनुवंशिक संस्कारांमुळे धंदाही नीचपणाचाच करावा लागला. पण त्यानें आपल्या

अंगच्या सद्गुणानें श्रीकृष्णपरमात्म्याला मांस विकण्यास बसविलें. प्रत्यक्ष परब्रह्म विठोबा त्याची सेवा करूं लागला. यापेक्षां जास्त काय पाहिजे ? तात्पर्य काय कीं, सद्गुण, सदाचार, हरिभक्ति यांच्याशीं उच्चनीच जातीचा किंवा पोट भरण्याकरितां राजरोसपणें स्वीकारलेल्या निरुपद्रवी नीच धंद्याचा कांहीं एक संबंध नाही. ज्यांनीं ईश्वरावर निष्ठा ठेविली व आपल्या विहित धर्माची बरोबर सेवा केली त्यांच्या उच्चनीच जातीचा प्रश्न बाजूस राहून त्यांच्यावर परमात्म्याची कृपा ही व्हावयाचीच. रोहिदास चांभार, सेना न्हावी, चोख्ख महार इत्यादि भाग्यवान् महात्मे उद्धरून गेले पण आपल्या उच्च वर्णाचा अभिमान धरून जे त्या नीच जातीय भक्तजनांची निंदा करण्यांतच मोठेपणा मानून राहिले त्यांना मात्र प्रपंचकाबाडांतच रडत बसावें लागलें.

महानंदा ही अशाच योग्यतेची भगवद्भक्त होती. त्या नंदिग्रामाची ती मालकीणच होती. ती सौंदर्यसंपन्न असून तिच्या तेजानें दशदिशा उजळ झालेल्या दिसत. तिचे हावभाव पाहून मदनही नचावयास लागे. ती छत्रचामराची अधिकारीण असून तिच्या संग्रहांत अनेक प्रकारचीं रत्नखचित वाहनें होती. तिच्या पादुका देखील रत्नखचित असत. ती नेहमीं दिव्य अलंकारांनीं मंडित असे. हत्ती, घोडे, गाई, झशी, दास, दासी यांची तिच्या गृहीं कांहींच कमतरता नसे. ती सर्व भाग्यानें संपन्न होती. तिचें हें सर्व भाग्य पाहण्यास तिची आई हयात होती.

तिचा कंठ मधुर होता. तिचे सुस्वर आलाप ऐकून कोकिलही मौन धरीत. तिच्या नाचण्याची कुशलता पाहून मोठमोठे राजे लोक तटस्थ होत. ती वेश्या असून बहुगुणसंपन्न होती. ती धर्मशील व उदार असल्यानें तिनें अक्षर्य अन्नसत्र चालूं ठेविलें होतें. महानंदेचें

दर्शन घडलें असतां आपणास विमुख होऊन परत जावें लागणार नाही अशी अतीत अभ्यागतांची बालंबाल खात्री असे. ती जातीची वैश्याधर्मातील स्त्री असून तिने आपल्या औदार्याने यज्ञकंकण बांधून दीक्षित होऊं पाहणाऱ्या जनांना लाजविलें होतें. ती सोमवार, प्रदोष वगैरे व्रते करी. शिवरात्र करण्याचा तिचा नित्यक्रमच असे. आपण स्वतः वैश्या आहों हें जाणून ती सत्पात्र ब्राह्मणांकडून शंकराला नेहमीं अभिषेक करवी. याचकांच्या सर्व इच्छा तृप्त करून ती नेहमीं ईश्वराचें नामस्मरण करी. ती श्रीशंकराला आपलें दैवत मानी. आपलें दैवत संतुष्ट व्हावें या हेतूने ती श्रावण महिन्यांत ब्राह्मणांकडून कोटिलिंगार्चन करवीत असे.

एकेसमयीं महानंदेचा भक्तिनिर्धार व सत्वपरीक्षा पाहण्याकरितां शंकरांनीं कांहीं लाघव केलें. परमेश्वरानें वैश्याचा वेष धारण केला आणि तो वैश्य आपल्याबरोबर जवाहीर घेऊन ते विकण्याकरितां महानंदेकडे गेला. त्या वैश्याचें स्वरूप पाहून महानंदा मोह पावली. तिने त्याचा सत्कार करून त्याला आपल्या घरी राहून घेतलें. यावेळीं त्या वैश्याने आपल्या हातांत एक रत्नजडित कंकण घातलें होतें. तें महानंदा विकत मागूं लागली. महानंदा ही स्वरूपानें लावण्यसंपन्न होती. तिच्या सौंदर्यावर आपणही भाळलों आहों असें त्या वैश्यानेही महानंदेला जाणविलें. तिचें मन त्याच्याजवळच्या कंकणानें वेधलें होतें. तें जाणून त्यानें तें पृथ्वीच्या मोलाचें कंकण तिला माल केलें. त्याचें औदार्य पाहून महानंदेला त्याच्याशीं लग्न करावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. तिनें जास्तच नादीं लागावें या हेतूनें त्या वैश्यानें आपल्या गळ्यांतील दिव्य शिबलिंग तिला दाखविलें. तें अस्सल हिऱ्याचें लिंग स्वयंप्रकाश होतें. सूर्याच्या तेजाहूनही तें लिंग जास्त लखलखीत होतें. त्या शंकराच्या लिंगास भावनेनें नमस्कार करून महानंदा

आपला स्वीकार करण्याविषयी मोठ्या भावनेने त्या वैश्याची प्रार्थना करू लागली. ती हीन जातीतील असल्यामुळे वैश्याने प्रथमतः तिचा अन्हेर केला. आपणास तीन दिवसापेक्षा जास्त दिवस येथे राहण्यास सवड नाही व आपणास त्यापेक्षा अधिक काळ पत्नीसह रहावयाचे नाही असा त्याने आपला निश्चय सांगितला. महानंदेने त्याच्या सर्व अटी पतकरल्या. आपण जातीने नीच वैश्या आहो तरी आपण तीन दिवस त्याची विवाहित व पातिव्रत्यसंपन्न पत्नी होऊन राहण्यास कबूल आहो असे तिने प्रतिज्ञापूर्वक सांगितले. तिची निष्ठा पाहून वैश्यानेही तिची विनंति मान्य केली. श्रीशंकरा साक्ष ठेवून वैश्याने महानंदेचा हस्त स्वीकारिला. तीही त्याची धर्मांगना झाली. तो वैश्य आपला पति झाल्या कारणाने ती त्यालाच ईश्वर मानू लागली. त्या वैश्याने ते शंकराचे लिंग तिच्या स्वाधीन करून तिला सांगितले, “हें शिवलिंग क्षणजे माझा प्राण आहे. हें नीट जपून ठेव. या लिंगाचा कोणत्याही कारणाने नाश झाला तर मी आपला प्राण ठेवणार नाही.”

त्याची प्रतिज्ञा ऐकून महानंदेने ते शिवलिंग घेतले आणि आपल्या नृत्यागारांत नेऊन विशेष जपून ठेविले. त्या ठिकाणी दोघांचा एक दिवस सुखाने गेला. दुसऱ्या दिवशी शयन मंदिरांत ते दोघेजण गप्पा मारीत बसले होते. प्रेमाच्या गोष्टी बोलतां बोलतां दोघांनाही झोप आली. दोघेही निद्रानंदांत गडून गेले. अशा समयास एका-एकी महानंदेच्या नृत्यशालेस आग लागली. त्याच सुमारास भयंकर वारा सुटून अग्नि जास्तच प्रज्वलित झाला. सेवकमंडळी जागी होऊन आरोळ्या मारू लागली. त्यामुळे तो वैश्य व महानंदा हे दोघेजण खडबडून जागे झाले. गांवातील लोकांच्याही झुंडीच्या झुंडी नृत्यशालेकडे धावू लागल्या. सर्व लोकांनी आग विझवि-

पश्याची पराकाष्ठा केली; पण अग्निनारायण शांत न होता अधिकच चौताळला. त्याने प्रलयकालचे रूप धारण करून ती नृत्यशाळां भस्म करून टाकली आणि नंतर तो शांत झाला.

आगीमुळे महाभंदेचे मोठे नुकसान झाले; पण ती त्याकरिता तळमळणारी नव्हती. भाग्याभाग्य किंवा लाभहानी यांचा काळ स्वभावकरून येत असतो ही गोष्ट तिला समजली होती. पण त्या सौदागाराची वृत्ति मात्र बावरली. महानंदेने आपले दिव्य शिवलिंग नृत्यशाळेतच ठेविले होते याची त्याला आठवण झाली. तो घाबरून जाऊन महानंदेला शिवलिंगाची हवाळे विचारू लागला. त्याचे बोलणे ऐकतांच महानंदाही मनामध्ये दचकली. नृत्यशाळेच्या नोखाबरोबर शिवलिंगाचाही नाश झाला असे जाणून महानंदा डोके आपटावयास लागली. तिने त्याबद्दल अतिशय शोक आरंभला. गावांतील मले लोक तिचे सांत्वन करू लागले. तिच्या मनाचे काहीसे समाधान होऊन तिचा विलाप कमी झाला. इतक्यांत तो सौदागार त्या शिवलिंगाबद्दल अतिशयच तळमळ करू लागला. लोकांनी त्याचे हरप्रकारे शांतवव केले पण तो मुर्खीच एकेना. आपले प्राणलिंग अग्नीमध्ये जळून गेले त्या अर्थी आपणास आता प्राण ठेवणे नाही असे त्याने सर्व लोकांसमक्ष निखून सांगितले. त्याने प्राणघात करण्याचा निश्चय केला. त्याने एक मोठे अग्निकुंड तयार केले. आपल्या हातांनीच त्याने कुंडामध्ये अग्नि पेटविला. आकाशांत अग्निज्वाळा भडकू लागल्या. तो अग्नीसमोर हात जोडून उभा राहिला. काही वेळ ईश्वराचे मनोमय ध्यान करून त्याने श्रीशंकराच्या नांवाचा वयव्यकार केला आणि निःसंक्रपणे त्या अग्निकुंडांत उडी टाकली.

सौदागराने आपल्याला अग्नीमध्ये जाळून घेतले तो काळ झणजे त्या दोघांमधील नियमाचा दुसरा दिवस होता. आपण त्या सौदागाराची

विहित पत्नी आहो ही गोष्ट महानंदा जाणत होती. सौदागारास आत-
ताथी समजून लोक त्याला दूषणें देत होते. कोणी कोणी त्याच्या नियम-
निश्चयाची वाहवा करीत होते. कसेही असलें तरी एक वैश्यजातीचा
मनुष्य अग्निप्रवेश करून मेला या पलीकडे लोकांच्या मनांत दुसरा कांहीं
विशेष विचार येण्याचें कारण नव्हतें. पण महानंदेच्या अंतःकरणार्ची
स्थिति कांहीं चमत्कारिक झाली. तिने त्याला पति ह्मणून वरलें होतें.
तीन दिवसपर्यंत आपण त्याची पातिव्रत्यसंपन्न धर्मभार्या आहो ही
गोष्ट तिच्या मनांत दृढ झालेली होती. ती जातीची वैश्या स्वरी; पण
सांप्रत आपण कोण आहो हें ती जाणून होती. पतिव्रता स्त्रीचें सर्व धर्म
तिला ज्ञात होते. त्या वैश्यपतीच्या मरणाबद्दल ती साध्वीव्रतपर स्त्रीप्रमाणें
विव्दल झाली. पतिव्रतेचा सर्व आचार तिच्या डोळ्यापुढें मूर्तिमंत
दिसूं लागला. वैधव्यदशेच्या डोंगरानें तिचें हृदय दडपून गेलें. ती
मोठमोठ्यानें विलाप करूं लागली. लोकांना तिच्या कृतीचें आश्चर्य
वाटूं लागलें. नानाप्रकारांनीं लोक तिची समजूत घालूं लागले. ती
जातीची चारांगना असल्याबद्दल लोक तिला आठवण देऊं लागले.
पण अशानें तिची कशी समजूत होणार? लोकांना ती नीच वैश्या वाटत
होती; पण त्या वैश्येचें शील काय होतें याची त्यांना कल्पना नव्हती.
आपण नीच कुलांत उत्पन्न झालों असलों तरी सांप्रत आपण त्या वैश्याची
धर्मांगना आहो अशी तिची ठाम समजूत असल्यानें तिला लोकांचें
ह्मणणें कसें रुचणार? आपला पतीच मृत झाला आहे अशी तिची भावना
होती. आपल्या नियमानुसार आपण पातिव्रत्यसंपन्न आहो असा तिला
अभिमान होता. पतीच्या पश्चात् आपण काय केलें पाहिजे हें तिला
ज्ञात होतें. ती भाग्यवान महानंदा साध्वीच्या कर्तव्यसं उद्युक्त
झाली. पतीच्या पश्चात् देह ठेवावयाचा नाही असा तिनें मनाचा
निर्धार केला. तिनें गांवांतील ब्राह्मणाना बोलावून आणिलें व त्यांच्या-

कडून आपली सर्व संपत्ति लुटविली. तिने आपली सर्व चीजवस्त याचकांना दाव करून टाकली. तिने स्नान करून आपल्या अंगाला भस्म लाविले. सर्वांगावर रुद्राक्ष धारण केले. मनामध्ये पतीचे ध्यान करीत करीत ती त्या अभिकुंडासमोर येऊन उभी राहिली. आपल्या शिवस्वरूप पतीची मूर्ति हृदयांत स्थापून तिने 'हरहर' शब्दाचा उच्चार केला; आणि निश्चिंत मन करून कुंडामध्ये उडी टाकली.

महानंदेसारख्या स्त्रीने पातिव्रत्यधर्मास अनुसरून अग्नीमध्ये आपला देह पतिचरणीं झणून अर्पण करतांच त्या अभिकुंडांतून श्रीशंकराची मूर्ति अकस्मात् प्रगट झाली. ज्याला पांच मुखे आहेत, ज्याने आपल्या मस्तकावर चंद्र धारण केला आहे, ज्याच्या माथ्यावर जटांचा भार असून भागीरथी वास्तव्य करीत आहे, ज्याचा कंठ निळा असून ज्याने व्याघ्रचर्म परिधान केले आहे, गळ्यामध्ये मनुष्यांच्या मुंडांचा हार घातला आहे, सर्व अंगावर नागांची भूषणे धारण केली आहेत अशा प्रकारचे रूप धारण केलेल्या परमात्म्याने आपल्या दहा हातांनी महानंदेला चेडूप्रमाणे वरच्यावर झेलून धरिले. शंकराच्या कृपेने तिला दिव्यरूप प्राप्त झाले. तिचे सत्व, शुद्ध भाव, हरिभक्ति व पतिनिष्ठा पाहून शंकरांना प्रेमाचे भरते आले. तिची इच्छा जाणून शंकरांनी तिला शिवलोक प्राप्त करून दिला.

महानंदेसारखी वेश्याकुळांतील स्त्रीदेखील परमेश्वरभक्ति आणि एकपतिनिष्ठा यांच्या योगाने सज्जनांचा वंद्य होऊन अक्षय्य अशा शिवपदार्थ जाऊन पोचते तर उच्च जातीतील व उच्च कुलांतील धर्मांगना आपल्या विहितचारास स्मरून पतिभक्ति करतील तर त्यांची एकनिष्ठा पाहून परमात्मा त्यांचा दास होऊन राहील यांत नवल नाही. उच्च कुलांतील कुलांगार, धर्मग्रंथ, भक्तिविहीन मनुष्यापेक्षांनीच कुळांतील भक्तिसंपन्न, धर्मशील असा मनुष्य लाखपटीने श्रेष्ठ होय.

४ द्रौपदी.

अ हिक्षेत्रामध्ये द्रुपद या नांवाचा राजा राज्य करीत होता. द्रुपदाच्या बापाचे नांव पृषद असे होते. पृषदाच्या कारकीर्दीत त्याचा पुत्र द्रुपद हा अभिवेश नांवाच्या गुरूजवळ विद्या शिकण्यास राहिला होता. त्याच अग्निवेशाजवळ भारद्वाजाचा मुलगा द्रोण हाही त्याचवेळीं विद्या पढत होता. द्रुपद व द्रोण हे अभिवेशाचे शिष्य असल्यामुळे त्या दोघांत गुरुबंधूंचे नाते होते. दोघांची विद्या पूर्ण होऊन दोघेही आपापल्या गृही निघून गेले.

कालेकरून पृषदाच्या मागून त्याचा पुत्र द्रुपद हा अहिक्षेत्राचा राज्याधिकारी झाला. द्रोण हा स्थितीने अगदीच गरीब होता. त्याला अश्वत्थामा या नांवाचा पुत्र झाला. अश्वत्थामा लहान असताना तो दूध प्यावयास मागे. द्रोणाची स्थिति गरिबीची असल्यामुळे त्याची बायको कृपी ही पाण्यामध्ये पीठ कालवून ते अश्वत्थाम्याला दूध झगून प्यावयास देई. या दरिद्राबद्दल द्रोणाला अतिशय खेद झाला. आपला गुरुबंधु द्रुपद हा हल्लीं राजा झाला आहे हें जाणून द्रोण त्याच्याकडे गेला. द्रुपदराजाशीं गुरुबंधुत्वाचे नाते लावून तो त्याच्याजवळ मुलाला दूध पाजण्याकरितां एका माईची याचना करूं लागला. द्रुपदानें द्रोणाला ओळखलें; पण तो संपत्तिमदानें बेफाम झाला असल्यानें त्यानें आपल्या गुरुबंधूस गाय तर दिली नाहींच; पण त्याच्याशीं आपलें असलेलें नातें नाकबूल करून त्यानें द्रोणाचा धिःकार केला. त्यानें उलट त्याची निंदा करून त्याला त्याच्या दरिद्रावस्थेबद्दल हीन समजून हाकून दिलें.

अभिवेश गुरुजवळून विद्या प्राप्त करून घेतल्यानंतर द्रोणाने भार्गवराजावळून संपूर्ण अस्त्रविद्या प्राप्त करून घेतली होती. त्याच्या अंगांतील शौर्य, तप, तेज, विद्या इत्यादि गुणांच्या मानाने द्रुपद हणजे केवळ पुंगुरटे होता. द्रुपदासारख्या मशकाने आपला अपमान केला हे न सहन द्रोणाचार्यानं कौरववंशातील राजपुत्रांना विद्यादान केलें आणि त्यांच्या हस्ते द्रुपदावर स्वारी केली. द्रुपदाने त्यावेळीं पुष्कळ पराक्रम केला; पण अखेर तो हतवर्थ झाला. द्रोणाचार्यांच्या शिष्यांनी त्याला बांधून आपल्या गुरुजीपुढे नेऊन उभे केलें. द्रोणाचार्यांनी त्याला मागील सर्व गोष्टीची ओळख देऊन लाजविलें. त्याच्याप्रमाणे आपण नीच नाहीं असें दाखविण्याकरितां द्रोणाचार्यांनी त्याचें सर्व राज्य हरण केलें नाहीं. त्यांनीं त्याला त्याचें अर्धे राज्य परत दिलें; पण तेवढ्याने तो शांत झाला नाही. त्याच्या मनांत पराभवाचें शल्य बोटत साहिलें. तो द्रोणाचार्यांचा पक्का वैरी बनून राहिला. द्रोणाचार्यांनी अगाध सामर्थ्य मिळविलें आहे असें जाणून तो मोठ्या विचारांत पडला. त्याचें चित्त अस्वस्थ होऊन तो वनामध्ये दिवें लागला. कांहीं काळाने तो गंगातीरावर येऊन पोचला. त्या ठिकाणीं अनेक ऋषि तप करीत होते. त्या तपोवनांमध्ये याज व उपयाज असे दोघे बंधु अगाध तपस्तेजाने संपन्न होते. त्यांना शरण जाऊन पदाने एक वर्षभर त्या बंधूंची सेवा केली. ते ऋषिवर्य प्रसन्न होतांच त्यांनी द्रुपदाला त्याची इच्छा विचारिली. त्यावेळीं द्रुपदाने त्यांना सांगितलें, “द्रोणाचार्यानं माझा बहुत छळ केला आहे. त्यानें माझी अब्रू घेतली आहे. तरी त्याला ठार मारील अशा तऱ्हेचा मला एक पुत्र प्राप्त करून घेवा. त्याचप्रमाणे माझ्या मनांत अर्जुनाला जावई करवें

अशी जबरदस्त भावना झाली आहे, याकरितां लक्ष्मी किंवा पार्वती यांच्याहूनही श्रेष्ठ अशी एक कन्या मला आपण प्राप्त करून द्या. ”

द्रुपदाची इच्छा पुरविण्याकरितां याज व उपयाज या दोघांनीं सर्व सामग्री जमवून हवनकर्म आरंभिलें. पूर्णाहुती होतांच अग्नी-मधून घृष्टद्युम्न या नांवाचा एक पुत्र उत्पन्न झाला. तो किरीट-कुंडलांनीं भूषित झालेला असून रथासह अग्नीतून बाहेर आला. त्याचसमयी वेदीमधून एक कन्या प्रगट झाली. नीलकमलाप्रमाणें त्या कन्येची कांति होती. इंद्रनीलमणी गालूनच तिची मूर्ति ओतली असावेसें वाटत होतें.

दिव्य प्रभेनें युक्त अशी ती कन्या प्रगट होतांच त्या ठिकाणीं अशी आकाशवाणी झाली कीं, “ ही कन्या सर्व स्त्रियांची स्वामिनी आहे. भवानी आणि शची यांनींच आपापल्या अंशानें या कन्येचा अवतार धारण केला आहे. श्रीकृष्णपरमात्मा हिला आपली भगिनी मानील. ही महान् पातिव्रत्यसंपन्न होऊन मोठी भगवद्भक्त होईल. या भाग्यवान कन्येमुल्लेख शेंकडो दुष्टांचा नाश होऊन पृथ्वीचा पाप-भार हरण होईल. ”

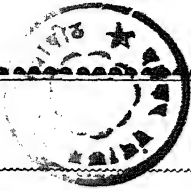
अशा प्रकारची आकाशवाणी ऐकून द्रुपदराजाला हर्षातिरेक झाला. त्यानें याज व उपयाज या ऋषींचा बहुत गौरव केला. त्यानें त्यांना अपरिमित दक्षणा देऊन संतुष्ट केलें. त्यांच्या प्रसादानें प्राप्त झालेली कन्या व पुत्र घेऊन द्रुपदराजा आपल्या राजधानीस गेला. अशाप्रकारें द्रोणाचार्याचा वध इच्छून त्यानें जो मुलगा प्राप्त करून घेतला तोच घृष्टद्युम्न होय; व त्याचसमयी अग्नीमधून जी कन्या उत्पन्न झाली तीच द्रुपदसुता द्रौपदी होय.

द्रौपदी हलके हलके मोठी होऊन उपवर झाली. तिचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून शेंकडो राजपुत्रांनीं तिला मागणी घातली. द्रुपदाच्या

मनांत आपली कन्या अर्जुनास द्यावयाची होती. त्याने पांडवांचा शोध चालविला. त्यावेळी कौरवांनी द्रोहबुद्धि धारण करून पांडवांना लाक्षा-गृहांत जाळून टाकल्याचा बोभाटा पसरला होता. पांडव लाक्षागृहांत जळून मेले नसून कोठेतरी गुप्तवेषाने हिंडत आहेत अशीही जनवार्ता होती. तात्पर्य, पांडवांवद्दल निश्चयात्मक अशी कांहींच वार्ता समजत नव्हती. त्यांची स्थिति कशीही असली तरी त्यांचा पत्ता नव्हता एवढी मोष्ट मात्र निश्चित होती. या कारणाने द्रुपदराजा मोठ्या विवंचनेत पडला. द्रौपदीचा स्वयंवर असल्याबद्दल जोहोंकडे पुकारा केला असता पांडव जिवंत असतील तर प्रगट होऊन स्वयंवराकरितां धावून येतील अशी कल्पना करून द्रुपदाने सर्व पृथ्वीभर स्वयंवराची द्वाही फिरविली. त्याने आपले पांचालनगर सुशोभित केले. स्वयंवराची बातमी लागून हजारो राजे धावून येऊ लागले. असंख्य ऋषीश्वर स्वयंवर साजरा करण्याकरितां अदिक्षेत्रांत जमले. दुर्योधनप्रभृति कौरव व अंगराजा कर्ण हेही द्रौपदीच्या इच्छेने तेथे आले. लब्ध कोटि यादवांसहित श्रीकृष्ण व बलराम हेही तेथे प्राप्त झाले. द्रुपदाने ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे सर्वांचे आदरातिथ्य केले.

फाल्गुन शुद्ध सप्तमी हा स्वयंवराचा दिवस निश्चित झाला होता. द्रुपदराजाने त्यावेळी एक नलिकायंत्र उभारिले होते. वरच्या अंगास एक मत्स्य टांगला होता. खाली पाहून चक्ररंध्रांतून बाण सोडून जो त्या मत्स्याचा डोळा उडवील त्यालाच द्रौपदी माळ घालील असा द्रुपदाने पण लावला होता. अर्जुनावाचून आपला पण कोणासच जिकता येऊ नये झणूनच इतका अवघड पण करण्याची त्याने योजना केली होती. अनेक भूपति, असंख्य ऋषि, अपरिमित याचक यांच्या योगाने गजबजलेली ती सभा अवलोकन करून द्रुपदराजा पांडवांचा शोध करू लागला. स्वयंवराकरितां गोळा

झालेल्या मंडळीत पांडव नाहीत असे जाणून तो कष्टी झाला; पण आतां इलाज काय ? प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें स्वयंवराचा समारंभ करणें भागच होतें. आपल्या मनाचें कसेतरी समाधान करून घेऊन त्यानें द्रौपदीला सभेमध्ये आणण्याविषयी धृष्टद्युम्नास सूचना दिली. बापाची इच्छा जाणून धृष्टद्युम्नानें त्या लावण्याखनी द्रौपदीस हत्तिणीवर बसवून सभास्थानी आणिलें. द्रौपदीनें सर्व सभा अवलोकन केली धृष्टद्युम्नानें स्वयंवरास आलेल्या राजपुत्राचें सामर्थ्य वर्णन करून स्वयंवरासंबंधानें केलेल्या पणाची हकीगत सांगितली. पण ऐकतांच बहुतेक राजे द्रौपदीच्या प्राप्तीविषयी निराश झाले. पण जिंकण्याकरितां एकटा कर्णमात्र सरसावला. त्यानें शिवकोदंडासारख्या चापास हात घातला; पण तें त्याला मुळीच हालेना. तेव्हां त्यानें आपलें सर्व बळ खर्च करून कसे तरी तें धनुष्य उचललें; पण त्याच्या भारानें तो कासावीस झाला. त्यानें मत्स्यभेद करण्याच्या हेतूनें चापास बाण लाविला न लाविला तोंच तो एखाद्या वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पडला. त्याची ती अवस्था पाहून सर्व कौरव दुःख करूं लागले. इतर राजेही भयानें व्याप्त झाले. धनुष्य उचलण्यास कोणीच धजत नाही असें पाहून द्रुपदराजा ओरडून म्हणाला, “ या ठिकाणीं जमलेल्या राजपुत्रांतून माझा पण जिंकून द्रौपदी प्राप्त करून घेण्यास कोणीही समर्थ नाही त्या अर्थी सर्व पृथ्वी निःक्षत्रीय झाली आहे असेंच मी समजतों. ”

द्रुपदानें इतके शब्द उच्चारले तोंच त्या ठिकाणीं जमलेल्या विप्रमंडळींतून दोन विप्र सरसावून उठले, आणि पण जिंकण्याकरितां धनुष्याकडे गेले. त्या दोघांतून जो लहान होता त्यानें एकदम तें अवजड चाप उचललें आणि पहिल्याच बाणानें मत्स्यनयन उडविला. तें पाहतांच सर्वत्र जयजयकार झाला. बाघांचा कडकडाट सुरू झाला, सर्व सभा चकित झाली. दुर्योधन, कर्ण इत्यादि कौरव

कोषयुक्त झाले. द्रौपदीने पण जिकणाच्या ब्राह्मणास माळ घातली. द्रौपदीने आपणांतून कोणास तरी वरावे अशी इच्छा घासण करणारे सर्व राजे एकवटले. ते सर्वजण द्रौपदीस जिकलेल्या ब्राम्हणावर बाण टाकून द्रौपदीला पळवून नेण्याच्या प्रयत्नास लागले. मत्स्यभेद करणारे ब्राह्मण क्षत्रियकन्या जिकून नेत आहेत हें पाहून सर्व नृप लज्जायमान झाले. त्यांना पराक्राष्टेची ईर्ष्या चढली. ते सर्वजण कोपाविष्ट होऊन त्यांनी द्रौपदी व ते दोन्ही विप्र यांना बाणांनी आच्छादून टाकिले. बाकीचे सर्व ब्राम्हण, द्रुपदराजा वगैरे मंडळी गांगरून गेली. इतक्यांत त्या विप्रांनी आपला पराक्रम दाखवून सर्व राजांचे चाप आणि शर तोडून टाकिले. त्या दोघांचा अद्भुत पराक्रम पाहून द्रुपदाला ते भीमार्जुनच असावेत असे वाटू लागले. पण जिकणाच्या वीरांचे शस्त्रसंचान पाहून श्रीकृष्णाने त्याला ओळखले. त्याने बलरामास सांगितले, “ लक्ष्मगृहामधून पांडव वाचले ही गोष्ट सत्यच दिसते. कारण सर्व नृपतींना पळवून लावणारा हा विप्र अर्जुनच आहे हें खास. ”

श्रीकृष्णाचे साषण बलरामासही पटले. त्याने त्या विप्रांचा शोध केला आणि ते पांडव आहेत अशी पूर्ण खात्री करून घेतली. दुर्योधनादि सर्वत्रांचा पराभव करून ते विप्ररूपी भीमार्जुन द्रौपदीसह वर्तमान आपल्या मातेकडे निघून गेले.

ज्या वीरांनी द्रौपदी जिकली ते भीमार्जुनच होते. त्यावेळी नकुल, सहदेव हे देखील त्यांच्याबरोबर होते. त्या सर्वांनीच ब्राह्मणवेष धारण केला होता. लक्ष्मगृह दग्ध झाले त्यासमयी गुप्त विवराच्या मार्गाने सुरक्षित बाहेर पडल्यानंतर कांहीं काळ ते सर्वजण या गुप्त-स्थाने हिंडत होते. यावेळी त्यांचा मुकाम एका कुंभासच्या घरी पडला होता. तेथे त्यांची माता कुंती होती. ते पांचीजण द्रौपदीला घेऊन आपल्या मुकाामी आले त्यावेळी त्यांची आई वरामध्ये कांहीं

काम करीत होती. त्यांनीं बाहेरील अंगास बसून आईला सांगितलें, “ आह्मीं आज अपूर्व भिक्षा मिळवून आणली आहे. ” भिक्षेचें धन काय आहे तें न पाहतां कुंतीनें आंतूनच उत्तर केलें, “ तुझीं आणलेली अपूर्व भिक्षा पांचामध्ये वाटून घ्या. ” त्यांनीं आईची आज्ञा प्रमाण मानली. पुत्रांची भिक्षा पाहण्याकरितां कुंती घरांतून बाहेर आली तों ती द्रौपदीस पाहून आश्चर्यचकित झाली. द्रौपदीरूपीं धन पांची भावांत वाटावयाचें कसें थाबवेल ती साशंक झाली. इतक्यांत त्या ठिकाणीं द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न प्राप्त झाला. आपल्या भगिनीला जिकणारे विप्ररूपीं वीर कोण आहेत याचा पक्का शोध काढण्याकरितांच त्याला द्रुपदानें त्या ठिकाणीं पाठविलें होतें. ते पांची विप्र पांडव आहेत असें धृष्टद्युम्नास समजून आलें. त्यानें ती हकीगत आपल्या बापास कळविली. आपल्या कन्येस जिकून नेणारा वीर अर्जुनच आहे हें कळतांच द्रुपदाला अत्यानंद झाला. त्यानें मोठ्या थाटानें पांडवांना आपल्या गृहीं आणलें. त्यांचा यथायोग्य सत्कार करून अर्जुन व द्रौपदी यांचा विवाह लावण्याकरितां द्रुपदानें मुहूर्त घेरिला. त्याची सर्व तयारी पाहून धर्मराजानें द्रुपदास सांगितलें, “ राजा, तूं लग्नसमारंभ आरंभला आहेस; पण तूं द्रौपदीचें लग्न कोणाशीं लावणार ? ती आह्मां पांची भावांची भार्या आहे. ”

धर्माचें भाषण ऐकून द्रुपदराजा मोठ्या विचारांत पडला. पांची भावांत एकच कन्या वाटून देण्याबद्दल तो शंकित झाला. इतक्यांत त्या ठिकाणीं श्रीकृष्ण आणि श्रीव्यासदेव प्राप्त झाले. त्या दोन्ही महात्म्यांचे चरणास नमस्कार करून द्रुपदानें त्यांना धर्मप्रभृति पांडवांचें ह्मणें सांगितलें. त्यावर व्यासमुनि ह्मणाले, “ तुझी कन्या द्रौपदी ही पांची पांडवांची भार्या होणेंच इष्ट आहे. लोकव्यवहाराच्या मानानें ही गोष्ट अवघटित दिसणारी आहे; पण ही कन्या

सामान्य नव्हे. अरे, ही साक्षात् भवानीच्या अंशानें अवतीर्ण झाली आहे. हिचा जन्मवृत्तांतही तूं जाणतोसच. इतर सामान्य कन्येप्रमाणें ती उत्पन्न झालेलीच नाही. ती अस्मीतून उत्पन्न झाली आहे. कौरवादि दैत्यगणांचा नाश करण्याकरितांच ही द्रौपदी भूलोकावर ओली आहे. खेरीज हिचा पूर्ववृत्तांत चमत्कारिक आहे. हिनें पूर्वी तप करून शंकराला प्रसन्न करून घेतलें. आपल्याला उत्तम वर मिळावा झणून हिनें शंकराजवळ पांच वेळ मागणें मागितलें. शंकरानेंही तिला पांचवेळ तथास्तु झटलें. त्या शिववरदानाप्रमाणें हिलां पंच व्रतार प्राप्त होणें इष्टच आहे. तेव्हां तूं निःशंक मनानें ही दिव्य कन्या पांची पांडवांना अर्पण कर. ”

व्यासांच्या या भाषणास भगवानानेंही पुष्टि दिली. तेव्हां द्रुपदानें पांची पांडवांशीं द्रौपदीचा विवाह लाविला. चार दिवस अपूर्व सोहळा होऊन द्रुपदानें पांडवांची बोळवण केली. पांची पांडव, कुंती व द्रौपदी यांसहवर्तमान हस्तिनापुरास निघून गेले.

पांडवांना द्रौपदीरत्न प्राप्त झालें हें पाहून त्यांचे भाऊ दुर्योधनादि कौरव खळले. त्यांनीं त्यांच्याशीं वैर धरिलें. ते सर्वजण कपट लढवून त्यांचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाले. त्यांची व पांडवांची सारस्त्री भांडणें सुरू झालीं. हें पाहून त्यांचा चुलता धृतराष्ट्र यानें भीष्म, द्रोण, कृप, विदुर इत्यादिकांचा सल्ला घेऊन आपल्या राज्याचे दोन भाग केले. एक भाग पांडवांना देऊन त्यानें त्यांस आपल्या पुत्रांपासून अलग केलें. पांडवांनीं आपली राजधानी इंद्रप्रस्थास केली. श्रीव्यासांनीं धर्मराजाला राज्याभिषेक करून इंद्रप्रस्थाच्या गादीवर स्थापिलें. पांडवांमध्ये तंटा होऊं नये झणून नारदमुनींनीं त्या पांचामध्ये द्रौपदीची वाटणी करून दिली. धर्मप्रभृति पांडवांनीं प्रत्येकीं दोन महिने आणि बारा दिवस द्रौपदीला आपली

भार्या मानावें, याप्रमाणें दर वर्षाची वाटणी झाली. पाळीप्रमाणें द्रौपदी ज्याची भार्या असेल त्यावांचून इतर चौघांनी त्याकालीं तिला आपली भार्या समजूं नये. इतकेंच काय पण त्या काळीं जर त्यांतून कोणी त्या पतिपत्नीचा एकांत पाहील तर त्यानें एक तप गृहत्याग करून तीर्थाटनास जावें असा नारदानें दंड ठरवून दिला. त्या महात्म्यांनीं नारदाची आज्ञा बंध मानिली. द्रौपदीनेंही नारदाचें वचन मस्तकीं धारण केलें, आणि ती आपल्या पंचभ्रतारास ईश्वर-तुल्य समजून राहिली.

पुढें कांहीं दिवसांनीं पांडवांना राजसूययज्ञ केला या यज्ञाच्या प्रसंगीं पृथ्वीतील सर्व राजांनीं धर्मराजाला अपूर्व वस्तु अर्पण केल्या. पांडवांना अद्भुत वैभव प्राप्त झालें. साऱ्या पृथ्वीत त्यांचा लौकिक वाढला. ते सर्वजण भगवद्भक्त होते. त्यांची पत्नी द्रौपदी ही देखील श्रीकृष्णाची अनन्य भक्त होती. ती आपल्या भ्रतारांना आपलें दैवत समजून त्यांची एकनिष्ठें सेवा करी. तिची पतिभक्ति पाहून श्रीकृष्णानें तिला आपली बहीण मानिलें होतें. श्रीकृष्णाचें द्रौपदीवर सुभद्रे-पेक्षांही जास्त प्रेम असे.

द्रौपदीसारख्या साध्वीसहवर्तमान पांडव वैभवांत लोळत आहेत हें पाहून कौरवादि दुर्जनांचें पित्त खवळलें. ते त्यांच्या अन्नूवर उठले. चैद्य, शाल्व, मागध वगैरे दुष्टजन कौरवांना सहाय्य झाले. राजसूययज्ञाच्या वेळीं सर्व नृपति भोजनास बसले असतां साध्वी द्रौपदी त्यांच्या पंक्तीत वाढीत होती. तिच्याकडे पाहून त्या सर्व दुष्टांना मोठें वैषम्य वाटे. पण भगवद्भक्ताबद्दल वैषम्य धरून आपलाच नाश होतो हें तत्व त्या दुर्जनांना माहीत नव्हतें. द्रौपदीची फज्जीति होऊन पांडवांचें रुणें कसें पडेल याविषयीं तें नानाप्रयत्न योजूं लागले. भगवद्भक्तांचें सामर्थ्य पाहून तरी त्या दुष्टांनीं सद्बुद्धि

धारण करावी झणून श्रीकृष्णानें त्या ठिकाणीं एक अपूर्व प्रकार घडवून आणिला. द्रौपदी वादीत असतांना श्रीकृष्णानें तिच्या चातुर्याची व सद्गुणाची मोठी वाहवा केली. आपण ज्याचें सतत नामस्मरण करतो, ज्याच्या कृपेमुळेंच आपल्या पतींना वैभव प्राप्त झालें अशा श्रीकृष्णाकडे पाहतांच द्रौपदीच्या सर्व अंगांत प्रेमरस दाटून आला. तिचें सर्व अंग फुगून तिच्या कंचुकीची गांठ सुटली. तें पाहतांच कौरवांना अति आनंद वाटला. याज्ञसेनी हात आखडून वेड्यासारखी चोहोंकडे पाहूं लागली. शकुनी, दुर्योधन, कर्ण हे एकमेकांकडे पाहून विनोद करूं लागले. त्यांनीं अन्न वाढावयास आणण्याची मुद्दाम घाई केली. प्रत्येकजण निरनिराळा पदार्थ मागूं लागला. कोणी कोणी द्रौपदीला 'उभी कां' म्हणून विचारूं लागले. पांडवांची फजीती करण्याच्या हेतूनें कर्ण म्हणावा, "आज अन्नाचा तोडा दिसत आहे, आतां आपण उठावें हें बरें." कर्णाप्रमाणेंच इतर दुर्जनानीं द्रौपदी व पांडव यांची थट्टा आरंभून यज्ञाची निंदा चालविली. त्या खलजनांची मर्मभेदक भाषणें ऐकून द्रौपदी लज्जित झाली. तिचें मुखकमल कोमेजलें. तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. अनेक व्याघ्रांच्या गर्जना ऐकून जसा हरणीचा जीव घाबरा होतो त्याप्रमाणें कौरवांच्या बल्याना ऐकून द्रौपदीचा जीव कासावीस झाला. पाळण्यामध्ये निजलेल्या बालकाला विंचवानें नागी मारली झणजे त्याची जशी अवस्था होते त्याप्रमाणें शकुनिकर्गादि दुष्टांच्या भेदक शब्दांनीं द्रौपदी विव्हाळ झाली. त्यावेळीं आपलें संकट दूर होण्याकरितां तिनें श्रीकृष्णाची मनोमय प्रार्थना केली. ज्यांची अंतःकरणें पापानें माखली आहेत असे ते सर्व पापमती कौरव याज्ञसेनेची फजीती करण्यास सरसावले; पण भक्तवत्सल परमेश्वरास आपल्या भक्तांचें उणें कसें खपणार ? श्रीकृष्णानें त्या

साध्वीचक्रा हृदयांत प्रवेश करून तिच्या भुजांवर आणखी दोन हात निर्माण केले. त्या नवीन फुटलेल्या हातांनी द्रौपदीने आपल्या चोळीची गांठ मारली. जिची अब्रु घेण्याकरितां कौरवादि जन अगदीं टपून बसले होते. त्यांनीं ती महान् सती एकदम चतुर्भुज झालेली पाहून माना खालीं घातल्या. सूर्याचा उदय होतांच जसा अंधार नाहीसा होतो; विष्णूसहस्रनाम म्हणतांच जशी पातकें नष्ट होतात, त्याप्रमाणें कृष्णकृष्ण होतांच याज्ञसेनेचें मुख टवटवीत दिसूं लागलें. शुभनिशुभांचा वध करून यशस्वी झालेल्या भवानीप्रमाणें कौरवादि दुष्टांचा गर्व हरण करून द्रौपदी विजयी झाली हें पाहून सर्व सज्जनांना मोठा आनंद वाटूं लागला.

पांडवांचा उत्कर्ष पाहून साधुजनांना हर्ष झाला. राजसूययज्ञ पार पडून सर्व राजलोक आपापल्या देशास निघून गेले. दुर्योधनादि कौरवही हस्तनापुरास चालते झाले, पण पांडवांच्या अभ्युदयामुळे दुर्योधनाचें मन होरपळून गेलें. तो दीर्घ निश्वास सोडूं लागला. तो तापलेल्या लोखंडाप्रमाणें तप्त दिसूं लागला. तो नीच सर्पाप्रमाणें फूत्कार करून पांडवांचा चावा घेण्यास उद्युक्त झाला. तो ओंठ चावून करकरा दांत खाऊं लागला. पांडवांचें वैभव हिरावून घेऊन द्रौपदीच्या हातांत करटी देण्याची त्याला नुसती विवंचना लागली. त्यानें आपल्या शकुनिमामास एकांतांत बोलावून सांगितलें कीं, “मामा, धर्मराजाची संपत्ति अवलोकन करून मला हीं व भरलें आहे, पांडवांचा नाश झाल्याखेरीज माझें मन स्वस्थ व्हावयाचें नाही.”

दुर्योधनाची चिंता समजतांच शकुनीनें त्याला आधार देऊन त्याची कांहींशी समजूत केली. त्या दोघांनीं खलबत करून पांडवांना देशोधडी लावण्याची मसलत ठरविली. शकुनी हा द्यूतयुद्धांत निपुण होता. त्याच्याजवळ कपटपाश होते. कपटयुक्त द्यूत खेळून

धर्मराजाचें सर्व वित्त हरण करावयाचें असा त्या दुष्टांनीं बेत ठरविला. धृतराष्ट्राला तो सर्व वृत्तांत विदित झाला. आपल्या पुतण्यांच्या वैभवानें तो आंघळा धृतराष्ट्रही तळमळतच होता. त्याचें दुर्योधनावर अत्यंत प्रेम होतें. तो दुर्योधनाच्या अर्ध्या वचनांत होता. तोही आपल्या पुत्रांच्या दुष्ट बेतास अनुकूल झाला. धर्मराजादि पांडव आपल्याला मानतात ही गोष्ट धृतराष्ट्र जाणत होता. त्यानें पांडवांच्या मुजनतेचा फायदा घेऊन त्यांचा नाश करण्याकरितां विदुरास पाठवून त्यांना हस्तिनापुरास आणविलें. कौरवांच्या घरी मोठा यज्ञसमारंभ आहे असें निमित्त दाखवून धृतराष्ट्रानें पांडवास आपल्या घरी आणल्यानंतर दुर्योधनादि दुर्जेनांनीं धर्मराजास द्यूत खेळण्याचा आग्रह केला. धर्मानें द्यूत खेळूं नये झणून सज्जन विदुरानें त्यास बहुतप्रकारें शिकविलें; पण धृतराष्ट्राची आज्ञा पाळणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें जाणून धर्मराजा द्यूत खेळला.

धर्मराजा द्यूतयुद्धांत निपुण होता. पण शकुनीनें कपटाचा अवलंब करून धर्माला फजित केलें. त्यानें धर्माला ईर्ष्येस चढवून त्याच्याकडून पण लावून द्यूतयुद्ध सुरू केलें. शकुनी प्रत्येक डावांत विजयी झाला. धर्मराजा एकेक पण हरूं लागला. अखेर धर्मराजाचें सर्वस्व हरण होऊन त्यानें स्वतःसह आपले सर्व बंधू पणाला लाविले. शकुनीनें तोही पण जिंकून सर्व पांडवांना आपले दास बनविले. धर्मराजाला द्यूताची इतकी हाव चढली कीं, त्यानें अमित होऊन आपली प्रिय पत्नी साध्वी द्रौपदी हिला देखील पणाला लाविलें. शकुनीनें आपल्या कपटपाशांच्या सामर्थ्यानें द्रौपदीचाही पण जिंकिला आणि तिलाही कौरवांची बटीक बनविली. पांडवांचें सर्व राज्य हरण होऊन त आपल्या भार्येसह कौरवांचे दास झाले, हें पाहतांच दुर्योधन-कर्णादिकांचा हर्ष मगनांत मावेना. पांडवांचें वैभव नाहीसें होऊन

आपल्या पुत्रांचा अभ्युदय झाला हें जाणून आंधळ्या धृतराष्ट्रालाही आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागल्या.

यासमयी पांडवाबरोबर साध्वी द्रौपदीही हस्तनापुरास आलेली होती. कौरवांनी कपटघूत खेळून पांडवांचें सर्वस्व हरण केलें आहे ही बातमी ऐकतांच द्रौपदी चिंतातुर होऊन श्रीकृष्णाचा धावा करूं लागली.

द्रौपदीसह पांडव आपले दास झाले आहेत हें जाणून दुर्योधन अतिशय गर्वानें विदुरास झणाला, “ पांडवांना आर्क्षी जिकलें आहे. द्रौपदी आमची दासी झाली आहे. तूं द्रौपदीला आतां सभारंगांत घेऊन ये ! सर्व सभेमध्ये तिचें पातिव्रत्य काय आहे तें जगाला दाखविल्यावांचून माझे समाधान होणार नाही. ” दुर्योधनाचें भाषण विदुरास कसें रुचणार ? त्याचा धिःकार करण्याकरितां विदुर बोलला, “ हे महादुर्जना, कपटी दुर्योधना ! अपवित्र वाणीचा उच्चार करून पापाचे पर्वत आपल्या डोक्यावर कां उभारतोस ? तुझा प्राणनाश जवळच ओढवला असावासें दिसतें. ”

विदुर हा पांडवांचा पक्षपाती असून कौरवांचा हितशत्रु असल्यामुळें तो पांडवांचा कैवार घेत आहे असें जाणून दुर्योधनानें विदुराची निर्भर्त्सना केली. त्याच्या हातून आपलें कार्य भागणार नाही असें समजून त्यानें प्राप्तकामी नांवाच्या एका सेवकाला द्रौपदीस आणण्याकरितां पाठविलें. तें सारथ्याचें पोर द्रौपदीच्या मंदिरांत जाऊन तिला सांगूं लागले, “ हे द्रुपदनंदिनी ! दुर्योधनमहाराजांनीं तुला सभेमध्ये बोलाविलें आहे. धर्मराजाचा द्यूतयुद्धामध्ये पराजय झाला आहे; दुर्योधनाच्या आज्ञेपुढें कोणाचाच इलाज नाही. ”

हे शब्द ऐकतांच द्रौपदीचें काळीज चर्रें झालें. एखाद्या कमळिणीवर वज्र पडावें त्याप्रमाणें त्या प्राप्तकामीच्या शब्दानें तिची दुर्धर अवस्था झाली. ती तसाच धीर धरून झणाली, “ तूं परत जाऊन

भीष्म-द्रोणादिकांना माझा निरोप सांग की, तुम्ही सर्व सभ्य सभे-
मध्ये बसले असतांना दुर्योधन अशी विपरीत क्रिया करतो याचा
अर्थ काय ? धर्मराजा पण हरला असेल तर तो तुमचा दास
झाला असेल. नारदमुनींच्या वचनाप्रमाणे माझ्यावर सांप्रत धर्म-
राजाचा अधिकार नाही. हल्ली मी भीमाची भार्या आहे. दुर्योधनाने
भीमाला जिंकले असते किंवा भीमाने माझ्या पण लावला असतां तर
मी कौरवांची दासी होणे रास्त होते. धर्मराजाला यावेळीं द्रौपदीचा
पण लावण्यास हक्क पोंचत नाही. ”

त्या सूतपुत्राचे द्रौपदीचा निरोप भरसमेत बोलून दाखविला.
खेरीज यावेळीं द्रौपदी ऋतुस्नात असल्याचेही वृत्त त्याने उघड.
पणे सांगितले. त्याच्या कमकुवतपणाबद्दल त्याची निर्भर्त्सना करून
दुर्योधन दुःशासनास झपाळा, “ दुःशासना, तुझ्यावाचून हें कार्य
होणार नाही. द्रौपदी आपली दासी झाली आहे. दासीला सभेमध्ये
आणण्यास काय हरकत आहे ! तूं असाच्या असा जा; आणि
तिची भीड न घेरितां तिचे केश धरून तिला फराफर ओढीत
सभेमध्ये घेऊन ये !

दुर्योधनाचे भाषण दुःशासनास पसंत पडले. मयंकर वाघ हरिणी-
वर उडो घालण्यास मार्गेपुढे पहात नाही; किंवा राजाच्या भांडारांत
प्रवेश करण्यास चोर जसा संकोचित होत नाही त्याप्रमाणे दुःशां-
सन नेपवा होऊन द्रौपदीच्या मंदिराकडे गेवला. सीतेला उचलून
नेऊं पाहणाऱ्या रावणाप्रमाणे दुष्ट असा तो दुःशासन द्रौपदीला
झपाळा, “ द्रौपदी तुझ्या पांची पतींना आर्क्षी दास केले आहे.
तूं आमची दासी झाली आहेस. तुला राजा दुर्योधन आपण होऊन
बोलावीत आहे, तुझे भाग्य उदयास आलेसे दिसते. तूं आनंदाने
सभेमध्ये चंल आणि दुर्योधनाची भार्या हो. ”

दुःशासनाचें हें अभद्र भाषण ऐकतांच आपल्यापुढें तो यमदू-
तच उभा आहे असें द्रौपदीला वाटलें. तिचा कंठ दाटून येऊन ती
दुःशासनास ह्मणाली, “ भाउजी, तुझी बायकांना सभेमध्ये कसें
नेतां ? तुझां सर्वांचा ज्येष्ठ भ्राता जो धर्मराजा त्याची पत्नी ह्मणजे
तुझाला तुमच्या गांधारी—मातेसारखीच आहे. भाउजी, यावेळीं तुझीं
माझा कैवारच घेतला पाहिजे. तुझीच माझे रक्षण केलें पाहिजे.
यांसमयीं तुझीं द्रुपदराज होणें इष्ट आहे. हें जर तुमच्यानें करवत
नसेल तर भाउजी; आपण शस्त्र धारण करून माझा शिरच्छेद
तरी करून टाका. ”

द्रौपदीनें त्या दुष्टाची पुष्कळ करुणा भाकली. पण त्या निर्दयाला
दया कोठून येणार ? हिसकाला कधीं तरी माया उत्पन्न झाली
आहे काय ? धनलुब्ध माणसाला धर्म कसा रुचेल ? साधु-निंदकाला
भजनमार्ग कधींच आवडणार नाही. निखारा आपला गुण केव्हांच
सोडणार नाही. त्याचप्रमाणें पांचालीच्या उपदेशवाणीनें दुःशास-
नाचें मन द्रवळें नाही. तो तिची निंदा करून तिला ओढून नेण्यास
सरसावला. त्याचा दुष्ट हेतु ओळखून द्रौपदी तेथून उठली आणि
गांधारीकडे पळून जाऊं लागली. तिला घरांत जाऊं देणें इष्ट न
वाटून दुःशासनही तसाच तिच्या पाटोपाठ धावला. त्यानें तिचे केश
घरिले आणि निःशंकमनानें तो तिला ओढूं लागला. दुःशासनानें
तिच्या केशाला जोरानें हिसका मारतांच पांचालीनें श्रीकृष्णाच्या
नांवानें हंबरडा फोडून आपला देह धरणीवर टाकिला. त्या महापति-
व्रतेचें शरीर पृथ्वीवर पडतांच सर्व ब्रह्मांड डळमळूं लागलें.
सप्तसमुद्राचें पाणी उसळूं लागलें. सूर्यचंद्र स्थानभ्रष्ट होऊन
पृथ्वीवर पडण्याच्या वेतास आले. कैलास-वैकुंठादि-लोकही
हादरून गेले !

त्या चांडाळानें तिचे केश ओढून तिला उठविलें. एखाद्या दीन हरिणीला तोंडांत धरून दुष्ट व्याघ्र पळून जातो तसा तो पाप-प्रवृत्त, दुरात्मा दुःशासन द्रौपदीला फरफरा ओढीत सभेकडे नेऊं लागला. द्रौपदीचें सर्व अलंकार विगलित झाले. तिच्या गळ्यांतील मोठ्यें ठिकठिकाणीं पडूं लागलीं. तिनें अश्रुपात करून धरणीला भिजवून टाकिलें. मनामध्ये श्रीकृष्णाचें ध्यान करीत ती दुःशासनास झणाली, “ भाउजी, आपण मला अशी ओढूं तरी नका हो ! माझे केश थोडे तरी सैल सोडा हो ! माझ्या घशाला कोरड पडून माझे प्राण कासावीस झाले आहेत; आपण क्षणभर उभे तरी रहा हो ! तुझी जर माझी कुतरओढ करण्याचें बंद न कराल तर मी तुझाला द्रोणगुरूंची शपथ घालतें. गांधारी व धृतराष्ट्र यांना स्मरून तरी तुझी या दीन भावजयीला अशी वेणी धरून ओढूं नका हो ! ”

तिच्या विनंतीस मुळींच न जुमानतां त्या पापात्म्याचें तिला तसेंच ओढीत ओढीत सभेंत नेलें. वीज चमकली असतां जसा आकाशांत प्रकाश पडतो त्याप्रमाणें द्रौपदी येतांच ती सभा प्रकाश-मान झाली. द्रौपदीची विटंबना पाहतांच सभेमधील सज्जन लोकांनीं आपले डोळे मिटले. दुर्जनांना मात्र आनंदाचें भरतें प्राप्त झालें. त्या सद्गुणसंपन्न पतिव्रतेचा महिमा न जाणतां अंगराज कर्ण तिला झणाला. “ द्रौपदी, तूं आतां पांडवांची आशा सोडून या दुर्योधनाच्या मांडीवर बस. दुर्योधनाला प्रसन्न केलेंस झणजे तुला अनुपम वैभव प्राप्त होईल. ”

त्या समेमध्येच पांडवही दीन होऊन बसले होते. कर्णाचें उन्मत्त भाषण ऐकतांच द्रौपदीनें आपल्या पांची अतारांकडे केविलवाणी मुद्रा करून पाहिलें. तिची करुणास्पद स्थिति पाहतांच भीमाचा क्रोध अनावर झाला. त्यानें आपली गदा सरसावून भाषण केलें कीं,

“अभद्र क्रिया करण्यास तयार झालेल्या या सर्व कौरवांचा मी आतां येथल्या येथें शिरच्छेद करतो पहा ! पांचालीचा छल करणाऱ्या सर्व दुष्टांना मी या गदेच्या टोल्यानें भडभडा रक्त ओकावयास लावीन. ”

भीमाचा क्रोध व सामर्थ्य धर्मराजा जाणत होता. क्रोधाच्या आवेशांत भीमाकडून अन्याय होऊं नये हें जाणून धर्मराजा भीमास उद्देशून बोलला, “बा भीमा, तुला क्रोध येणें रास्त आहे; पण या वेळीं तूं क्षमेचाच अवलंब करावयास पाहिजेस. कौरवांनीं आपणा सर्वांना पणामध्ये जिकलें आहे. तुझा क्रोध जर अनावर झाला असेल तर तूं कौरवांच्या ऐवजीं माझ्या डोक्यावरच तुझ्या गदेचा प्रहार कर; पण स्वधर्म व सत्य यांची मर्यादा सोडूं नको. मेरुमंदारासारखे पर्वत चळतील; सूर्यही पश्चिमेस उगवेल; चंद्र उष्णता धारण करील; खडकावर कमळें उगवतील; परंतु भगवद्भक्त असत्य मार्गाचें सेवन कधींही करणार नाहीत. आपण सर्वजण कृष्णभक्त आहों हें तूं जाणतोसच. ”

धर्माच्या या भाषणानें भीमाचें मन शांत तर झालें नाहींच; पण द्रौपदीला दासीपणा आणण्यास कौरवांपेक्षां धर्मराजाच जास्त कारणीभूत झाला आहे असें वाटून भीमाची वृत्ति जास्तच बेफाम झाली. तो धर्मराजावरच दांत ओंठ खाऊन झणाला, “धर्मराजा; तूं तोंडानें सर्व शास्त्रें सांगतोस पण या कामीं तूंच नीतीचें उलंघन केलें आहेस. व्यासनारदांनीं तुला घुंत खेळूं नको झणून बजाविलें असतांना तूंच घुत खेळून आह्मां सर्वांना दास बनविलें आहेस. थांब; ज्या हातांनीं तूं फासे टाकलेस ते तुझे हातच मी तोडून टाकतो. ” असें बोलून रागाच्या आवेशांत भीमसेन आपली गदा उगारून धर्मावर धावला ! इतक्यांत विवेकसंपन्न पार्थ त्यास अडवून धरून म्हणाला, “भीमसेना, अरे, तूं हा केवढा अविचार करीत आहेस. अरे, या ब्रह्मांडा-

मध्येंही धर्माप्रमाणें शांत, सत्य, नीतिसंपन्न असा पुरुष सांपडणार नाही. धर्मराजा ह्मणजे भक्तिरूपी तपोवनांतील तापसी आहे. सद्-बुद्धिसरोवरांत पोहणारा तो राजहंस आहे. विवेकरूपी रत्नांचा तो मुकुट आहे. अजातशत्रु धर्मराजा आपला वडील बंधु असल्यानें तो आपणांला पंडुसमानच होय. धर्मराजाची जी प्रतिज्ञा तीच आपणा सर्वांची प्रतिज्ञा ! त्याचा जो पराजय तोच आपला पराजय ! धर्मराजाचे हात तोडून अपकीर्तीचाच डाग लागेल. अरे, हा सर्व संसार व वैभव मिथ्या आहे. धर्मराजामुळें आपणांस हीन स्थिति प्राप्त झाली तरी बेहेत्तर आहे. धर्मराजाच्या शब्दाकरितां आपणा चारी बंधूस मृत्यूनें ओढून नेलें तरी आपण सर्वांनीं मरणासही तयार असलें पाहिजे. विपत्काल प्राप्त झाला तरी सज्जन लोक नीतीपासून दळल्याचें कधीं कोणीं ऐकलें आहे का ? ”

भीमाचा क्रोधाग्नि प्रज्वलित होऊन विचाररूपी वन जाळीत चालला होता; पण पार्थाच्या वचनरूपी मेघांनीं तो शांत झाला. भीमानें धर्मराजाच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें; आणि आपल्या अपराधाबद्दल लज्जित होऊन तो स्वस्थ राहिला.

पांडवांचें आपापसांतील भाषण आटपतें तोंच दुःशासनानें द्रौपदीच्या वेणीस जोरानें हिसका मारिला. त्या हिसड्यानें दीनवदन होऊन द्रौपदी भीष्मद्रोणाकडे पाहून म्हणाली, “ तुमच्यासारखे न्याय व नीति जाणणारे वृद्ध गृहस्थ या समेत बसले असतांना हे दुष्ट कौरव असा अन्याय करतात हें मोठेंच आश्चर्य आहे. तुम्ही वडील आहां. कौरवांनीं मला जिंकलें किंवा नाही याचें उत्तर तुम्हीच आपल्या मुखानें सांगा. ”

सावर महाराज भीष्मानें सांगितलें, “ पांचाळी, आम्ही कितीही न्याय जाणत असलों तरी आम्हांला येथें कोण जुमानणार ? प्रत्यक्ष

धर्मराजाच आपण पण हरल्याचें कबूल करीत आहे त्यास आमचा काय इलाज आहे बरें ? ” नंतर द्रोणाचार्यही म्हणाले, “ हा धर्मराजा सद्गुणसंपन्न व सत्य जाणणारा आहे. त्याच्या तोंडांतून विपरीत भाषण केव्हांही निघणार नाही. तो जें काय म्हणतो त्याच्याविरुद्ध आम्हांला कसें जातां येईल. ”

भीष्मद्रोणांनीं धर्मराजाच्या आड दडून कांहींतरी उडवाउडवीचीं उत्तरे दिलेलीं ऐकून द्रौपदी निराश झाली. तिची त्यांच्या न्यायबुद्धीवर मोठी भिस्त होती. परंतु तेही भिडेनेंच कांहींतरी बोलत आहेत हें जाणून ती सर्व सभेकडे दीनवदन करून पाहूं लागली. इतक्यांत विकर्ण पुढें होऊन झणाला, “ द्रौपदीला पणामध्यें जिकलें असें जो कोणी झणत असेल त्याच्या जिव्हेला किडे पडतील ! पांचाळी आमची दासी ठरत नाही असें मी प्रतिज्ञापूर्वक ओरडून सांगतो. या ठिकाणीं हा घडघडीत अन्याय होत आहे. ही सर्व सभा दुष्टांनीं भरलेली आहे. यामध्यें खरा साधु कोणीही दिसत नाही. धृतराष्ट्र हा पुत्रलोभानें बुद्धिभ्रष्ट होऊन अंतर्बाह्य आंधळा बनला आहे. भीष्मद्रोण भिडेनें मेले आहेत. हा शकुनि आणि हा दुष्ट कर्ण यांनींच दुर्योधनाचें चित्त मलीन करून आमचा कुलक्षय मांडला आहे. ज्यांनीं या साधवीला सभेमध्ये उभें केलें आहे ते सर्व भुलले आहेत. ही द्रौपदी झणजे प्रलयाग्नीची ज्वाळा आहे. कर्णासारखे चांडाल हे त्या ज्वालेमध्ये पुढें पतंगाप्रमाणें भस्म होऊन जाणार आहेत ! ”

विकर्णाचें भाषण ऐकून कर्ण संतापला. तो चवताळून झणाला, “ विकर्णा; धर्मराजानें पण हरला यास आम्हीं काय करावें. तूं मूर्खाप्रमाणें बडबड करतोस त्याबद्दल मीं तुझी जीभच कापून टाकली असती; पण गांधारीकडे पाहूनच आम्ही गप्प आहों हें

ध्यानांत आणून तूं स्तब्ध वस. तूं भीष्मद्रोणांनाही ज्ञान शिकवितोस याची तुला लाज वाटत नाही काय ? दासी झालेल्या द्रौपदीला सभेंत ओढून आणलें यांत अन्याय तो काय झाला ? अरे, एक स्त्री आणि पांच भ्रतार असें कोणत्या तरी शास्त्रांत आहे काय ? अरे; ही द्रौपदी ह्मणजे पापिणी, जारिणी आहे ! पांची पांडवांची वस्त्रे व भूषणे काढून घेऊन हिला देखील येथें नम्र करा असें मी ह्मणतों "

कर्णाचें भाषण ऐकतांच पांडवांनीं वस्त्रभूषणांचा त्याग करून वल्कलें धारण केलें. दुर्योधन बेकामपणानें द्रौपदीला हाक मारून आपल्या मांडीवर बसण्याकरितां आज्ञा करूं लागला. त्याचें तें भ्रष्ट वाक्य ऐकून ती साध्वी ह्मणाली, " कौरवकुलाची होळी करण्याकरितां तुझी आपल्या हातांनींच अग्नी पेटवीत आहां याचें भान धरा. हे चांडाळा, कुलांगार दुर्योधना; मी तुझी भावजय असून तूं मजविषयीं पापवासना धरितोस आणि मला मांडीवर बसण्यास सांगतोस त्याअर्थीं गलितकुष्ठ भरून तुझी जीभ अद्याप गळून कशी पडत नाही ! तुझ्या मांडीवर मी तर बसणार नाहीच; पण भीमाची गदा मात्र तुझ्या मांडीवर बसून तुझे पंचप्राण हरण करील. भीमाची गदा हीच तुला योग्य नवरी आहे. तुझ्या घरांतील सर्व स्त्रिया हाहाकार करून मुखानें वाघें वाजवीत असतांच तुझे या भीमसेनाच्या गदेशीं लग्न लागून तूं समरमंचकावर लोळत पडशील तेव्हां तुझे डोळे उघडतील. तूं आपल्या शंभर बंधूं-सह यमलोकीं जाशील तेव्हांच या धृतराष्ट्राचा आत्मा थंड होईल. "

द्रौपदीच्या भाषणाची पर्वा न करितां दुर्योधन अधिकच उन्मत्त झाला. त्यानें आपली मांडी उघडी करून तो पुन्हां द्रौपदीस ह्मणाला, " हे प्राणप्रिये द्रौपदी; तूं माझ्या या मांडीवर निःशंकपणें येऊन वस. तूं माझी अर्धांगी झालीस ह्मणजे मी तुला पट्टराणी करीन; ये, ये; त्वरित येऊन तुझ्या आलिंगनानें मला धन्य कर. "

दुर्योधनाचे बेफामपणाचे उद्गार ऐकून भीमसेनाचे डोळे लाल झाले. त्रस्त झालेल्या भुजंगाप्रमाणे तो खवळला. मस्त झालेल्या हत्तीप्रमाणे भीमसेन चवताळला. चिडलेल्या वाघाप्रमाणे कोपायमान होऊन तो म्हणाला, “ हे आंधळ्या धृतराष्ट्राच्या कुलांगार पोरा; इकडे पहा; अरे, तू ज्या मांडीवर द्रौपदीला धारण करण्याची इच्छा करीत आहेस ती तुझी मांडी मी या गदेच्या टोल्याने छिन्नभिन्न करीन, ही माझी प्रतिज्ञा ऐकून ठेव. माझी ही प्रतिज्ञा खोटी झाली तर आम्हां पांडवांचे कृष्णदास्यत्व व्यर्थ गेले असे समज. ”

भीम आणि द्रौपदी यांच्या शब्दशस्त्राने विव्दल होऊन दुर्योधन अधिकच खवळला. तो दुःशासनास हांक मारून म्हणाला, “ दुःशासना; अरे, या द्रौपदीचे हात, पाय, नाक, कान, जीभ तोडून टाका. आधी तिचे वस्त्रहरण करून तिला या भरसभेत नम्र करा असे मी सांगतो. ”

दुर्योधनाची आज्ञा होतांच त्या चांडाल दुःशासनाने आपल्या डाव्या हाताने तिची वेणी ओढून धरिली आणि उजवा हात तिच्या वस्त्रास घातला. द्रौपदी दीन होऊन आपल्या पांची अतारांकडे पाहू लागली. ते सर्वजण दास होऊन बसलेले पाहून ती निराश होऊन अश्रुपात करू लागली. तिचा कंठ दाटून आला. सर्व अंग धर्मयुक्त झाले. तिच्या अंगाला थरकांप सुटला. आतां आपले रक्षण करण्यास एका श्रीकृष्णावांचून कोणीही समर्थ नाही असे जाणून अनन्यभावाने ती पवित्र साध्वी कृष्णपरमात्म्याचा धावा करू लागली. “ हे करुणाकर, गोकुलवासी श्रीकृष्णा; माझा कैवार घेण्यास तू त्वरित धावून ये. हे गोवर्धन उचलणाऱ्या कृष्णरूपी जगदंबे; दुर्योधन, दुःशासन या शुंभनिशुंभांचा वध करून माझी लाज राख. हे कृष्णा; तू वेदशास्त्रांना वंद्य आहेस. तू सर्वसाक्षी असून तुला माझे

संकट दिसत नाही काय ? अरण्यामध्ये वणवा पेटला असून त्यामुळे जिचे प्राण व्याकुळ झाले आहेत अशा दीन गायीवर हजारों व्या-
 प्रांची उडी पडावी त्याप्रमाणे या कौरवांच्या सभेत माझी स्थिति झाली
 आहे हें तुला संमजत नाही काय ? हे भक्तवत्सल, दयालु श्रीकृष्णा;
 यावेळीं तूं धावून न येशील तर तुझ्या ब्रीदास कमीपणा येईल !
 श्रीकृष्णा, ही द्रौपदी तुझी बहीण आहे. तुझ्या बहिणीला दुष्ट कौरव
 गांजीत असतां तुझा अभिमान नष्ट कसा होईल ? हे कैटभारि ! या
 कौरवरूपी कुबुद्धि—सागरांत बुडणाऱ्या या तुझ्या दीन दासीला
 तूच हात दे. कौरवरूपी पिशाचांनीं मला वेढलें आहे तेहां परमेश्वरा,
 तूच यासमर्थी पंचाक्षरी हो. तूं दयेचा सागर आहेस. तूं पराक्रमी
 लोकांतील नरसिंह आहेस. ही द्रौपदी तुझी कन्या आहे. सिंहाच्या
 बालकाला कौरवरूपी मत्त गजांनीं वेढणें तुला बरें दिसतें काय ?
 दीन बंधो श्रीकृष्णा; मला तुझ्यावांचून कोठेही थारा नाही. ईश्वरा,
 तूं त्वरित धावून ये; माझी लज्जा गेल्यानंतर तुझ्या धावून येण्याचा
 काय उपयोग होईल ? गोपाळा, तुला इतका विलंब कां लागला आहे
 न कळे. या दुर्जनांच्या सभेत तुझ्या द्रौपदीची अवकळा झाल्या-
 नंतर तूं येथें येऊन काय करणार ? श्रीकृष्णा; तुला योगनिद्रा लागली
 आहे काय ? तुला हाका मारतां मारतां या तुझ्या बहिणीचा घंसा
 कौरवा झाला तरी तूं जागा होत नाहीस काय ? ज्याला आपणच वाढ-
 विलें त्याला आपणच बुडविणें प्रशस्त न वाटून पाणी लाकडाला बुडवीत
 नाही त्याप्रमाणें आझी तुझ्या कृपेनेच वाढलों आहों. या कौरवरूपी
 लांडग्यांचा कंठ विदीर्ण करण्याकरितां तूं धावून येणार नाहीस; या दीन
 निराधार पतिव्रतेचें रक्षण करण्यास तुझ्याकडून हयंगय होईल; या
 शरणागत द्रौपदीची अवजू जाईल; या तुझ्या पांचालीची लज्जा
 संरक्षण होणार नाही; तुझ्या आश्रित जनांची दुष्ट कौरवांकडून

अवहेलनाच होत राहिल; अनन्य होऊन तुला हांका मारणाऱ्या दीन, दुबळ्या द्रौपदीचें रक्षण करण्यास तूं धांवणार नाहीस तर तुझ्या दयागुणारु कलंक लागून तुझे भक्तपालक हें नांव सर्वस्वी नष्ट होईल ! याची कांहीं तरी लाज धर. धाव, श्रीकृष्णा, धाव ! दीन-संरक्षणाकरितांच तुझे अस्तित्व आहे याचें स्मरण कर. ”

द्रौपदीच्या या करुणाशब्दरूपी भ्रमरांनीं श्रीकृष्णरूपी कमळावर गुंजारव मांडला. यासमयीं श्रीकृष्ण-परमात्मा स्वानंदरूपी मंचकावर पडला असून ज्ञानकळा रुक्मिणी ही त्याचे चरण चुरीत होती. द्रौपदीची हांक कानीं पडतांच श्रीकृष्ण-परमात्मा जागा झाला. तो धावरेपणानें चोहोंकडे पाहूं लागला. पांडवांच्या खजिन्यांत सांड-बिलेल्या द्रौपदीच्या लज्जारूपी अपार संपत्तीवर कौरव चोरांची धाड पडत आहे ही गोष्ट ज्ञानदृष्टीनें समजून येतांच तो भक्तवत्सल श्रीकृष्ण थरथर कांपूं लागला. रुक्मिणीच्या नाजूक हातांतील आपले चरण काढून घेऊन तो एकदम धावत सुटला. त्याची अगदीं धांदल उडाली. पीतांबराचा सोगा खोण्याचेंही त्याला भान राहिलें नाहीं. आपला मुकुट धारण करण्यासही तो विसरला. पतिव्रतेच्या संरक्षणाच्या कार्मी वैकुंठाधिपतीला धीर कसा निषणार ? त्याचा कंठ सद्बोधित झाला; त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या; तशाच स्थितीत तो उघडा बोडकाच पळत सुटला आणि सती द्रौपदीच्या पाठीशीं जाऊन उभा राहिला.

हकडे कौरवसभेंत दुष्ट दुःशासनानें तिच्या वस्त्रास हात घातला होता. तिच्या लज्जेचें संरक्षण होण्याकरितां श्रीकृष्णानें आपल्या दिव्य कृपावस्त्रानें द्रौपदीची काया झाकून टाकली. त्याच्या वस्त्राच्या तेजानें ती सर्व सभा प्रकाशमान झाली. आदिपुरुष श्रीकृष्ण पाठीशीं उभा आहे हें पाहतांच द्रौपदी आरुहाद पावून त्यास म्हणाली,

“ श्रीकृष्णा; तू माझ्या पाठीशी नव्हतास तों पावेतों या कौरवांनी मला नीच शब्दांनी किती गांजले झणून सांगू ? ” इतकें बोलून ती रडू लागली. श्रीकृष्णानें तिचे अश्रु पुसून तिला सांगितलें, “ द्रौपदी ! तू आतां शोकाचा त्याग कर. या चांडाळ कौरवांनी तुझ्या संबंधानें जे जे अभद्र उद्गार काढले ते सर्व माझ्या मातोश्री देवकीला लागले असें मी मानतों, यांत काय तें समज. ”

इतका प्रकार होईपर्यंत दुःशासन स्वभावतःच द्रौपदीचें वस्त्र धरून उभा राहिला होता. तें पाहून दुर्योधन क्रोधयुक्त होऊन त्यास झणाला, “ दुःशासना, वाट कशाची पाहतोस; अरे; भीड कोणाची धरतोस ! त्या पापिणीचें—अवदसेचें वस्त्र-हरण करण्यास एकदम सुरुवात कर. ”

आधींच उल्हास त्यांत फाल्गुन मास ! दुर्योधनाची आज्ञा होतांच दुःशासनानें त्या साध्वीचें नेसतें वस्त्र हिराविलें. त्या अवलेची दशा मनांत आणून सज्जनांनी डोळे मिटले. दुर्योधन, शकुनि, कर्ण इत्यादि चांडाळांना हर्षवायु होण्याचा प्रसंग आला; पांडवांना मोठेंच संकट वाटलें. पण तसें होण्याचें कारण नव्हतें. श्रीकृष्णानें जिच्या देहावर आपल्या वस्त्राचें पांघरूण घातलें तिचा देह उघडा होणें शक्य तरी आहे काय ? परमेश्वराच्या प्रसादपटानें झाकलेल्याचें एक नख उघडें करण्यास प्रत्यक्ष काळ देखील समर्थ नाही ! मग पापी दुःशासनाची किंमत ती काय ? त्यानें तिचा देह उघडा व्हावा या हेतूनें तिचें वस्त्र फेडलें पण त्याच्या आंतून दुसरें वस्त्र निघालें. द्रौपदी मोठी कपटी व धूर्त असल्यानें ती दुसरें वस्त्र नेसूनच आली असेल असें समजून दुःशासनानें तेंही फेडिलें. ती तिसरें वस्त्र निघालें. याप्रमाणें अनेक रंगाचीं, अनेक ठिकाणाचीं व अनेकप्रकारचीं हजारों लुगडीं निघालीं. तीं फेडतां फेडतां

दुःशासन दबून गेला. सभेमधील दुर्जनानीं हा सर्वप्रकार पाहिला तरी ते सावध झाले नाहीत. त्यांनीं दुःशासनास आपलें काम चालविण्याचा सारखा आग्रह केला. ईश्वरीसामर्थ्याच्या व पातिव्रत्य-प्रभावाच्या अद्भुत गोष्टी पाहून सावध न होतां आपली स्वतःची बेपर्वाईच चालविणाऱ्या जनाप्रमाणें सर्व कौरव मूर्ख व अप्रबुद्ध आहेत असें जाणून श्रीकृष्णानें सरतेशेवटीं द्रौपदीला आपला स्वतःचा पीतांबर नेसविला. बेफाम झालेले दुष्ट कौरव त्या पीतांबरास हात घालण्यासही कमी करणार नाहीत असें जाणून श्रीकृष्णानें आपलें सुदर्शन धारण केलें आणि अदृश्य रूपानें मोठी गर्जना करून तो झणाला, “दुष्ट, पापी, नष्ट, चांडाल कौरवांनो ! सावध असा; महान पतिव्रता द्रौपदी हिचा छळ करण्याकरितां तुम्ही दांडगेपणानें या पीतांबरास हात लावाल तर या ठिकाणीं ही सर्व सभा दग्ध होऊन जाईल ! कृष्णभक्त पांडव आणि द्रौपदी यांच्याबाबून सर्व कौरवांचा भी येथल्यायेथेंच निःपात करीन. माझ्या बहिणीला—सती द्रौपदीला, साध्वी पांचालीला—माझ्या दीन दासाला कष्ट देणाऱ्या सर्व दुर्जनांना मी आतांच्याआतांच कंठस्नान घालीन. ”

हे शब्द ऐकतांच कौरवांचें अंतःकरण दचकलें. भीष्म, द्रोण, विदुर यांना तो प्रलयकालच भासूं लागला. विदुरानें तो सर्व प्रकार धृतराष्ट्रास समजावून सांगितला. धृतराष्ट्रही मनामध्ये भेदरला. त्या कृतीनें आपले पुत्र मरतील असें जाणून त्यानें तो सर्व प्रकार बंद केला. त्यानें पांडवांना आलिंगन देऊन द्रौपदीची वाहवा केली. त्यानें द्रौपदीला वरप्रदान देऊन पांडवांना दासपणांतून मुक्त केलें. अनेक प्रकारें त्यांचें सांत्वन करून त्यानें त्या सर्वांना वस्त्रे, अलंकार देऊन इंद्रप्रस्थास त्यांची रवानगी करून दिली.

पांडवांना पुन्हां राज्यसुख प्राप्त झालें हें पाहून सर्व कौरव दुःखी

झाले. ते पांडवांच्या नाशाचा विचार योजू लागले. आपल्याला द्रौपदीचा लाभ होत नाही यामुळे संतापून तिचा अतिशय छळ तरी व्हावा अशी त्या दुष्टांनी मसलत आरंभिली. धर्मराजाशी द्यूत-युद्ध सुरू करतेवेळी जितके डाव खेळावयाचे ठरले होते त्यांतील दोन अद्याप तसेच शिल्लक होते. तेव्हा कौरवांनी हट्ट धरून धृतराष्ट्राकडून पांडवांना बोलावून आणिले; आणि धर्मराजाला द्यूतमध्यें जिकले. त्या दोन्ही डावांतील अटीप्रमाणें धर्मराजा आपले राज्य सोडून आपल्या बंधुवर्गासह अरण्यवासास निघून गेला. साध्वी द्रौपदी आपल्या पतिसमवेत वनवासास गेली हें निराळे सांगणें नकोच.

पांडव वनांत गेले त्यावेळी शेंकडों ऋषिवर्य व इतर सज्जनही त्यांच्याबरोबर गेले. त्या विप्रवर्यांचें संरक्षण करितां याचें म्हणून धर्मराजानें मोठी तपश्चर्या आरंभिली. कित्येक दिवस कमरेइतक्या पाण्यांत उभे राहून धर्मानें सूर्याची आराधना केली. भगवान सूर्य नारायण त्याला प्रसन्न झाला. त्यानें त्यास एक थाली दिली. पांडवांना एकंदर वारावर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास करावयाचा होता. तेवढ्या अवधीत त्या थालीतून हवें तितकें अन्न उत्पन्न होण्याबद्दल सूर्यानें वरप्रदान दिलें होतें. थालीतून अन्न उत्पन्न होऊन द्रौपदीचें जेवण झालें आणि तिनें ती थाली धुऊन पालथी वातली ह्मणजे मग मात्र दुसऱ्या दिवसावांचून त्यांतून अन्न निघावयाचें नाही अशी सूर्यानें अट सांगितली होती.

पांडवांनीं कांही दिवस वनवासांत काढल्यानंतर दुर्योधनानें दुर्वास नांवाचा अति उग्र ऋषि पांडवांचा नाश करण्यास पाठविला. आपले साठहजार शिष्य बरोबर घेऊन तो दुर्वास मध्यान्हरात्री पांडवांकडे जाऊन भोजन मागूं लागला. धर्मराजा व द्रौपदी आपणास अन्नदान न करतील तर आपण त्यास शाप देऊन भस्म करूं

असें त्यानें सांगितलें. यावेळीं पांडव द्वैतवनांत होते. अतिथींचें आदरातिथ्य करणें हा स्वधर्म आहे असें धर्मराजा जाणत असल्यानें त्यानें ऋषिमंडळीस स्नानें करून येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें मुनिजन नदीतीराकडे निघून गेला.

ऋषि परत आले ह्मणजे तशा रात्री त्यांना अन्न कोटून पुरवावयाचें या विचारामुळें धर्मराजा संकटांत पडला. वारेल नितकें अन्न प्रसवणारी थाली पालथी घातली असल्यानें ती दुसऱ्या दिवसापर्यंत निकामी झाली होती. तेव्हां आतां आपलें सत्व जणार या समजुतीनें धर्मासह सर्व पांडव दीन वदन करून मती द्रौपदीकडे पाहूं लागले. आपल्या पतीची अवस्था जाणून ती पतिनिष्ठ साध्वी द्वारकेकडे पाठ करून वृंदावनावर उभी राहून श्रृंकृष्णाचें ध्यान करूं लागली. श्रृंकृष्णानें तिचें पातिव्रत्य जाणून त्या ठिकाणीं आपलें रूप प्रगट केलें आणि तिला सहाय्य करून दुर्वासोदि मुनींना नदीतीरीच दिव्य भोजन घातलें. द्रौपदीचें सामर्थ्य जाणून तो तापसी दुर्वास फजित झाला. पतिनिष्ठ साध्वीच्या सामर्थ्यापुढें आपल्या तपाची मात्रा चालणार नाही असें समजून तो द्रौपदीला बंदन करून तेथून निघून गेला. द्रौपदीच्या पातिव्रत्यप्रभावानें आपलें संकट निरसन झाल्यामुळें पांडवांना मोठा आनंद वाटला.

द्वैतारण्यांत बरीच वर्षे संकटांत काढल्यानंतर द्रौपदीवर एक मोठाच भयंकर प्रसंग गुदरला. एके दिवशीं पांची पांडव शिकारीकरितां अरण्यांत गेले होते. आश्रमामध्ये एकटी द्रौपदीच होती. यासमयीं दुर्योधनाचा मेहुणा जयद्रथ हा शस्त्रवेशाला चालला होता. त्याच्या बरोबर बरेच सैन्य होतें. जयद्रथ पांडवांच्या आश्रमावरून चालला त्यावेळीं द्रौपदी आश्रमाच्या दाराशीं उभी होती. तिचें अतिनाजुक व मोहक सौंदर्य पाहून जयद्रथ भुलला. पांडवांना एका क्षणांत ठार मारून टाक-

ण्याचीं धमकी देऊन तिला वश करण्याकरितां जयद्रथानें आपला कोटिक नांवाचा दूत तिच्याकडे पाठविला. कोटिकानें तिला अनेक प्रकारें मोह पाडून जयद्रथाची भार्या होण्याविषयी सांगितलें. त्या पतिव्रतेचें मन पतिचरणीच गुंतलें असल्यानें तिनें कोटिकाजवळ जयद्रथाची पुष्कळ निर्भरसना केली. तिनें आपल्याला तुच्छवत् केलें, यामुळें रागावून तो दुष्ट जयद्रथ स्वतः आश्रमांत गेला. आपल्या भाषणानें तिला भुलविण्याकरितां तो झणाला, “ हे लावण्यखनि द्रौपदी, तूं पाडवांबरोबर राहून व्यर्थ कां कष्ट भोगीत आहेस. तूं मला माळ घाल झणजे तुझ्या सुखांत कधींच कमी पडावयाचें नाहीं. पंडुपुत्रांसारखे करंटे राजपुत्र तुला भ्रतार शोभत नाहींत. तूं या जयद्रथास माळ घातलीस झणजे सर्व सुखें तुझी चाकरी करूं लागतील. ”

जयद्रथानें तिला भाग्यप्राप्तीची मोठी आशा दाखविली; पण पति हेंच ज्यांचें दैवत अशा स्त्रियांना अन्य सुखाची काय पर्वा असणार ? त्या साध्वीनें जयद्रथास खडखडीत जाब दिला कीं, “ जयद्रथा ? तूं महामूख आहेस. तूं साध्वी स्त्रियांचें अंतःकरण जाणत नाहींस झणूनच मूर्खाप्रमाणें मला सौख्याचा मोह घालीत आहेस. अरे नीचा; तूं माझ्या प्राप्तीची इच्छा करीत आहेस; पण प्रलयकालची बीज गिळून टोळ कधीही वाचणार नाहींत हें तुला समजूं नये काय ? प्रज्वलित निखाऱ्याला नांगी मारून विंचू जिवंत राहणें शक्य आहे का ? अरे मूढा, माझे पांच भ्रतार झणजे प्रलयाग्नी आहेत; त्यांच्या तेजापुढें तूं केवळ पतंगाप्रमाणें भस्म होऊन जाशील. यावेळीं पांची पांडव आश्रमांत नाहींत म्हणून तूं आपल्याला निर्भय समजतोस काय ? वनामध्ये निद्रित असलेल्या वाघाची जिव्हा ओढून पळालेला कोल्हा कधी तरी जिवंत सुटला आहे काय ? भयंकर सर्पाचे दांत पांडवाचा

यत्न करून बेडूक कधीतरी वांचेल का ? जोंपर्यंत सिंहाची गर्जना ऐकली नाही तोंपर्यंतच तुझ्यासारखे मदनोन्मत्त हत्ती मस्ती करतात. तू आपल्या वाटेने चालता हो. इतक्यातच माझे पति येथे येतील. तुला तुझ्या प्राणाची पर्वा असेल तर ते येण्यापूर्वी तू निघून जावेस हेंच बरें. ”

द्रौपदीने आपला धिक्कार केला हें जाणून जयद्रथ संतापयुक्त झाला. त्याने आपल्या मस्तीच्या जोरावर त्या अवलेचा पदर ओढला. तो तिच्या अंगास स्पर्श करण्यास सरसावला तोंच तिने त्याला पतित समजून ढकलून दिलें. तिच्या धक्क्याने जयद्रथ उलथून पडला. आपण जिला अबला समजतो ती महा पातिव्रत्यसंपन्न साध्वी असल्याने अतर्क्य बलाने युक्त आहे हें समजून आले तरी तो मूढ जयद्रथ तसाच उठला. त्याने आपल्याबरोबरच्या वीरांचे सहाय्य घेऊन त्या दीन साध्वीवर हल्ला केला. त्याने जवरीने तिला आपल्या रथांत घातले आणि तो जयजयकार करीत आपल्या नगराकडे धावू लागला. महा साध्वी द्रौपदी आपल्या पतीचा धावा करू लागली. ती भयामुळे कांपू लागली तेव्हां त्या साध्वीचा विलाप ऐकून भूमाता कंपायमान झाली. द्रौपदीसारखी हिरकणी आपल्याला सहज लाभली असे जाणून जयद्रथ हर्षभरित झाला. सिंहाची कांता जेवुकाला लाभत नाही हें तत्व त्या मूढाला कसे समजणार ?

द्रौपदीला जयद्रथाने पळविलें हें वृत्त जाणून अरण्यांतील तापसी आरोग्या ठोकीत पांडवांकडे पळाले. आपली पत्निरूपी सत्कीर्ति जयद्रथरूपी कोल्हा हरण करून चालला आहे हें ऐकून पांडवी रणसिंह पांडव शस्त्रे सरसावून त्याच्या मागोमाग धावले. त्यांनी जयद्रथाच्या सैन्याचा निःपात चालविला. भीमाने आपल्या गदाप्रहराने त्याचे हत्ती घोडे ठार केले. पांडवांच्या तडाक्यांतून आपण आतां जिवंत सुटत नाही असे जाणून त्या मूढाने द्रौपदीला रथाखाली टाकून

दिले. प्राणाच्या भयाने तो एकटाच पळू लागला. भीमार्जुनांनी त्याच्या मागे धाव ठोकून त्याला गांठिले. भीमाने त्याला रथांतून ओढून भूमीवर पाडले. त्याने त्याचे पाट काढून त्याला धर्मराजापुढे आणून उभे केले. धर्मराजाने त्याला द्रौपदीची माफी मागण्यास सांगितले. भीमसेन त्याला लत्ताप्रहार करून त्याचा प्राण घेण्यास तयार झाला, तेव्हां सांध्वी द्रौपदीने कृपा केल्याखेरीज आपण जिवंत सुटणार नाही अशी खात्री होऊन तो मूढ पापत्मा द्रौपदीची प्रार्थना करून तिला शरण गेला. त्याने आपला अपराध कबूल करून धर्म व द्रौपदी यांची क्षमा मागितली. तो गांधारीच्या दुःशीला नांवाच्या मुलीचा पति असल्याने त्याच्या वधाने गांधारीच्या जिवाला दुःख होईल हें जाणून व तो शरणागत झाला आहे हें पाहून धर्म व द्रौपदी यांनी त्याला जीवदान दिले.

बारा वर्षे वनवासांत काढल्यानंतर पांडवांनी ए ६ वर्षे अज्ञातवास स्वीकारिला. त्या सर्वांनी आपापळे वेष पालटले आणि ते धर्मराजाचे घरचे चाकर या नात्याने विराटराजाच्या पदरी राहिले. धर्मराजा स्वतः कंकभट बनून विराटाजवळ सूनू खेळण्यास राहिला. भीमसेन विराटराजाचा बल्लू झाला. अर्जुनाने उर्वशीच्या शापास अनुसरून बृहन्नटा नांवाचा धारण करून स्त्रीवेष घेतला आणि तो अंतःपुरामध्यं स्त्रीजनाना गाणे व नाचणे शिकविण्याकरितां ह्मणून विराटाजवळ राहिला. नकुळाने अश्वत्थालेखर नोकरी धरिली. सहदेव गुरे राखण्यास राहिला. सती द्रौपदीने मालिनी हें नांव धारण केले. आणि ती सैरभ्रंश्या रूपाने विराटाच्या सुदंष्ट्रे नांवाच्या राणीजवळ दासीचे काम करण्यास राहिली.

याप्रमाणे सेवाकामांत दहा महिने गेले. द्रौपदी नित्य सुदंष्ट्रेची वेणोफणी करून तिची मर्जी संपादित असे. या सुदंष्ट्रेला क्रीचक

या नांवाचा एक भाऊ होता. त्याला एकशेंपांच बंधु होते. त्यांना अनुकीचक असें ह्मणत. कीचक हा महा चांडाळ होता; पण त्यानें त्रिगर्तापासून विराटाचें संरक्षण केलें असल्या कारणानें विराटानें त्याला आपलें सेनापतित्व दिलें होतें व त्यामुळे विराटाच्या दरबारांत कीचकाचें अतिशय वजन होतें.

एकेसमयी तो दुष्ट कीचक सुदृष्टेच्या मंदिरांत आला असतां द्रौपदी त्याच्या दृष्टीस पडली. तिचें लावण्य पाहून कीचक मोहित झाला. त्यानें सुदृष्टेजवळून तिची माहिती मिळविली. ती सैरंध्री आपल्या बहिणीची दासी आहे हें समजतांच कीचकानें मोठें दुःख व्यक्त केलें. अशा प्रकारची सुंदर स्त्री दासीकर्म करण्यास योग्य नव्हे असें त्यानें तेथेंच उद्गार काढून द्रौपदीची फार प्रशंसा केली. कोंबडीला गट्ट करण्यास सांपडाचें ह्मणून लांडग्यानें तिची जशी स्तुति करावी त्याप्रमाणेंच कीचकाच्या प्रशंसेत मतलब आहे हें ओळखून द्रौपदी लागलीच तेथून उठून आपल्या मंदिरांत जाऊन बसली.

कीचकाला तिच्याविषयी अभिलाष उत्पन्न झाला होता. तो समय साधून द्रौपदीच्या मंदिरांत गेला, आणि तिला ह्मणाला, “सैरंध्री ! अशा नीच स्थितींत राहण्यास तूं योग्य नाहीस. रंभा, उर्वशी यांसारख्या स्वर्गांगना तुझ्या दासी शोभतील. तूं जर माझा स्वीकार करशील तर मी आपल्या सर्व स्त्रियांसहवर्तमान तुझा चाकर होईन. तूं आपल्या सौंदर्याजाल्यामध्ये माझे मन माशाप्रमाणें पकडलें आहेस. तुझ्या मुखकमलावर माझे नेत्र भुंग्याप्रमाणें गुंजारव करीत आहेत. तूं सर्व स्त्रीजातीची स्वाभिनी आहेस. मला अभय देऊन पदरांत घे. मी एक क्षणभरही तुला विमरणार नाही.”

कीचकाच्या मोहास मुलून जाण्याला ती द्रौपदी कांहीं कोणी सामान्य, ग्राम्य स्त्री नव्हती. ती यज्ञाच्या अग्नीमधून उत्पन्न झाली

होती. ती साक्षात् भवानीच्या अंशानेच भूलोकी अवतीर्ण झाली होती. ती सनातनधर्म जागत होती. धर्मशिक्षणाच्या योगाने तिची मति अलंकृत झालेली होती. पापी कीचकाची अष्ट विनवणी ऐकतांच त्या महान साध्वीने त्याला सांगितलें, “ हे पापतत्पर दुरात्म्या, माझ्या नादीं लागून तूं आपला नाश करून घेऊं नको. परस्त्री आणि परधन यांचा अभिलाष करणाऱ्याचें मरण जवळच ओढवलें आहे असें समजावें. मी तुला सेवार्कर्म करणारी दासी वाटते; पण मी दासी नाही. माझे पांच गंधर्व भ्रतार आहेत. जो कोणी पामर माझ्या-विषयी दुष्ट भावना धरील त्याला ते गंधर्व एका क्षणांत ठार करतील. तूं स्वधर्माचा त्याग करून आडमार्गांत शिरत आहेस; पण या योगाने तूं अनर्थांत पडशील. ज्या गोष्टीने थोर अनर्थ ओढवणार आहे, ज्या गोष्टी कुलसंहारास कारणीभूत होणाऱ्या आहेत, त्या गोष्टीपासून लोक दूरच राहतात. स्वतःच्या कल्याणावर नजर देऊन जे जन समर्थार्थी विरोध करतात त्यांस अपायनदींत बुडून मरण्याचा प्रसंग येतो. याकरितां तूं येथून चालता हो. ”

द्रौपदीने पुष्कळ उपदेश केला; पण त्यामुळे भानावर न येतां तो कीचक आपलीच प्रौढी गाऊं लागला. तो झणाला, “ सैरंभी, तूं माझा पराक्रम जाणत नाहीस. मी खचळलों म्हणजे कोणासही आटपणार नाही. सर्व राजेलोक माझ्या शब्दाधीन आहेत. तूं ज्या विराटराजाच्या पदरीं आहेस तो विराटही माझ्या अधीन आहे. माझ्या सामर्थ्यावरच त्याचें राजपद अवलंबून आहे. माझ्या पाठीवर माझे एकशें पांच बंधु आहेत. भीम किंवा मारुती यांसारख्या प्रचंड वीरांना मी एका क्षणांत जिंकून असें माझे सामर्थ्य आहे. मी तुझ्या पांची गंधर्वांना अर्धक्षणांत मारून टाकीन. तूं मला माळ वार. ”

कीचकाची मूर्खपणाची इच्छा जाणून द्रौपदी बोलली, “ तूं मोठा

पराक्रमी आहेस असें तुला वाटत असेल; पण कोल्हा कितीही सामर्थ्यवान् झाला तरी त्याला सिंहकन्यका कशी प्राप्त होईल ? राजहंशाला योग्य असलेला भाग कावळ्याला कसा लाभेल ? तूं जर मला स्पर्श करण्याची इच्छा धरशील तर दीपाला आळिगन देणाऱ्या पतंगाप्रमाणें तुझी स्थिति होईल. तुला जर कांहीं सहाय्यपणा असेल तर तूं येथून निघून जावेस हेंच बरें. श्रीमंताचें, सामर्थ्यवानाचें पोर झालें ह्मणून तें का महापुरांतून चालत जाईल काय ? मनुष्य कितीही पराक्रमी झाला ह्मणून तो काय आकाशांतील सूर्यमंडळाला मिठी मारून दाखवील ? तुला मी सौंदर्यसंपन्न दिसते म्हणूनच तूं माझ्या नादीं लागला आहेस; पण मी तुला सांगून ठेवितें कीं, रत्नाचे ढीग समजून तूं प्रज्वलीत निखाऱ्याचे ढीग भरूं नकोस. तुझें चित्त भ्रमित झाल्यामुळें तूं हार समजून सर्पच गळ्यांत बांधीत आहेस. विष प्राशन करून त्याची प्रचीत पाहण्यास कोणी कधीं तरी जगला आहे काय ? माझा अभिलाष धरणारास अशीच कठीण अवस्था प्राप्त होईल. ”

द्रौपदीचें हें भाषण ऐकून कीचक आश्चर्य पावला. तीं तशी वळणार नाहीं असें जाणून तो मंदबुद्धि कीचक तेथून सुदेष्णेच्या मंदिरांत गेला. आपल्या बहिणीच्या सहाय्यानें सैरंघ्रीला वश करावें या हेतूनें तो सुदेष्णेला ह्मणाला, “ तूं नानाप्रकारें बोध करून सैरंघ्री माझी भेट घेईल असें कर. तूं जर या कामीं मला सहाय्य करणार नाहीस तर मी प्राणत्याग करीन. ”

कीचकाचा हट्ट पाहून सुदेष्णेनें त्याचें सात्वन केलें. त्याची व सैरंघ्रीची एकांतांत गांठ घालून देण्याबद्दल सुदेष्णेनें कीचकाला वचन दिलें. त्यामुळें समाधान पावून कीचक आपल्या मंदिरांत निघून गेला.

सुदेष्णेनें सैरंध्रीला कीचकाच्या मंदिरांत पाठविण्याची योजना केली. रात्र होतांच तिनें सैरंध्रीस हांका मारून सांगितलें कीं, “ आज तूं अन्न घेऊन कीचकाच्या मंदिरांत जा. ” सुदेष्णेची विपरीत आज्ञा ऐकून सैरंध्री बोलली, “ आपण हें काम अन्य कोणास सांगा. मी तेथें जाणें धोक्याचें आहे. खेरीज मी आपली दासी आहे. मी कोणत्याही अन्य पुरुषाची सेवा करणार नाहीं अशी माझी अट आहे. ”

द्रौपदीच्या भाषणाचा कांहींच विचार न करितां सुदेष्णेनें तिला आपली आज्ञा पाठलीच पाहिजे असें निश्चून सांगितलें. सुदेष्णेनें पाठविलेल्या दासीचा कीचक अपमान करणार नाहीं असें सांगून तिनें तिची समजूत घालण्याचा यत्न केला; आणि तिच्या हातांत अन्न देऊन तिनें तिला कीचकाकडे पाठवून दिलें.

द्रौपदी अति दुःखित झाली. ती अन्न घेऊन कीचकाच्या मंदिराकडे चालली असतां तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले. आपलें संकट जाणून ती मनामध्ये श्रीकृष्णाचें ध्यान करूं लागली. आपल्या पातिव्रत्यामुळे दुष्ट कीचकाची शक्ति क्षीण होईल असा तिला आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. तिनें जातां जातां सूर्याचें स्तोत्र जापिलें. द्रौपदीची नार्थना जाणून सूर्यानें तिचें संरक्षण करण्यास गुप्तपणानें एक राक्षस पाठवून दिला.

द्रौपदी मंदिरांत शिरतांच कीचक हास्यमुख करून आणि तिच्या सन्निध येऊन बोलला, “ हे सैरंध्री ! हा माझा महाल किती सुशोभित केला आहे पहा. हा सर्व शृंगार तुझ्याकरितां आहे. ” असें बोलून त्या चांडाळानें द्रौपदीचा हात धरला. त्या साध्वीनें त्याला तसाच धक्का दिला; त्याचवेळेस गुप्त राक्षसानें तिच्या धक्याबरोबरच धक्का देऊन कीचकाला धरणीवर पाडिलें, तो सावध होऊन उठला ह्मणजे

आपला छळ करील या भीतीने ती साध्वी राजाश्रय करण्याकरितां विराटसभेकडे धावली. तिच्या मार्गोमार्ग कीचकही धावला.

त्यावेळीं विराटराजा सर्व सभासदांसहवर्तमान सभेमध्ये बसला होता. कंक व बल्लव हेही सभास्थानीच होते. द्रौपदी धांवत धांवत सभास्थानी आली तोंच तिला कीचकानें गाठलें. त्यानें लागलीच तिचे मोकळे केस ओढून भरसभेंत तिला लत्ताप्रहार केला. तें कृत्य पाहतांच भीमाचे डोळे रक्तासारखे लाल झाले. तो दांत ओंठ चावूं लागला. तो एकदम उठून उभा राहिला आणि तेथल्या तेथेंच कीचकाचा प्राण घेण्यास तयार झाला.

भीमाचा तो बेत ओळखून धर्मराजानें त्याला खून करून कीचकवधाची ती वेळ नव्हे असें सुचविलें. धर्माच्या खुणेनें भीमसेनास राग येऊन तो धर्मावरच क्रुद्ध झाला. पण उपयोग काय ? कितीही त्वेष आला असला तरी पितृतुल्य असलेल्या वडील बंधूची आज्ञा पाळणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे असें जाणून भीमाला आपला राग गिळावा लागला. अंकुशानें जसा हत्ती वळतो; मंत्रप्रभावानें जसा महाभुजंग स्वस्थ होतो त्याचप्रमाणें तो खवळलेला भीमसेन धर्मवाक्यामुळें शांत होऊन खाली बसला. कीचकाचा वध केव्हां व कोणत्या प्रकारें करणें इष्ट आहे हें भीमाला समजावून देण्याकरितां धर्मराजा अन्योक्तीनें बोलला, “ भलत्याच ठिकाणीं वृक्ष तोडणें रास्त नव्हे. शेकोटी करण्याकरितां लांकडें पाहिजे असली तरी उत्तम वृक्षाचें संरक्षण करून कंटकतरुंचीच आकटी पेटवावी. लांकडें फोडावयाचीं तीं मनुष्यांना पीडा होणार नाहीं अशा एकाकडेला जाऊनच फोडली पाहिजेत. ”

धर्माच्या भाषणांतील गुप्त अर्थ भीमानें जाणून तो स्वस्थ राहिला. कंक व बल्लव स्वस्थच आहेत हें पाहून द्रौपदी धावरी झाली. तिचे

डोळे पाण्याने भरून आले. आपले भ्रतार समक्ष पहात असता कीचकाने आपणास लाथ मारिली हें ध्यानांत आणून द्रौपदी झणाली, “आज्ञे पंच गंधर्व गुप्तपणे आकाशांत संचार करित असून या सूतपुत्राने मला लाथ मारली तरी ते अद्याप स्वस्थच आहेत त्या अर्थी त्यांचा पुरुषार्थ नष्ट झालासं वाटतें.” इतकें बोलून ती विराटराजाला बोलूं लागली, “राजा, तूं तरी हा अन्याय पाहून स्वस्थ कसा बसतोस ? राजा, तुझ्या समेंत न्यायान्यायाचा विचारच नाही वाटतें ? या समेंतील सर्व सभासद आपणास ज्ञानी झणवितात आणि हा एवढा अन्याय पाहून ते स्वस्थच बसतात याचें आश्चर्य वाटतें.”

यावर कंकानें उत्तर केलें, “सैरंधी ! तुझे पांची गंधर्व मोठ्या संकटांत पडले असावेत असें वाटतें. कीचकाच्या भिडेनें हा राजा विराटही मौन धरूनच बसला आहे. तरी पण तूं धावत नको. न्यायान्याय पहाण्याला सर्वसाक्षी परमात्मा समर्थ बसला आहे. ज्यानें विपरीत वासना धरिली त्याचा मृत्यु जवळ आला आहे हें निश्चित होय. तूं येथून सुदेष्येच्या मंदिरांत जाऊन तिला हें सर्व वृत्त कथन कर.”

कंक्या सूचनेप्रमाणें द्रौपदी सुदेष्येकडे गेली. तिचें दुःखद वर्तमान ऐकून सुदेष्येनें तिचें सांत्वन केलें. कीचकाला दंड करण्याबद्दल सुदेष्येनें तिला वचन दिलें. नंतर ती साध्वी आपल्या स्वतःच्या मंदिरांत गेली. कीचकरूपी चांडालाचा आपणास विटाळ झाला झणून तिनें स्नान करून कृष्णनामाचा जप केला. कीचकाचा वध कसा होईल या विचारांनीं तिचें मन व्यापून गेलें. रात्र होऊन सर्वत्र सामसूम झाल्यावर द्रौपदी एकटीच जागी राहून गुप्तपणें भीमाकडे गेली. यावेळीं भीम झोपेत होता. त्याला जागें करून ती झणाली,

“ हे महापराक्रमी भीमा, दुर्जनानीं मला कसे गांजले हें तुझीं प्रत्यक्ष पाहिलेना ? व्यास, नारदांचा उपदेश न जुमानतां या धर्मराजानें घूत खेळून आपणा सर्वांवर संकट आणलें आणि कीचकानें मला लाथ मारिली तरीही तो धर्मराजा स्वस्थच आहे हें आश्चर्य नव्हें काय ? ज्याच्या पंक्तीला असंख्य ब्राह्मण भोजन करावयाचें, ज्याच्या चरणावर असंख्य राजांचे माथे नम्र व्हावयाचे तो धर्मराजा दीन होऊन कंकभट झाला आहे आणि त्याला विराटाची सेवा करावी लागत आहे हें माझेच दुर्दैव नव्हें काय ? ज्यानें हिडिंब, बकासूर इत्यादि राक्षसांना एका क्षणांत यमलोकीं पाठविलें; आपल्या भुजबळानें पर्वत उफटून त्या ठिकाणीं समान भूमी करण्यासही जो समर्थ आहे असो भीमसेन विराटाचा आचारी बनून कणीक तिबण्यांतच गुंग झाला आहे हें माझेच दुर्दैव नव्हें कां ? ज्यानें खांडववन देऊन अग्नीला वृष्ट केलें, ज्यानें आपल्या शरसंधानानें देवांनाही फजीत केलें तो धनंजय बृहन्नटा होऊन अंतःपुरांतील स्त्रियांना गाणें, नाचणें शिकवीत बसला आहे हें माझेच दुर्भाग्य म्हणावयाचें ! नकुळ गुराखी बनला आहे, सहदेव अश्वपाळ झाला आहे, आतां या द्रौपदीनें काय करावें ? मी द्रौपदी प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाची भगिनी आहे. पांचाल राजाची मी कन्या आहे, पंडुराजाची मी स्नुषा आहे, पांडवसिंहांची मी पालि आहे; असें असतां कीचकानें बेफाम होऊन मला लाथ मारावी आणि तुझीं सर्वांनीं स्वस्थ बसावें हें तुझांस शोभतें काय ? यापेक्षां ही द्रौपदी मेली तर बरें नाही का होणार ? तुझी जिवंत असून कीचकाच्या लाथा खाण्यांस या द्रौपदीनें जगण्यांत अर्थ कोणता ? ”

असें बोलत असतां द्रौपदी रडूं लागली. तिचे दुःखाश्रु पाहून भीमाचें अंतःकरण द्रव्लें. तोही रडूं लागला. त्याला अतिशय त्वेष उत्पन्न झाला. द्रौपदीचें समाधान करण्याकरितां तो क्षणाला, “ द्रौपदी;

तू शोक करू नको. मी एका क्षणांत त्या दुष्ट कीचकाचा निःपात करतो. कीचकाने ज्यावेळीं तुला लत्ताप्रहार केला त्याचवेळीं मी त्याचा पाय तोडला असता; पण धर्मराजाने आपण प्रकट होऊं झणून संकेत करून माझे निवारण केले. यामुळेच त्या समर्थी कीचक जीवेंत राहिला. द्रौपदी, तू थोडे दिवस दम धर. धर्मराजाच्या प्रतिज्ञेप्रमाणे आपला अज्ञातवास संपण्याला आतां काय तो पंधराच दिवस अवकाश आहे. ”

भीमाचे हे भाषण चालले असतां द्रौपदी सारखी रडत होती. भीमाने तिला पोटाशी धरून तिचे डोळे पुसले. त्यानें कीचकवधाची प्रतिज्ञा केली. द्रौपदीनें कीचकाला भुलवून चित्रशाळेंत आणावे झणजे त्या ठिकाणीं गुप्तपणे आपण त्याचा नाश करूं असें भीमाने ठरविले आणि द्रौपदी तेथून उठून आपल्या बिन्हाडीं गेली.

नंतर कांहीं काळाने कीचक आपण होऊवच द्रौपदीच्या मंदिरांत गेला. तिला सद्भाषणाने वश करावे या मतलबाने तो तिला म्हणाला, “ सैरंगी ! मी तुला मारलें त्याची क्षमा कर. मी तुझा दास आहे. मी तुला शरण आलों आहे. तू माझा स्वीकार कर. मी सर्व राजांत श्रेष्ठ आहे. माझा पराक्रम अनुपम आहे. पराक्रमी कौरव-पांडव यांना ठार मारून मी तुला हस्तनापुराची स्वामिनी करीन. ज्याच्याजवळ तू न्याय मागितलास तो विराट या कीचकापुढे केवळ चुंगुरटें आहे. तू मला माळ घाल झणजे अनुपम पराक्रमी व वैभव-संपन्न असा हा कीचक तुझा केवळ गुलाम होऊन राहणार आहे. ”

असें बोलून तो तिच्या पायां पडूं लागला. त्याच्या झणण्यास आपली मान्यता दर्शवून द्रौपदी त्यास झणाली, “ आतांपर्यंत मी आपली केवळ परीक्षा पाहिली. आतां आपणास माझी इतकीच चिंतति आहे कीं, आपला हा सर्ववृत्तांत आपण अगदीं गुप्त ठेवावा.

राजारणीला यांतील एक अक्षरही कळून उपयोगी नाही. मी एकटी चित्रशालेमध्ये गुप्तपणे जाऊन तेथे आपली वाट पहात बसते. आपण एकटे तेथे येऊन मला दर्शन द्यावे ह्मणजे मी आपणास धन्य समजेन.”

विषयमोहाने मूढ बनलेल्या कीचकास द्रौपदीचे सर्व भाषण खरे वाटले. तो आनंदप्राप्तीच्या आशेने हर्षभरित झाला. त्याने चित्रशालेत येण्याचे द्रौपदीस वचन दिले. इतका प्रकार होऊन दोघांनी एक दिवस नेमस्त केला व द्रौपदीने तो सर्व मजकूर भीमास कळविला.

अलीकडे कीचक सैरंघ्रीशीं वरचेवर एकांत करतो हे जाणून विराटाने त्याला उपदेश केला की, “ तू त्या सैरंघ्रीचा नाद सोड. तू तिचा छळ चालविला आहेस पण त्याचा परिणाम चांगला होणार नाही. तिचे पांच गंधर्व तुझा घात केव्हां करतील याचा नेम नाही. आजपासून सैरंघ्रीचे नांव सोडण्याबद्दल तू शपथ घे. सीतेचा छळ करून रावणाचे काय झाले तें ध्यानांत आण. ” विराटाच्या भाषणावर कीचकाने स्पष्टपणे सांगितले की, “ रावणाने सीतेकरितां आपली दहा मस्तकें अर्पण केलीं त्याप्रमाणे द्रौपदीकरितां मी एक मस्तक अर्पण करणे केव्हांही योग्यच होय. ”

चित्रशालेमध्ये जाण्याकरितां जो दिवस ठरला होता त्या दिवशीं कीचकाने नाना अलंकार धारण केले. त्याने आपले सर्व शरीर सुगंधित अक्षरांनीं माखून टाकले. त्या दिवशीं तो फारच शोभायमान दिसू लागला. रात्र लौकर व्हावी ह्मणून तो सूर्याला अस्ताकलास लौकर जाण्याबद्दल आज्ञा करू लागला. आपला डामडौल बरोबर साधला आहे कीं नाही हे समजण्याकरितां तो आपले स्वरूप वरचेवर आरशात पाहू लागला. नेहमीपेक्षां आपले सौंदर्य आज विशेष खुलून दिसत आहे त्याअर्थां द्रौपदी आपल्याला मुलेल या भावनेनें तो आनंदित झाला. दिवा जाण्याच्या समयीं त्याचे तेज जास्त प्रकाशित होते

त्याप्रमाणें आपल्या सौंदर्याची अवस्था आहे हें त्या पामराच्या ध्यानांतही आलें नाहीं.

मध्यरात्रीचा सुमार झाला असें पाहून तो नीच कीचक चित्र-शाळेंकडे निघाला. द्रौपदी आणि भीम यांनीं ठरविल्याप्रमाणें चित्र-शाळेंमध्ये भीमसेन द्रौपदीच्या वेषानें अंधारांत आधींच येऊन बसला होता. चित्रशाळेंत शिरल्यानंतर कीचक द्रौपदीला पाहूं लागला. त्याठिकाणीं यावेळीं अंधार असल्याकारणानें त्याला कांहींच दिसेना. क्षणभर थांबून त्यानें आपली दृष्टि स्थिर केली. तो चाचपत चाचपत पुढें गेला तों त्या ठिकाणीं एका कोपऱ्यांत द्रौपदीच बसली आहे असें त्यानें ओळखलें. कीचक कामानें धुंद झाला होता. भीमसेन संतापानें तापला होता. द्रौपदी समजून आपण मत्तगज त्या भीमरूपी नरकेसरीपुढें आयतेंच चालून जात आहों हें न समजून कीचक मधुरवाणीनें बोलला, “ सैरंघ्री, तुझ्यासारखी स्त्री त्रैलोक्यांतही सांपडणार नाहीं. तुझ्या अटीप्रमाणें येथें मी आलों आहे. येथील अट पूर्ण झाल्यानंतर तूं माझ्या मंदिरांत चल. तुझ्याकरितां मी अपूर्व तयारी करून ठेविली आहे. तूं मला माळ घालण्यास कोणाचीही भीति धरूं नकोस. मी तुझ्या पांची गंधर्वांचा नाश करून तुला निर्भय करीन. अंधारांत तुला माझें सौंदर्य दिसत नाहीं झणूनच तूं अद्यां दूर आहेस. सुंदरी, तूं माझ्याशीं चार मृदु शब्द बोल म्हणजे मी आपल्याला धन्य समजेन. ”

कीचकाचें हें भाषण ऐकतांच भीमसेन स्वर बदलून हळूच झणाला, “ मला अंधारांत कांहीं दिसत नाहीं. आपणच पुढें येऊन मला आलिंगन द्यावें. ”

इतकी सूचना मिळतांच विषयानें भ्रमित झालेला कीचक पुढें सरला. आलिंगन देण्याकरितां त्यानें आपले हात पुढें केले तों भीमानें

तेच हात धरून जोरानें जमिनीवर आपटले. तो प्रकार पाहून कीचक झणाला, “ सैरंगी ! हें काय ! तूं अशाप्रकारें मला अखेर निराश करणार काय ! ” इतकें बोलून तो दुष्ट सरसावून पुढें गेला तोंच भीमानें त्याला गुद्धा लगावला. आपल्याला द्रौपदीनें फसविलें अशी कीचकाची खात्री झाली. आपल्यापुढें द्रौपदी उभी नसून तिचा एखादा गंधर्वच प्रगट झाला आहे असें वाटून कीचकही मल्लयुद्धास तयार झाला. पर्वतावर पर्वत आदळावेत त्याप्रमाणें ते एकमेकावर चाल करूं लागले. एकमेकांना मुष्टिप्रहार करून ते दोघे परस्परांचा प्राणनाश इच्छूं लागले. सुग्रीव आणि वाली यांच्याप्रमाणें ते एकमेकांना लत्ताप्रहार करूं लागले. कीचकही सामान्य योद्धा नव्हता. त्यानें दोन घटका अपूर्व कौशल्य दाखवून भीमाचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. अखेर भीमसेनानें त्याला जमीनीवर लोळविलें. त्याची मान आणि पाय धरून भीमानें त्याला लाकडाप्रमाणें मोडला आणि त्याचे दोन तुकडे केले. त्याचे हात, पाय, मान अलग करून भीमानें त्याच्या पोटावर त्या सर्वांचा ढीक रचला. त्यावेळीं द्रौपदीही तेथेंच होती. कीचकाचा वध होतांच भीमानें चुडी पेटविली आणि द्रौपदीला कीचकाचे तुकडे दाखवून तो तेथून चालता झाला. द्रौपदीनें लागलीच आरडा ओरड करून सेवकांना जागें केलें. कीचकाच्या हाडामांसाची मोट पाहून सर्व सेवक आश्चर्यभरित झाले. आपल्या गुप्त गंधर्वांनीं प्रगट होऊनच कीचकाचा वध केला असें द्रौपदी ओरडून सांगूं लागली. हां हां झणतां ही बातमी सर्व शहरभर पसरली. कीचकाचा घात झाला हें कळतांच त्याचे एकशें पांच बंधु तेथें धावून आले. विराट व सुदेष्णा हेही धाईघाईनें चित्रशालेंत येऊन पोंचले. सैरंगीमुळेंच कीचकाचा नाश झाला हें जाणून ते एकशेंपांच अनुकीचक सैरंगीस शोधूं लागले. यावेळीं सैरंगी एका

सांबाच्या आड उभी होती. ती दृष्टीस पडतांच अनुकीचकांनी तिला केस धरून ओढली. सैरंध्रीमुलेंच कीचकाचा नाश झाला तेव्हां कीचकाच्या प्रेतासमवेत सैरंध्रीला जिवंत जाळणेंच इष्ट आहे असे त्यांनीं ठरविलें. त्यांनीं लागलीच कीचकाचें प्रेताबरोबर सैरंध्रीलाही ओढीत ओढीत चिताभूमीकडे चालविलें.

आपला आत्मा यज्ञ होणार हें जाणून ती दीन साध्वी धावरी झाली. ती कृष्णार्चे स्मरण करून आपल्या पांची भ्रतारास हांकां मांस लागली. चित्रशालेंत काय हकीकत घडते याच्या कानोशावर भीमसेन टपूनच होतः द्रौपदीचा करुणास्वर कानीं पडतांच भीमार्चे वेष पालटला आणि वायुवेगात्ते धावत जाऊन तो चिताभूमीवर प्राप्त झाला. त्यानें आपल्या पराक्रमानें सर्व अनुकीचकांना ठार करून सती द्रौपदीचें संरक्षण केलें.

विराटानें सर्व कीचकांचा दहनविधि करविला. सर्व मंडळीं विस्मय पावून आपापल्या ठिकाणीं निवून गेली. विराट व सुदेष्णा यांच्याबरोबर द्रौपदीही राजवाड्यांत परत आली. सैरंध्री ही कोणी कुत्सक आहे असें ठरवून विराटानें तिला हाकून देण्याविषयी सुदेष्णाला सूचना केली. द्रौपदीनें तिच्या जवळून कांहीं मुदत मागून घेतली; आणि तें स्थान सोडण्याचें पतकरिलें. सुदेष्णानें तिची विनंति जाणून केवढी मुदत दिली. त्या मुदतींतच अज्ञातवासाचें वर्ष पूर्ण होऊन पांडव प्रगट झाले. आपण जिला सैरंध्री समजत होतो ती प्रत्यक्ष द्रौपदीच आहे असें प्रत्ययास येतांच विराट व सुदेष्णा हे दोघेही द्रौपदीच्या भजनी लागले.

अज्ञातवास संपल्यानंतर पांडवांनीं दुर्योधनाजवळ आपल्या राज्याचा वाटा मागितला. युद्धावांचून एक पाउलसर भूमी देण्यासही दुर्योधन तयार होईना. तेव्हां नाइलाज समजून पांडवांनीं

कौरवांशी युद्ध केलें. द्रौपदीच्या पातिव्रत्याच्या जोरानें पांडव यशस्वी झाले. वस्त्रहरणाच्या वेळीं दुःशासनानें द्रौपदीची वेणी ओढली त्या वेळेपासून तिनें केस बांधले नव्हते. दुःशासनाच्या रक्तानें भरलेल्या हातांनीं द्रौपदीची वेणी घालण्याबद्दल भीमाची प्रतिज्ञा होती. साध्वी द्रौपदीच्या प्रभावानें भीमाची प्रतिज्ञा शेवटास गेली. कौरवांच्या बाजूला अनेक बलाढ्य योद्धे होते; त्यांचें सैन्य पांडवांच्या दीडपट होतें. प्रसंगीं श्रीकृष्णाचाही समाचार घेण्यास समर्थ अशा वीर महावीरांचें दुर्योधनाला सहाय्य होतें. ज्यांच्यापुढें हरिहरांचेही कांहीं चालावयाचें नाहीं अशाप्रकारच्या शस्त्रास्त्रानें कौरववीर संपन्न होतें; पण त्यांनीं द्रौपदीला छळल्याकारणानें त्यांची शक्ति क्षीण झाली. साध्वीछलाच्या पापानें त्यांचें तेज मंद होऊन पांडवांकडून त्यांचा निःपात झाला. सर्व सैन्याचा नाश होऊन दुर्योधनाचें व भीमाचें गदायुद्ध झालें गदायुद्धामध्ये दुर्योधन इंद्राचीही खबर घेण्याजोगत्ता होता. त्यानें गदेच्या टोल्यानें भीमाला कित्येक वेळ मूर्च्छित केलें; पण तो द्रौपदीसतीच्या शापानें आधींच मेलून असल्याकारणानें तो त्या गदायुद्धांत भीमाच्या हस्ते छिन्नभिन्न होऊन पडला.

त्या साध्वीच्या प्रभावानें पांडवांना वैभव प्राप्त झालें. धर्मराजाला अभिषेक होऊन पांडव छत्रचामराचें अधिकारी बनले. सती द्रौपदीच्या शुद्ध, सत्वमय, पवित्र आचाराच्या पाठबळानें धर्मराजा आपली पत्नी साध्वी द्रौपदी व आपले चारी भाऊ यांसहवर्तमान आनंदानें हस्तनापुराचें राज्य करित राहिला.

५ अनुसूया.

सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी सर्वत्र जलमय होतें. ईश्वराच्या इच्छामात्रेकरून हिरण्यगर्भ अंड उत्पन्न झालें. पुढें त्यासच ब्रम्हांड असें नांव प्राप्त झालें. त्याच ब्रम्हांडाची दोन शकलें झालीं. तेथेंच ब्रम्हदेवाची

उत्पत्ती झाली. परमेश्वरानें ब्रम्हदेवास सृष्टीची रचना करावयास सांगितलें. ब्रम्हदेवाला तसें सामर्थ्य नसल्यामुळें तो लीन होऊन परमात्म्याच्या मुखाकडे पाहूं लागला. ब्रम्हदेव हा परमात्म्याच्या नाभीकमळापासून उत्पन्न झाला असल्यानें परमात्मा त्याला आपला पुत्र समजत होता. आपला पुत्र सृष्टिरचना काण्याच्या कामीं विचारांत पडला आहे असें पाहून भगवानांनीं त्याला देदाचा उपदेश केला. वेदज्ञान होतांच ब्रम्हदेव सृष्टिरचना करण्यास समर्थ झाला. त्यानेंच चौदा भुवनांची रचना केली. पुरुषार्थ साधण्यास योग्य अशी सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें ब्रम्हदेवानें प्रथमतः सात मानसपुत्र उत्पन्न केले. त्या सात पुत्रांत अत्रि या नांवाचा एक पुत्र होता. हा अत्रि मोठा तपोधन व ब्रम्हनिष्ठ होता. त्याची तपश्चर्या पाहून देवगणही त्याच्यापुढें लीन होत असत. तो सत्वगुणाचा महामेरु होता. अनुसूया ही त्या भगवान् अत्रि ऋषीचीच भार्या होय.

अनुसूया ही साध्वीच्या श्रेष्ठ आचारानें संपन्न होती. ती सौंदर्याची केवळ स्थापक होती. त्याचप्रमाणें सद्गुणांच्या योगानें तिचें सर्व देह-सौंदर्य पराकाष्ठेचें प्रकाशमान झालें होतें. ती पतिनिष्ठ होती. आपल्या पतीला आपलें दैवत समजून ती सदोदीत पतिसेवेंतच गढलेली असे.

आपल्या पतीचें मजोगत जाणून ती नेहमीं अतिथीच्या ठिकाणीं ईश्वरभाव धरून त्याची पूजा करीत असे. दया हें सर्व धर्माचें मुख्य मूळ आहे हें सनातन तत्व तिला पूर्णपणें समजलें होतें. कोणताही दीन याचक अनुसूयेच्या घरांतून निराश होऊन परत जाणें शक्यच नव्हतें. तिची पतिभक्ति पाहून सूर्यही तिला वचकत असे. आपल्या उष्ण किरणांनीं अनुसूयेला कदाचित् पीडा होईल झणून तो सूर्यनारायण तिच्यावर पडणाऱ्या किरणांतील उष्णता कमी करीत असे. याप्रमाणें वायु व अग्नि हेही अनुसूयेच्या भयानें आपापला आचार करण्यांत मंद झाले होते. अनुसूयेसारख्या पतिव्रतेच्या चरणस्पर्शानें भूमाता आपल्याला धन्य समजत असे.

अशा प्रकारच्या त्या सत्वमय साध्वीनें देवादिकांनाही अशक्य असें कृत्य करून दाखविलें. एके प्रसंगीं सतत दहा वर्षे अनावृष्टि होऊन सर्वत्र दुष्काळ पडला. अनेक जीव अन्न पाण्यावांचून तडफडून मरूं लागले. लोकांनीं दीन होऊन इंद्र, वरुण इत्यादि दैवतांचीं प्रार्थना केली. यज्ञाच्या योगानें संतुष्ट होऊन पर्जन्य पाडणाऱ्या इंद्राला प्रसन्न करण्याकरितां ब्राम्हणांनीं यज्ञयाग आरंभिले. कित्येकांनीं अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें केलीं; पण ईश्वराच्या कोपामुळे दुष्काळाची पीडा दूर होईना. प्राणिगणांची भयंकर तळमळ पाहून अनुसूयेचें मन कळवळलें. तिनें लागलीच आपल्या पतीची परवानगी मागीतली. परोपकार करून पुण्याची जोड करण्याच्या कामींही आपल्या पत्नीला आपली अनुज्ञा लागते हें पाहून भगवान् अत्रि तिच्या पतिनिष्ठेमुळे प्रसन्नचित्त झाले. त्यांनीं तिला मंगलकारक आशिर्वाद देऊन दीनदुबळ्यांचे प्राण संरक्षण करण्याची आज्ञा केली. त्यासमयीं त्या साध्वीनें इंद्र, वरुण, अग्नि, वायु यांची मिनतवारी न करितां केवळ आपल्या पातिव्रत्याच्या सामर्थ्यानें व पति-

ध्यानाच्या बळाने फळें, मूळें, धान्यें व उदक निर्माण करून कित्येक जीवांचें संरक्षण केलें. त्या सतीचा प्रभाव पाहून सर्व देव-
णांनी तोंडांत बोटें घातलीं.

अनुसूयेचा अभ्युदय पाहून क्रमाचें रिकामें बंड माजवून आढ्यता पावलेले ऋषिमुनि तिचा हेवा करूं लागले. त्यांनी अनुसूयेच्या नाशाचा उपाय चालविला. तिचा दुष्टावा करणाऱ्या मुनीमध्येच मांडव्य या नांवाचा एक महान् तपस्वी होता. तो मोठें उग्र तप करीत असे. तो एकांत वनांत एका मोठ्या झाडाखाली एका पायावर उभा राही. आपले दोन्ही हात वर करून तो महाराज मांडव्य एका पायावर उभा राहून तप करीत असता त्याच्या पाठीमागे कांहीं चोर येऊन लपले. त्या चोरांनी राजाचें मांडार फोडलें होतें. त्यांना पकडण्याकरतां त्यांच्या मागोमाग राजदूत घावून आले. राजदूतांनी त्या चोरांना झाडाचा आश्रय करितांना पाहिलें व त्यांनी तस्करांना पकडलें. त्यांनी मांडव्याचा आश्रय केला त्यावरून मांडव्य हा त्यांचा पुढारी असावा असे वाटून राजदूतांनी मांडव्यासही धरिलें. मांडव्य हा कोणी तापसीवेषी चांडाल आहे अशी कल्पना करून राजानें त्याला शूलावर चढविण्याची आज्ञा केली. राजाज्ञेप्रमाणें सेवकांनी मांडव्याला शूलावर चढविलें. त्या योगानें मांडव्याचा अंत व्हावयास पाहिजे होता; पण तो तपोधन असल्या कारणानें त्या मुनीनें योगबळानें आपला प्राण रक्षण केला. शूलावरच आपलें आसन स्थिर ठेवून तो सामर्थ्यवान् मुनि अनुष्ठान करीत राहिला. रात्र होऊन अंधार पडला असता त्या वाटेनें कोणा ऋषींची पत्नी चालली होती. अंधकारामुळें त्या ऋषिपत्नीला तो शूल दिसला नाहीं. चालत जात असतां त्या शूलास तिचा धक्का लागला. धक्यामुळें तो शूल हालून मांडव्याचें आसन चळलें. त्यामुळें तो मांडव्य मुनि रागावला. तीं ऋषिपत्नी अनुसूयेची मैत्रीण होती.

ही गोष्ट मांडव्याने जाणली. शूलास धक्का लावून आपल्याला ताप देणारी स्त्री अनुसूयेची मैत्रीण आहे हें ध्यानांत येतांच मांडव्य ऋषि खवळला. त्याने त्या ऋषिपत्नीस शाप दिला की, “ तूं सूर्योदय होतांच विधवा होशील. ”

ऋषीचा शाप ऐकतांच त्या ऋषिपत्नीचें मन दचकलें. आपणाकडून चुकून अपराध घडला असें मांगून तिनें मांडव्याची प्रार्थना करून उःशाप मागितला. तिनें काकुळती येऊन त्याची बहुत प्रार्थना केली; पण मांडव्यास तिची दया आली नाही. कर्मयोगांतील अनुष्ठानें करण्यांत अभिमानग्रस्त झालेले लोक क्रोधवश होण्यांतच पुरुषार्थ मानतात. सर्व कर्मफलांचा भोक्ता जो परमेश्वर त्याच्या प्राप्तीकरितां कर्म करणाऱ्यांना कर्माभिमान सोडावा लागतो. कर्माचें कर्तृत्वपण आपणाकडे न घेतां विकारापासून अलिप्त राहणेंच ईश्वरप्राप्तीस जरूर आहे; ही गोष्ट विसरून कर्माभिमानांनी लोक अधिकाधिकच विकारवश होण्यांत मोठेपणा मानून स्वऱ्या परमार्थास मुकतात याच मासल्याचा मांडव्य ऋषि होता. त्याला ऋषिपत्नीची दया आली नाही. तो तिला उःशाप देईना; तेव्हां नाइलाज होऊन ती दीन अवला दुःख करीत तेथून आपल्या घरी गेली. तिनें तें सर्व वर्तमान अनुसूयेला कथन केलें. ऋषीच्या उग्र शापानें आपणाला वैधव्य येणार झणून ती अतिशय म्लान झाली. तिला सर्व जग ओस दिसूं लागलें. आपलें संकट हरण करण्याकरितां आपण एखादें व्रतादिसाधन करावें तर तसें करण्यास सवड राहिली नव्हती. आपलें संरक्षण करण्याकरितां आपण कोणत्या दैवतास हाका मारावी; कोणाचें ध्यान करावें, कोणता मंत्र जपावा हें तिला कांहीं एक समजेनासें झालें. ती अनुसूयेच्या तोंडाकडे पाहून नुसता अश्रुपात करूं लागली. रडून रडून तिनें आपले डोळे लां

करून घेतले. तिची ती दुःखावस्था पाहून अनुसूयेला दया उत्पन्न झाली. मांडव्याच्या क्रोधाचा अनुसूयेने धिक्कार केला. त्याच्या शापापासून आपल्या सखींचें रक्षण करण्याविषयी तिने प्रतिज्ञा केली. तिने आपल्या पातिव्रत्यधर्माला आपल्या मदतीस बोलाविलें. तिचा साध्वीधर्म, पतिनिष्ठा, सदाचार व हरिभक्ति हीं सर्व मूर्तिमंत तिच्यापुढें येऊन तिची आज्ञा मानण्यास तत्पर होऊन राहिलीं.

कांहीं झालें तरी मांडव्याची वाणी खोटी होणार नाही ही गोष्ट अनुसूया जाणत होती. त्या विप्रवर्याच्या वचनाकरितां यमराज ऋषिपत्नीचें कुंकू हिरावून नेऊं लागला असतां त्याला वाटेंत आडवावा तर तो विप्रशापाची सबब सांगून निघून जाणार हें तिला स्पष्टपणें समजत होतें. तेव्हां मांडव्याची वाणीही फुकट जाऊं नये आणि आपल्या सखींचेही संकट टळावें अशी तिनें एक युक्ति योजली. तिनें मांडव्याच्या शापवाणीचा अर्थ लक्षांत आणला. त्याच्या शापाप्रमाणें सूर्योदय होतांच आपल्या सखीवर दुःखाचा डोंगर कोसळणार तेव्हां सूर्यालाच उगवूं दिलें नाहीं क्षणजे सगळाच कारभार आटपला असें तिनें आपल्या मनाशीं योजिलें. तिनें आपल्या पातिव्रत्य व सदाचारादिकांच्या प्रभावानें सूर्यावर आपली सत्ता चालवून त्याची गती कुंठित केली. सूर्य उदयपराङ्मुख झाल्यानें ती रात्रच संपेना. दहा दिवसा इतका काळ लोटला तरी सूर्योदय होईना. हें पाहून सर्व देव व ऋषि आश्चर्यचकित झाले. प्राणिमातांचे सर्व व्यवहार बंद पडले. कर्माचारी लोकांचीं सर्व धार्मिक कर्मे खोळंबून राहिलीं. सूर्याच्या मार्गांत कोणी राक्षसांनीं विघ्न उत्पन्न केले आहे कीं काय क्षणून देवादिकांनीं शोध केला. ऋषिमुनीही अंतर्ज्ञानानें सूर्याच्या तऱ्हा स्थितीचें कारण शोधू लागले. तेव्हां सर्वांना खरा प्रकार काय आहे तो कळून आला. त्यांनीं सूर्याची अनेक

प्रकारें समजूत करून व त्याला धीर देऊन आपला नेहमीचा क्रम चालूं ठेवण्याविषयीं वारंवार सांगितलें; पण महापतिव्रता अनुसूया हिच्या आज्ञेचें उल्लंघन करण्यास तो सहस्रकिरण समर्थ झाला नाहीं. तेव्हां नाइलाज होऊन सर्व ऋषि व तपोधन मुनि देवगणांना पुढें करून अनुसूयेला शरण गेले. त्यांनीं तिच्या सखीस शुभप्रद आशिर्वाद दिले. ऋषि व देवगण यांच्या नम्रतेनें अनुसूया प्रसन्नचित्त झाली. त्या सर्वांची दीनावस्था ध्यानांत घेऊन त्या परमपतिव्रतेनें आपल्या प्रखर पातिव्रत्याच्या तेजानें मांडव्याच्या शापव्राणीस दग्ध करून टाकलें. आपल्या मैत्रिणीचें सौभाग्य अडळ राहील अशाबद्दल खात्री झाल्यानंतर तिनें आपल्या सामर्थ्यानें सूर्याचा उदय करून दाखविला. अशाप्रकारें आपल्या सखीचें रक्षण केल्यामुळें जो तो त्या पतिव्रतेची व साध्वीव्रताची वाहवा करूं लागला.

वास्तविक पाहतां अनुसूया ही सत्वगुणाचीच पुतळी होती. सत्वगुणाच्या सामर्थ्यानेंच तिनें सूर्यावर आपला अधिकार चालविला. हें पुरतेपणीं ध्यानांत न आणतां देवगण आपापल्या ठिकाणीं तिला जास्तच भिऊं लागले. अनुसूया एखाद्याला वरप्रदान देऊन आपला नाश करील, किंवा ती एका क्षणांत स्वर्गलोक आपल्या ताब्यांत घेऊन आपणांस स्थानभ्रष्ट करील अशा दहशतीनें सर्व देवगण एकवटून ब्रह्मदेव, विष्णु आणि शंकर यांना शरण गेले. त्यांनीं त्या देवांना अनुसूयेचें वृत्त कळवून आपलें मानसिक भय व्यक्त करून दाखविलें. अनुसूयेचें सत्व हरण झालें नाहीं किंवा अन्य उपायांनीं तिचा नाश झाला नाहीं तर आपणा सर्वासच तिचें दास्यत्व करावें लागेल, असें जाणून ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे देखील देवगणांच्या विनंतीस कबूल झाले. त्यांनीं संगनमत करून त्या पतिव्रतेचा सत्वभंग करण्याचा निश्चय ठरविला.

ब्रह्मा, विष्णु, महेश या तिघांनी भिक्षुकांचे वेष धारण केले आणि ते तिघे याचक झणून अनुसूयेच्या दारांत येऊन दाखल झाले. यावेळी अनुसूयेचा भ्रतार अत्रिमुनी हा अनुष्ठानास गेला होता. आपल्या घरी तीन अतिथी आले आहेत असे पाहतांच अनुसूयेलाला आनंद झाला. वेदांताच्या हव्यातशा गप्पा मारून आपल्या दारांत भिक्षेकरितां चालून आलेल्या भिक्षाऱ्यांच्या आईवापांचा उद्धार करणाऱ्या शाब्दिक विद्वानाप्रमाणे अनुसूया अनुदार नव्हती. तिला औदार्याचे प्रतिपादन करून लौकिक जोडावयाचा नव्हता. तिला औदार्याचे तत्त्व साधावयाचे होते. तिने त्या तिन्ही अतिथींचा सन्मान करून त्यांची इच्छा काय आहे झणून विचारिले. त्या त्रिवर्गांनी तिला सांगितले, “तुम्ही याचकांच्या मनकामना तृप्त करितां हें ऐकून आम्ही येथे आलों आहों. आम्ही अतिशय भुक्लों आहों. आपण आम्हांला इच्छाभोजन द्या. ”

याचकांची इच्छा समजतांच त्या साध्वीने कपाळाला आठचा घातल्या नाहीत. ते तिजेजण गरीब असल्याबद्दल एखादे सर्टिफिकेट हजर करण्याबद्दल तिने त्यांना अट घातली नाही. ते कोणीही व कसेही असले तरी आपल्या दारांत याचक झणून आले आहेत एवढी गोष्ट तिला पुरेशी होती. तिने लागलीच त्यांना स्नान करून येण्यास सांगितले तेव्हां आपले स्नानादि विधि आटपले आहेत असे ते झणाले. ते ऐकतांच तिने त्यांना सोंवळे होण्यास सांगून तीन पाने मांडली. ते तिजेजण आपापल्या पानावर स्थित झाले. अनुसूया अन्न आणण्याकरितां स्वयंपाकघरांत गेली. इतक्यांत त्यांनी तिला बाहेर हांका मारिली. याचकांना काय पाहिजे आहे हें समजण्याकरितां ती तशीच बाहेर आली तेव्हां त्या त्रिवर्गांनी तिला सांगितले, “बाई, तुम्ही जेवणाची सर्व तयारी केली खरी, पण येवढ्याने आम्हें

मन संतोष पावणार नाही. तुम्ही स्वरूपाने फारच सुंदर आहां. तेव्हां तुम्ही आह्मांस नम्र होऊन अन्न वाढाल तरच आम्ही तुमच्या घरी अन्न ग्रहण करू. ही गोष्ट तुमच्याने होण्याजोगी नसेल तर आह्मांस भोजनाची जरूर नाही. आम्ही विमुख होऊन तसेच उपाशी निघून जातो.”

सामान्यतः पाहिले असता त्या विप्रवर्थांनी अशी भलतीच विनंति करणे प्रशस्त नव्हते; पण इतका विचार ते काय झणून करतील ? त्यांना काणीकडून तरी अनुसूयेस अडवावयाचे होते. कांहींतरी अवघड अट घालून ती याचकांचा धिक्कार करील असे त्यांना घडवून आणावयाचे होते. त्यांची ती भलतीच भावना जाणून अनुसूया विचारांत पडली. त्यांना निराश करून हाकून देणे ही गोष्ट तिच्या जिवावर आली. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे नम्र होऊन अन्न वाढणे हेही तिला पंचायतीचेच वाटले. अशी ती अडचणीत पडली. शेवटी त्या महाप्रतिव्रतेचे त्या अतिथीच्या इच्छेनुसार वागावयाचे असेच ठरविले. ती लगलीच स्वयंपाकवरांत गेली. तिने आपले वस्त्र बाजूम ठेविले. हातामध्ये अन्नाचे भांडे घेऊन ती बाहेर येऊ लागली. सहजस्थितीने परपुरुषाच्या दृष्टीस पडण्याला ती लाजू लागली. स्वभावतःच तिचे प.ऊल मार्गे ओढ वेऊं लागले. इतक्यांत तिने आपल्या पतीचे स्मरण केले. तिने आपल्या पातिव्रत्याला हाक मारली. तिने त्या तिन्ही याचकांबद्दल बालभावना धारण केली. अज्ञान, तान्हा बालकापुढे नम्र होऊन वाढण्यास कांहींच हरकत नाही असे ठरवून ती सती त्याच स्थितीत बाहेर आली तों अत्यंत अद्भुत असत चमत्कार घडला. त्या पातस्थांबद्दल तिने जी भावना धरली तीच फलद्रूप झाली. तिची भावना झणजे पतिव्रतेची भावना होय. साध्वीची भावना झणजे समर्थाची अधिकार-संपन्न आज्ञाच होय. भगवद्भक्तांना कोणतीही इच्छा प्रगट करून दाख-

विण्याचें कारण पडत नाही. त्यांच्या मनांत जी इच्छा उत्पन्न होईल ती जाणून त्याप्रमाणें गोष्टी घडवून आणणें हें परमेश्वर आपलें कर्तव्य समजतो. त्याचप्रमाणें पतिनिष्ठ साध्वींची गोष्ट आहे. साध्वीचे चरण ज्या ठिकाणावरून जाऊं इच्छितात तें ठिकाणच परमेश्वर बनतो, यापेक्षां त्यांचा जास्त काय महिमा सांगावा. अनुसूयेनें आपलें वस्त्र सोडतांना त्या अतिथीबद्दल शिशुभावना धरून स्वतःला त्यांची माता कल्पिलें त्यासमयीं त्या पतिव्रतेच्या भावनेनुसार ते तिन्ही अतिथी लहान बालक होऊन पडले. अनुसूया बाहेर येतांच ते तिन्ही तान्हे बालक पाहून विस्मय पावली. तिनें लागलीच आपलें वस्त्र धारण केलें. इतक्यांत तीं तान्हीं मुलें रडूं लागलीं हें पाहून अनुसूया एकेकास उचलून स्तनपान करवूं लागली. विष्णूच्या नाभीकमलापासून ज्याची उत्पत्ती झाली, ज्यानें आपल्या सामर्थ्यानें चौदाभुवनें निर्माण केलीं असा जगाचा उत्पन्नकर्ता ब्रह्मदेव अनुसूयेच्या स्तनपानानें समाधान पावला. जो पंचाननानें संपन्न आहे; ज्यानें मस्तकावर भागीरथी धारण केली आहे; पार्वतीसारखी जगन्माता ज्यानें अर्धांगी धारण केली आहे, असा सृष्टीचा प्रलयकर्ता जो श्रीशंकर त्याला अनुसूयेला माता समजून तिचें स्तनपान करण्यांत धन्यता वाटली. ज्याच्या उदरांत अनंत ब्रह्मांडें वास्तव्य करितात; सात समुद्र व वडवाभि प्राशन करूनही ज्याची मूक भागत नाही, हिरण्यक्ष, हिरण्यकशिपू, शंखासुर, रावण, कंस इत्यादिकांना ज्यानें आपल्या दाढेंत पिष्ट केलें, ज्याचे चरणतीर्थ श्रीशंकरांनीं डोक्यावर धारण केले; ज्याला ब्रह्मदेव आपला पिता ह्मणवितो; ज्याच्या ध्यानांत शिव व भवानी हे सखीन असतात असा तो भक्तसंरक्षक भगवान विष्णु अनुसूयेच्या दुग्धधारा प्राशन करण्यांत पराक्राष्टेचें समाधान पावला. पतिव्रतेच्या स्तनपानानें कोणाचें समाधान होणार नाही ? ते तिन्ही देव त्या

साध्वीचें स्तनपान करून रडावयाचे थांबले. अनुसूयेनें लागलीच त्यांना पाळण्यांत नेऊन निजविलें. पाळण्याला झोका देऊन ती भाग्यवान साध्वी त्या पुत्रांना गाणीं ह्मणून निजवूं लागली.

इतका विधी होत आहे तों अत्रिमुनी आपल्या आश्रमांत आले. अनुसूयेचें गीत ऐकून व पाळण्याचे झोके पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें. त्यांनीं आपल्या भायेंला त्यासंबंधानें प्रश्न केला. त्यांच्या पाठीमागें आश्रमांत जो प्रकार घडला तो त्या सतीनें आपल्या पतीला इत्थंभूत निवेदन केला. मुनींनीं ज्ञानदृष्टीनें अवलोकन करून सर्व कांहीं ओळखलें. पाळण्यामध्ये असलेले तिन्ही बालक देव आहेत हें जाणून मुनींनीं त्या बालकांना नमस्कार केला. मुनींच्या नमस्कारानें तिन्ही देव प्रसन्न झाले. त्यांनीं आपापलीं रूपें प्रगट करून अत्री व त्यांची पत्नी अनुसूया यांना दर्शन दिलें आणि ते तिथे ह्मणाले, “ हे साधु-वर्य अत्रिक्रषि ! आपला जन्म धन्य आहे. या महान् पतिव्रतेश्वरसहस्रें रत्न आपणास लाभलें आहे तेव्हां आपलें भाग्य आह्मी काय वर्णन करारें. या सतीची अचल पतिनिष्ठा व साध्वीव्रततत्परता पाहून आह्मी प्रसन्न आहों. आपण हवा तो वर मागा ! ”

देवांच्या सांगण्याप्रमाणें त्या दोघांनीं एक विचार करून त्या तिन्ही देवांना पुत्ररूपानेंच आपल्या घरीं वास्तव्य करण्यास सांगितलें. त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांना जो पुत्र प्राप्त झाला तोच भगवान् दत्तात्रेय होय. ब्रह्मदेव चंद्र होऊन चंद्रलोकीं निघून गेला. शंकर दुर्वासरूपानें तीर्थाटणास निघून गेले. त्यांच्या अंशासह भगवान् विष्णु दत्तात्रेय होऊन अनुसूयेचा पुत्र होऊन राहिला. अशाप्रकारें आपल्या पातिव्रत्यप्रभावानें जिनें त्रयमूर्ति ईश्वरांनाही आपलीं तान्हीं बालकें बनविली त्या भाग्यवान्, पतिव्रता, जगन्माता अत्रिपत्नी अनुसूयेचा महिमा गाण्यास सहस्रमुखी शेषतरी समर्थ होईल काय ?

६ महान् सती दत्तकांता.

उ

त्तर देशामध्ये माहुर या नांवाचें गांव होतें. तेंथें कोणी गोपीनाथ या नांवाचा ब्राह्मण राहत असे. तो सुखवस्तु गृहस्थ होता. त्याला खायलाप्यायला कांहीं कधी नव्हतें. त्याची पत्नी धर्मानुकूल व सती होती.

पण त्या जोडप्यास सुख नव्हतें. त्यांना पुत्र होत असत; पण ते वाचत नसत. या कारणाने ते दोघे सदा उदास असत. एखादा तरी पुत्र वाचावा ह्मणून त्यांनीं दत्तात्रयाची बहुत आराधना केली. दत्तभक्ति आरंभल्यानंतर कांहीं काळाने त्यांना एक पुत्र झाला. तो दत्ताच्याच प्रसादाने झाला अशा भावनेने त्यांनीं त्याचें नांव दत्त असेंच ठेविलें. तो मुलगा पांच वर्षांचा झाला. तेव्हां आपला मुलगा आतां वाचणार असें वाटून गोपीनाथाला फार आनंद वाटला. गोपीनाथ व त्याची स्त्री आपल्या मुलावर अत्यंत प्रेम करीत. दत्त पांच वर्षांचा होताच गोपीनाथाने मोठ्या हौसेने त्याचा व्रतबंध केला. दत्ताला बारावें वर्ष लागलें तेव्हां त्याचें लग्न करावें अशी गोपीनाथाला इच्छा उत्पन्न झाली. त्यानें कुलसंपन्न घराण्यांतील एक सुशील मुलगी शोधून काढून दत्ताचा विवाह केला. दत्ताची बायको विवाहाच्या वेळीं दहाअकरा वर्षांची होती. बारावर्षांच्या मुलाला अकरावर्षांची वधू पसंत करणें ही वस्तुतः चूक आहे असें कोणीही प्रतिपादन करील; पण ब्रह्मदेवाने जो नेमाने म ठरविला असेल त्याच्या विरुद्ध जाण्यास कोण समर्थ असणार ? मनुष्यांनीं आपल्या अकलेच्या घमेडीवर वाटेल तशा योजना केल्या तरी परमेश्वराच्या ठरलेल्या सूत्रांत बदल करण्यास परमेश्वरभक्तांवाचून अन्य कोणीही

समर्थ नाही, ही गोष्ट निश्चित होय. आपण ज्यांना दगड समजून वाजूला टाकतो ते बुद्धिबिहोन ठरलेले लोक साधुकृपेने ज्ञानवान झालेले दिसतात; त्याचप्रमाणे आपण ज्यांना हुषार समजून त्यांच्या भावी स्थितीबद्दल मोठी आशा प्रगट करतो व त्यांच्या सुस्थितीबद्दल अति खटपट करतो ते पुढे मट्ट निपजल्याचेंही दाखले सांपडतात, यावरून वरील ईश्वरी नियमनाचा सिद्धांतच सत्य ठरतो.

दत्त व त्याची बायको हे समवयस्क जोडपे स्वरूपाने फार सुंदर दिसे. पांच चार वर्षे झाल्यावर ते जोडपे सोळा वर्षांचे झाले तेव्हा तर त्याची शोभा अपूर्व दिसू लागली. तो मदनरतीचाच दुसरा जोडा आहे की काय असे लोकांना वाटत असे.

दत्ताच्या बायकोचे नांव सावित्री असे ठेविले होते. त्यांचे पर-
स्परावर अतोनात प्रेम असे. एकमेकांपासून कोणी जरा दूर गेले की त्यांना क्रमत नसे. सावित्री जात्याच मोठी हुषार व बहुगुण-
संपन्न होती. तिच्या मनावर सासरमाहेरच्या बालबोध आचार-
विचारांचा ठसा उमटलेला होता. अनुवंशिक संस्कारामुळे तिला पति
या शब्दाचे महत्त्व समजले होते. आपले सुख साधण्याकरितां आप-
ल्याला पतीची अवश्यकता आहे अशी तिची अताराविषयी पोकळ
कल्पना नव्हती. पतीचे सुख व आचारधर्म साधण्याकरितांच आपला
जन्म आहे; पतिसेवेनेच आपल्या जन्माचे सार्थक होणार आहे; पति
हा देव असून त्याच्या ठिकाणची एकनिष्ठ भक्तीच आपले खरे कल्याण
करणारी आहे वगैरे धर्मपर गोष्टी तिच्या मनांत रुजलेल्या होत्या.

ते भाग्यवान् जोडपे आनंदाने कालक्रमणा करित असतां मध्येच
त्यांचे दुर्दैव उभे राहिले. दत्ताला कांही मयंकर व्याधि उत्पन्न होऊन
तो आजारी पडला. रोग बरा व्हावा झणून अनेक औषधोपचार केले
तरी कांहीच गुण येईना. त्याला अन्नद्वेष झाला झणून तो उपवासी

राहू लागला. तें पाहून सावित्रीनेंही अन्नाचा त्याग केला. तिची आपल्या पतीच्या ठिकाणी इतकी दृढभक्ति होती की ती पतीबरोबर औषधेही प्राशन करित असे.

अशा स्थितीत तीन वर्षे लोटली. दत्ताच्या प्रकृतीस कांहींच आराम पडेना. तो रोगानें जास्तच जर्जर झाला. तो सदोदित दुःखानें विवळू लागला. तें दुःख पाहून त्याचे आईबाप कष्टी झाले. आपला पुत्र आतां वांचत नाही अशी अटकळ करून ते अतिशय विलाप करूं लागले. पतीची व्याकुळ अवस्था पाहून सावित्री तर अत्यंत खिन्न व उदास झाली. तरी पण आपली पतिभक्ति पाहून ईश्वर आपणाला चुडेदान देईल असा मात्र तिच्या मनाला भरंवसा वाटत होता. व त्याच जोरावर ती सासुसासऱ्यास म्हणाली, “ गाणगापुरामध्ये नरसिंह-सरस्वती या नांवाचे गुरु वास्तव्य करितात, तिकडे आह्मांस पाठविलें असतां त्यांच्या कृपेनें सर्व व्याधि दूर होतील. ” असें सुचवून तिनें स्वामीकडे जाण्याचा आग्रह धरिला. जिचे अंतःकरण सात्विकी धर्माकडे वेधलें आहे; जिला सनातन धर्माचें शिक्षण मिळालें आहे तिच्या भावना कशा असतात पहा ! सावित्रीची दृढ भावना जाणून तिच्या सासुसासऱ्यानीं एक डोली करून त्यांत आपल्या पुत्रास घातलें व बरोबर सर्व अवश्य ती व्यवस्था करून देऊन त्यांनीं सावित्रीस व दत्तास गाणगापुरास रवाना केलें.

मार्गक्रमण करित करित तें जोडपें गाणगापुरास येऊन पोचलें. तेथें येतांच सावित्रीनें सद्गुरु नरसिंहसरस्वतीचा शोध केला. त्यावेळीं स्वामि नजीकच असलेल्या संगमावर आहेत असें तिला समजलें. आपल्या पतीची व्यवस्था लावून आपण एकटेंच संगमावर जावें झणून ती पुनः आपल्या पतीकडे गेली. ती आपल्या पतीला हांक मारूं लागली तों दत्त कांहींच शब्द बोलेना. वाटेच्या

श्रमानें तो जास्तच थकला असेल असें समजून ती त्याला हालवूं लागली तों तो मृत झाला आहे असें तिला समजून आलें. मग काय विचारितां ? त्या साधवीनें आकांत मांडला. ती धरणीवर गडबडा लोळूं लागली. ती भुईवर डोकें आपटून उरावर दगड मारून घेऊं लागली. तिचे केश मोकळे सुटून भुईवर लोळूं लागले. मोठमोठ्यांनीं आरोळ्या मारून तिनें धरणी दुभंग करण्याचा प्रसंग आणला. ती विलापवाणीनें बोलूं लागली, “ देवा, तूं हें काय केलेंस ? तूं मला अबलेला कां गांजलेंस ? तुझ्या कृपेनें माझा पति वाचावा म्हणूनच मी येथें आलेना ? देवाची पूजा करण्यास देवळांत जात असतां तें देऊळच कोसळून पूजकाच्या अंगावर पडावें हें तुला रास्त दिसतें काय ? उष्णामुळें शरीर तप्त झालें असतां शीतल छायेकरितां वृक्षाचा आश्रय करणाऱ्या दीनावर त्या वृक्षानेंच उमळून पडावें हें तुला बरें वाटतें कां ? व्याघ्राला भिऊन पळणाऱ्या गाईवर कसायानें सुरी मारावी; तहान भागविण्याकरितां नदीतीरावर जाणाऱ्या तृषातंवर सुसरेनें धाड घालावी; त्याप्रमाणेंच ईश्वरा, तूं माझी स्थिति केलीस. सासुसासऱ्यापासून मी ह्यांना दूर आणलें आणि माझ्या आग्रहामुळेंच त्यांचा व ह्यांचा वियोग झाला; तुझ्या नादानेंच विदेशीं येण्याचें मीं धाडस केलें त्या अर्थी पतीच्या मरणास मीच कारण झालें. ”

तिची ती दुःखदवाणी ऐकतांच तिच्या भोंवतीं पुष्कळ मंडळींचा घोळका जमला. बायका, पुरुष आपापल्या परीनें तिचें सांत्वन करूं लागले. पुष्कळांनीं तिला धीर दिला. कित्येकांनीं तिला मदत करण्याचे उद्गार काढून तिला तिच्या सासऱ्याकडे पोहोंचती करण्याबद्दल आश्वासन दिलें. पण अशा कोरड्या सांत्वनानें खऱ्या पतिनिष्ठ साधवीचा जीव स्वस्थ कसा होणार ? तिला अधिकच गर्हिवर येऊन ती बोलूं लागली, “ माझी समजूत करणाऱ्या सर्व मायबहिणीनो; माझा

पति मृत झाला असतां मी जगणें शक्य तरी आहे काय ? चुडे-कंकणांच्या आशेनें मी मंगलगौरीची पूजा केली; पतीच्या सुरक्षित-पणाकरितां मी अनेक व्रतें केलीं; पण माझा सर्व कर्माचार व्यर्थ झाला. आतां मी कोणाकरितां प्राण ठेवूं ? माझे सर्व पुण्य कोठें हो गेलें ? माझी पतिसेवा निर्फळ कशी हो झाली ? यावेळीं माझी पाठ राखण्यास कोणीच समर्थ नाही काय ? माझे सौभाग्य हिरावून नेण्याच्या काळाचे दांत फाडण्यास कोणाच्याच अंगांत सामर्थ्य नाही काय ? मी आजपर्यंत पतिसेवेत कधीही अंतर पडूं दिलें नाही; साध्वीच्या शुद्ध व्रताला मी आपल्या मनानें आजपावेतो कधीही विसंबले नाही; पतीच्या ठिकाणच्या ईश्वरीभावनेत मी कधीही ढिलाई केलेली नाही; मी हा काळपर्यंत पतीच्या आज्ञेचा कधीही भंग केला नाही. पतीच्या चरणतीर्थावांचून मी कधीही अन्नग्रहण केलें नाही. असें असतां मज दीन अवलेखें कुंकू हिरावण्यास यमाचें सामर्थ्य चालावें हें पातिव्रत्याला म ठें लांछन आहे. सनातनधर्मात प्रतिपादन केलेल्या सात्विकी तत्वाचें सत्व आज नाहीसें झालें काय ? साधु-संतांच्या वचनांस आज सर्वत्र हरताळ लागली काय ? शुद्ध सदा-चारास माळ घालून, स्त्री जातीच्या सात्विकी व सनातनधर्मास कवटाळून, एक-पति-निष्ठा हेंच आपलें ध्येय समजून ईश्वरस्वरूप पतीची सेवा करण्यांत आयुष्याचा काळ कंठणाच्या माझ्यासारख्या दीन, निराधार, दुबळ्या, साध्वीव्रततत्पर, सनातनधर्मीय अवलेचा असा मरणप्राय छळ होईल तर आर्यधर्माच्या श्रेष्ठगणास कोणी हुंकूनही विचारणार नाही !” इतकें बोलून त्या भाग्यवतीनें आपल्या पतीच्या मृत देहास घट्ट मिठी मारली. जणूं काय आपला प्राण त्याच्या कुडीत घालून त्याला सजीव करून आपलें सौभाग्य कायम राखण्याचाच तिनें प्रयत्न आरंभिला. पतीला घट्ट मिठी मारून ती

साध्वी एकाएकीं शांत झालेली पाहून ती बहुतेक प्राण सोडणार अशीच सर्व लोकांची कल्पना झाली. वस्तुतः सर्व लोकांची अटकळ खरी होती. आणखी एका पळाचा विलंब झाला असतां तर सावित्रीचा प्राण निवून जाऊन आर्यधर्माला काळाकुट्ट डाग लागला असता ! पण असें कसें होईल ? साध्वीची विलापवाणी फुकट कशी जाईल. मनुष्यानें आपलें कर्तव्य बरोबर बजाविलें असतां परमात्मा आपली स्वतःची जबाबदारी संभाळण्यास हयगय कशी करील ? सावित्रीनें पतीच्या गळ्याला मिठी मारून ती आतां प्राण सोडणार तोंच त्या ठिकाणीं अकस्मात् एक जटाधारी सिद्ध प्राप्त झाला. त्यानें तिला हाका मारून सावध केलें. त्यास पाहतांच सावित्री त्याला तेथूनच नमस्कार करून त्याची मनोमय प्रार्थना करूं लागली.

सावित्रीची दीन स्थिति ध्यानांत आणून तो सिद्ध तिची समजूत घालण्याच्या बुद्धीनें बोलूं लागला, “ हे स्त्रिये; तूं व्यर्थ शोक करूं नको. कपाळीं लिहिलेल्या गोष्टी घडणारच. हा देह पूर्व कर्मांनीं बद्ध आहे. आपण सर्वजण कालेंकरून मरणारच आहों. पाण्यावरील फेसाप्रमाणें हा नरदेह अस्थिर आहे. हा मनुष्यदेह पंचभूतात्मक आहे. पंचभूतें गुण उत्पन्न करतात, गुणानुसार कर्मे घडतात. सर्व विश्वसारा मायेनें व्यापला आहे. मायेमुळेच सत्व, रज, तम यांची उत्पत्ति होते. या तीन गुणांच्या धोरणानेंच सर्व प्राण्यांचा आचार घडतो. कर्मांनीं असलेल्या प्राण्यांना कर्माप्रमाणेंच सुखदुःख प्राप्त व्हावयाचें. देवादिकाना जरी कल्पकोटि आयुष्य आहे तरी तेही अखेर नाश पावतात, मग मनुष्यांची कथा ती काय ? प्राणी गर्भांत येतांच त्याचा नाश त्याच्या बरोबर नेमलेला असतो. ज्याचें जसें संचित्त असेल त्याप्रमाणें त्याचा जन्ममृत्यु घडत असतो. आयुष्य, सुखदुःख, इष्टसंबंध, इष्टवियोग यांचा सर्व कांहीं संबंध प्रापुण्य क्रियेशीं असतो. हा

संसार स्वप्नासारखा आहे. स्वप्नांतील वैभवाबद्दल आनंदही मानून नये आणि स्वप्नांतील अभाग्याबद्दल दुःखही करूं नये. नाशवंत अशा देहाच्या नाशाबद्दल शोक करीत न बसतां तूं आपला पुढील मार्ग पहा. जेणें-
करून आपल्याला हा दुःखरूप भवसागर तरून जाण्यास सांपडेल असा मार्ग स्वीकारणें हे आपलें कर्तव्य आहे.”

त्या सिद्धाची अधिकारसंपन्न वाणी कानीं पडतांच ती दत्तभार्या सावित्री कांहींशी सावध झाली. त्याच्या प्रासादिक उपदेशाचा तिच्या मनावर बराच परिणाम घडला. तिनें त्याला हात जोडले आणि ती ह्मणाली, “महाराज; मी बुद्धिहीन अवला आहे. माझा षतिरूपी प्राण परलोकीं गेला आहे. आतां साध्वीच्या घर्माला योग्य असें मी कोणतें वर्तन करावें तें आपण मला सांगा. जेणें करून माझ्या पतीचें व त्याच्या बरोबरच माझें इहपरलोकीं कल्याण होईल असा पवित्र स्त्रीचा आचार-धर्म आपण आपल्या मुखानें मला सांगा. आपण जो पवित्र उपदेश कराल त्याप्रमाणें वागण्याचाच मीं आतां निर्धार केला आहे!”

सावित्रीची इच्छा जाणून तो तिला स्त्रियांचा आचारधर्म सांगू लागला. तो म्हणाला, “पति हा स्त्रियांचा देव होय. पति जरी अभागी, व्याधिष्ट, कोपी किंवा कसाही असला तरी तो देवासमान मानावा. पतीची मनोभावना जाणूनच स्त्रीनें सदैव वर्तन करावें. पतीच्या आवडीप्रमाणेंच स्त्रीनें वस्त्रे व अलंकार धारण करावे. पतीचें मन जर स्वस्थ नसेल तर स्त्रीनें शृंगार करूं नये. पतीला जीं कांहीं प्राप्ती होईल तेवढ्यांतच संतुष्ट असावें. दुसऱ्याची सुस्थिति पाहून आपण आपल्या पतीच्या दुःस्थितीची निंदा करूं नये. पतीचें पादोदक म्णजेच सर्व तीर्थांचें सार होय. पतीच्या आज्ञे-वांचून कोणतेंही व्रत केलें असतां त्यामुळे उलट पतीचें आयुष्य क्षीण होतें. पतीला क्रोधानें उत्तर देणाऱ्या स्त्रिया श्वान किंवा जंबुक-

योनींत उत्पन्न होतात. पुरुषाचें उच्छिष्ट भोजन करणें यांतच मङ्-
 त्पुण्य आहे. सासु, स्वशूरव पती यांच्यापुढें निर्लज्जपणानें वलगना
 करूं नये. सासुस्वशुरापासून पतीला वेगळें काढून संसार करूं इच्छि-
 णाच्या स्त्रिया अस्वलिणी होतात. पतीला कोप येऊन त्यानें ताडण
 केलें क्षरी देखील त्याला बंधच समजून त्याच्यापुढें लीनता धरावी.
 आपल्या पतीच्या आधीं जेवण करणें किंवा त्याला चोरून कांहीं
 खाणें हें विष्ठाभक्षण होय. कांहीं अडचणीमुळें पुरुषाला दुसरी पत्नी
 करावी लागली तरी आपण पतीवर रुष्ट होऊं नये व तिच्याशीं सव-
 तीभाव धरूं नये. एकपतिव्रतापासून केव्हांही चळून नरकाचें
 साधन करूं नये. जेणें करून आपला पति नेहमीं प्रसन्नचित्त राहील
 असा आपला वर्तनक्रम ठेवावा. पति हेंच स्त्रीचें सर्वसुख होय;
 तिचें मंगल, तिचें भाग्य, तिचें कल्याण सर्व कांहीं एक पति होय.
 पति हेंच तिचें जीवित होय. पतीची भक्ति, पतीचें ध्यान, पतीचा
 नामजप, पतीचें चिंतन हाच तिचा भक्तियोग होय. पति हाच तिचा
 गुरु होय. पतीची एकनिष्ठपणें सेवा केली असतां तिन्ही देव संतोष
 पावतात. पतिभक्तिविहीन अशा स्त्रीची परमेश्वरभक्तीही तिला
 यशदायक होणार नाही. माता, पिता, पुत्र, कन्या, आप्त, इष्टवर्ग,
 मित्रवर्ग, सुहृदवर्ग फार काय पण परमेश्वर यांच्याकडूनही मिळणें
 कठीण असें जें इहपरकल्याण तें एका एकनिष्ठ पतिभक्तीनेंच स्त्रीच्या
 पदरांत पडणारें आहे. कारण साध्वी स्त्रीला तिच्या पतीवांचून
 अन्य देव नाही. धर्म, कर्म, मंत्र, तंत्र, उपासना. उपदेश हें सर्व
 कांहीं तिचा पतीच होय. पतिव्रता स्त्रिया याच आचाराचा अवलंब
 करितात. लोपामुद्रा, अरुंधती, अनुसूया, मैत्रेयी यांसारख्या स्त्रिया
 केवळ आपल्या एकपतिनिष्ठेमुळेंच सुरमुनींना बंध होऊन राहिल्या.
 त्या धर्मांगनांना हा स्त्रीधर्म संमत आहे. अगस्ती, बृहस्पती, वसिष्ठ,
 अत्रि यांसारख्या पूज्य विभूतींना हाच धर्म मान्य आहे. ”

सिद्धाच्या तोंडचा आचारधर्म ऐकून सावित्री त्यास ह्मणाली, “ हा सर्व आचार पतिव्रतेला साजेसा आहे. माझा पति जिवंत होता तो पावेतो मीं असेच आचरण केलें आहे; पण आतां मीं काय करावें ? आतां या पतिहीन दर्शेंत मीं कसा वर्तनक्रम ठेवावा हें कळण्याकरितां आपण मला विधवापणाचा आचार सांगा. ”

यावर सिद्धानें भाषण केलें कीं, “ दैवयोगानें पति मरण पावला असतां ब्राह्मणाच्या स्त्रियांनीं केशवपन करावें. ज्या स्त्रिया पतीच्या पश्चात् केश वपन करीत नाहींत त्या आपल्या पतीला बंधनांत पाडून आपण स्वतः नरकांत जातात. विधवा स्त्रीनें प्रातः-स्नान करावें. तिनें एकवेळेलाच भोजन करावें. तिनें नेहमीं कोणतें तरी एक धान्य खावें. दर पंधरवड्यांत पांच उपवास करावे. किंवा तिनें चांद्रायणग्रास घ्यावेत. शुद्ध द्वितीयेला एक घास अन्न खाऊन दररोज एकेक घास वाढता खावा आणि पौर्णिमेला यथास्थित भोजन करावें. त्याचप्रमाणें वद्यपक्षांत दररोज उतरते घास खावेत. हें चांद्रायण करण्याची जिला शक्ति नसेल तिनें एकाचभोजन किंवा फलाहार करावा. तात्पर्य, तिनें प्राणधारणेस अवश्य तेवढेंच पवित्र भक्ष्य खाऊन असावें. तिनें मंचकावर किंवा मऊ बिछान्यावर शयन करूं नये. आपल्या पतीला विष्णुस्थानीं मानून सदैव त्याचें ध्यान करीत असावें. पतीच्या अवडीचे जे जे पदार्थ ते ते सर्व सत्पात्रांना दान करावेत. सर्व भोग सोडून पतीच्या नामाचा जप करीत असावें. पतिचरणीं ध्यान ठेऊन नेहमीं पतीच्या नांवानें परोपकार करण्यांत तल्लीन असावें. दीन, दुबळे अनाथ यांचा पतीच्या नांवानें शक्य तो परामर्ष करावा. पती आपल्या पापामुळें नरकांत पडला असला तरी त्याच्या जिवंत असलेल्या विधवा स्त्रीच्या शास्त्रोक्त सदाचारानें त्याचा उद्धार होतो. ”

सिद्धाचा उपदेश ऐकून सावित्रीचें समाधान झालें. पण तिचें मन भलत्याच विचारांनीं व्यापलें होतें. पतीच्या पश्चात् जिवंत राहणाऱ्या पतिव्रतांनीं आपला आचार कसा ठेवावा याबद्दल सिद्धानें जें सांगितलें तें तिला मानवळें. पण ती एकपतिनिष्ठ साध्वी वैधव्यस्थितींत जिवंत राहण्यास खुषी नव्हती. आपण आपल्या पतीबरोबरच सहगमन करणार असा तिनें आपला निश्चय स्पष्टपणें सांगितला. तिचा निर्धार ऐकून सिद्धानें तिची पुष्कळ समजूत केली पण ती आपला आग्रह सोडीना. तेव्हां संगमावर जाऊन स्वामीचें दर्शन घेऊन नंतर सती जाण्याबद्दल सिद्धानें तिला नाइलाजास्तव संमती दिली आणि तो आपल्या मार्गानें निघून गेला.

सावित्री सहगमन करण्यास तयार झाली. तिनें ब्राह्मणमंडळी बोलावून आणिली. षोडशकर्म करून तिनें पतीच्या प्रेतास प्रायश्चित्त दिलें. कुंकु लावून ती वज्रचूडेमंडित सती पतीच्या प्रेताबरोबर नदीतीरीं गेली. विप्रमंडळींनीं अग्निकुंड तयार करून अग्नि प्रज्वलित केला. त्या प्रेताला कुंडावर ठेऊन सावित्रीनें सुवासिनीच्या ओट्या भरल्या. तिची अवस्था पाहून मौज पाहण्यास जमलेल्या सर्व नारीनरांना मोठ्याच कळवळा आला. ती स्वतः पतीबरोबरच परलोकीं जावयाचें या भावनेनें उल्लसित दिसत होती.

सर्व विधि यथासांग आटपला. आतां त्या दोघांची पेटलेल्या अग्निकुंडांत आहुती पडण्याचाच काय तो विधि व्हावयाचा राहिला. इतक्यांत सावित्रीला सिद्धाचें वचनाची आठवण झाली. तिनें विप्रमंडळींची प्रार्थना करून संगमावर गुरुमूर्तीच्या दर्शनास जाण्याची परवानगी मागितली. तिची इच्छा जाणून ब्राह्मणमंडळी तिला गुरुकडे घेऊन गेली.

वाटेनें चालत असतां सावित्रीचें हृदय पतिप्रेमानें व्याकूल झालें.

तिच्या डोळ्यापुढें तिच्या पतीची व सद्गुरु-नरसिंहसरस्वती स्वामींची मूर्ती दिसूं लागली. आपल्या पातिव्रत्याचें सर्व सामर्थ्य नष्ट होऊनच आपणावर भयंकर प्रमंग ओढवला अशी भावना होऊन ती पवित्र साध्वी आपल्या मनाशीं झणूं लागली. “हे स्वामी नरसिंह-सरस्वती ! पूर्वभागाच्या मंदपणामुळें आपण माझा पतिव्रतेचा अव्हेर करतां काय ? तूंच सर्वेश्वर दाता असून शरणागताचा आधार आहेस. रजोगुणाच्या सामर्थ्यानें सृष्टि रचणारा, तमोगुणाच्या प्रभावानें तिचा संहार करणारा, सत्वगुणाच्या प्रबलतेनें तिचें प्रतिपालन करणारा तूंच आहेस. सर्वसिद्धि तुझ्या दासी आहेत. तूं त्रिमूर्तीचा अवतार असून भक्तजनांचा कैवारी आहेस अशी तुझी ख्याती आहे. मी पातिव्रत्यसंपन्न अबला आहे. माझी तुला दया आलीच पाहिजे. स्वामी; मला माझ्या पतीपुढें आईबाप देखील प्रिय नाहींत. माझ्या पतीला आरोग्य प्राप्त व्हावें झणून मोठी आशा धरून मी तुजकडे आलों. या ठिकाणीं तूं माझे सर्व हेतु परिपूर्ण केलेस. पतिव्रता स्त्रीचा कैवार घेऊन तूं आपलें ब्रीद सत्य करून दाखविलेंस. माझ्यासारख्या पतिनिष्ठ साध्वींचा दाखला दाखवून तूं अपार यश जोडलेंस. असो; कसेंही असलें तरी मला पतीच्या मार्गे प्राण ठेवणेंच नाहीं. चंद्राबरोबर जशी प्रभा, आकाराबरोबर जशी छाया त्याप्रमाणें जिकडे पती तिकडेच त्याची पतिव्रता स्त्री हा उघड न्याय आहे. स्वामी, मीं आपलें यथायोग्य पवित्र व श्रेष्ठसंमत कर्तव्य बजाविलें आहे. अनन्यपतिव्रतांबद्दलेंच तुजें कर्तव्य तूं न बजाविशील तर तुझीच अपकीर्ति होऊन दीनभक्तांना कभीपणा येणार आहे याची लाज तूंच धर !”

अशी प्रार्थना करीत ती संगमावर जाऊन पोचली. तिच्या बरोबर अनेक स्त्रीपुरुष आले होते. तेथें यावेळीं भगवान् नरसिंहसरस्वती

एका पिंपळाच्या झाडाखाली बसले होते. सावित्रीने विनीत होऊन स्वामींना शुद्ध भावनेने नमस्कार केला. स्वामींनी प्रसन्न मनाने तिला “ अष्टपुत्रा सौभाग्यवतीभव ” असा आशिर्वाद दिला. स्वामींचा आशिर्वाद ऐकतांच सर्व लोक हंसू लागले. जो तो स्वामींच्या वचना-बद्दल साशंक झाला. टवाळ व विशेष अक्कलवान लोक स्वामींच्या आशिर्वादवाणीची थट्टा करू लागले. रास्तच आहे; खोकड किंवा कोल्हा धूर्त व अक्कलवान असतो. पण सिंह हत्तीच्या डोक्यांतील मोती खातो हे त्यांना खरे कसे वाटणार ? ते त्या गोष्टीचा उपहासच करणार ? त्याचप्रमाणे चटोर व पाखंडी जनांना तो थट्टेचा विषय वाटला. त्यांना स्वामींची शक्ति समजली नव्हती. ते आपल्याच ज्ञानसिद्धांतांच्या धर्मेडीत होते. पतिव्रतेच्या विलापांत काय सामर्थ्य असते आणि नरसिंहसरस्वतीसारख्या सत्वमय साधुजनांच्या अमोघ वाणीत कशाप्रकारची सिद्धी वास्तव्य करते हे त्या ऐहिकसुखाने बुद्धिमंद झालेल्या पामरांना कसे माहीत असणार ? त्यांनी स्वामींना सावित्रीची इकीकत समजावून देऊन त्यांना फजीत करण्याचा अट्टहास केला. पण स्वामी सामान्य पुरुष नव्हते. प्रपंचाची घडी बसवून विषयसौख्यासच परब्रह्म समजणाऱ्या ज्ञानाढ्य किंवा दीन जनांना ते थोडेच हार जाणार ? त्या महात्म्याने सर्वासमक्ष असे सांगितले की, “ हिचे सौभाग्य स्थिर आहे. ही महान् पतिव्रता आहे. ही हयात असतांना हिच्या पतीचे प्राण हरण होण्यांत चूक झाली असली पाहिजे. तुम्ही हिच्या पतीचा देह मजकडे घेऊन या. ”

स्वामींच्या सूचनेप्रमाणे त्या भाग्यवान् दत्ताचा मृतदेह मंडळींनी तेथे आणला. स्वामींनी ब्राह्मणांकडून त्या प्रेताला स्नान घातले व आपल्या कमंडळूतील तीर्थ त्या मृतदेहावर शिंपडले. सावित्रीचा अधिकार लक्षांत आणून स्वामींनी दत्ताचा सर्व देह

कृपादृष्टीनें अवलोकन करतांच तो दत्त जागा झाल्याप्रमाणें उठून बसला. त्याच्या देहाची जी अवस्था झाली होती ती पाहून तो हालचाल करावयास लाजू लागला. तें पाहून लोकांनीं त्याला चांगलीं वस्त्रें दिलीं. तीं वस्त्रें परिधान करून तो आपल्या-भोंवतीं पाहू लागला. भोंवतालची परकी मंडळी व स्वामींची स्मृति अवलोकन करून तो विचारांत पडला. त्यासंबंधानें त्यानें आपल्या बायकोस प्रश्न विचारिला व एकंदर प्रकार काय घडला त्याचें ज्ञान होतांच दत्ताला आपल्या आजारपणाची आठवण झाली. त्याला राहिवर उत्पन्न झाला. अंतःकरण भरून येऊन तो एकदम स्वामींच्या चरणांला घट्ट मिठी मारून बसला. सर्व लोक जयजयकार करूं लागले. स्वामींच्या अंगांतील सात्विकी सामर्थ्य प्रत्यक्षच पहावयास सांपडल्यामुळें विशेष धमेंडखोर व अकलवानांना बोलण्याची कांहीं सोयच राहिली नाहीं. त्यांचे नास्तिकी सिद्धांत त्यांच्या ओठांतल्या ओठांतच राहिले. स्वामींनीं प्रेमपूर्वक दत्ताला उठवून आपल्या पोटाशी धरिलें. त्यांनीं त्याला सावित्रीचें महात्म्य सांगून दोघांना शुभ आशिर्वाद दिले. सर्वलोकांसमवेत सावित्री व दत्त स्वामीची स्तुति करूं लागले.

नंतर स्वामींनीं सर्व मंडळींना रुद्राक्ष, रुद्राध्याय, भस्म, इत्यादि-कांचें महात्म्य सांगितलें. स्वामींची सेवा करीत आपण नेहमीं येथें रहावें अशी त्या दंपत्याला भावना उत्पन्न झाली. स्वामीचीं बोधवचनें ऐकावयास सांपडावीत या हेतूनें ते दोघे स्वामींना नित्य कांहींतरी प्रश्न विचारीत. स्वामीही त्यांना त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे सांगून त्यांची इच्छा पूर्ण करीत.

याप्रमाणें कांहीं काळ गेल्यानंतर स्वामींनीं त्या दंपत्यास आपल्या घरीं जाण्यास सांगितलें. आपण आपल्या घरीं गेल्यानंतरही आपल्याला स्वामींची सेवा घडावी व पुढें आपल्या देहाचें सार्थक व्हावें

या इच्छेने सावित्रीने हात जोडून स्वामीस विनविलें कीं, “ आपण आह्मांस येथून जाण्याची अनुज्ञा करतां, परंतु आपण मला कांहींतरी मंत्रोपदेश करावा. जगतामध्ये मनुष्यांनीं गुरूवांचून असूं नये असें थोर लोक क्षणतात. गुरु व गुरुपदेश यांचा महिमा अपूर्व आहे. देहाचें सार्थक होण्याकरितां मला एखादी उपासना देण्याचा अनुग्रह व्हावा. ”

सावित्रीची ही विनंति ऐकून नरसिंहसरस्वतीसारख्या भगवद्वंद्व विभूतीनें सांगितलेलें उत्तर विशेष विचार करण्यासारखें आहे. ते झाले, “ स्त्रियांना पतिभक्तिवांचून अन्य उपदेश नाही. अज्ञानपणानें त्यांनीं उपदेश मागितला तरी उपदेशकानें त्यांना मंत्रोपदेश करूं नये. व स्त्रियांना त्यांच्या पतीवांचून अन्य गुरु नाही. पति हाच त्यांचा गुरु होय. त्यांनीं नेहमीं आपल्या पतीच्या सेवेत निमग्न असावे हीच त्यांची गुरुभक्ति होय. त्यांची एकपतिनिष्ठाच त्यांना फलद्रूप होणारी आहे. एकपतिनिष्ठाच त्यांचें इहपरलोकीं कल्याण करणारी आहे. त्यांची पतिसेवा पाहून तिन्ही देव त्यांचे दास होतात. त्यांना कांहीं धर्मकर्म करावें अशी इच्छा उत्पन्न झाल्यास त्यांनीं आपल्या पतीच्या अनुज्ञेनें कांहीं व्रतोपवास करावे. ”

स्वामीचा हा बोध ऐकून सावित्रीचें समाधान झालें. त्या दोघांनीं स्वामीपुढें लोटांगण घालून त्यांची आज्ञा शिरसा बंध केली. इकडे ही सर्व हकीकत सावित्रीचे आईबाप व सामूसासरा यांना कळून ते सर्व त्या ठिकाणीं आले. त्या सर्वांनीं स्वामीचा जयजयकार करून त्यांना नमस्कार केले. सर्वांच्या भेटी होऊन आनंदीआनंद झाला. नंतर स्वामीचा शुभप्रद आशिर्वाद घेऊन ते सर्वजण आपल्या घराकडे निघून गेले. सावित्रीच्या चरित्रानें सर्व लोकांचें मन व्यापून राहिलें. जो तो तिचें स्तोत्र गाऊं लागला.

७ स्वाहा.

हिष्मती नांवाच्या राजधानीत नीलध्वज या नांवाचा राजा राज्य करित होता. माहिष्मतीची रचना प्रेक्षणीय होती. तिचें दर्शन घडलें असतां मनाला मोठा हर्ष वाटत असे. ठिकठिकाणीं गगनचुंबित राजवाडे उभारले होते. तिच्या सभोंवतालच्या अनेक उद्यानांची शोभा पाहून नेत्र प्रसन्न होत असत. अशा या नगरीचा अधिपति नीलध्वज हा मोठा पराक्रमी व भगवद्भक्त होता. तो न्याय-प्रिय व धर्मावर श्रद्धा ठेवणारा होता. त्याचें प्रजाप्रेम पाहून सर्व लोक समाधानी असत. त्याच्या अमलाखालचे सर्व वर्णांचे लोक आपापला धर्म पाळण्यांत तत्पर असत. त्याच्या नगरीतील ब्राह्मणलोक सदोदित वेदघोष करण्यांत गढलेले असत. नीलध्वजाच्या क्रीतीनें सर्व जग नादित झालें होतें. तो केवळ भूलोकावरील अमरेंद्रच होता.

नीलध्वजाला प्रवीर या नांवाचा एक मुलगा होता; व स्वाहा या नांवाची एक कन्या होती. ही स्वाहा स्वरूपानें फारच देखणी होती. ती लावण्याची केवळ खाण होती. सिंहालाही लज्जा उत्पन्न करण्यासारख्या मध्यरचनेनें ती संपन्न होती. तिचे नेत्र पाहूनच हरिणांनीं अरण्याचा स्वीकार केला असावासें वाटे. ती शुक्रनासिका असून तिनें आपल्या तेजःपुंज कातीनें चंद्रालाही खालीं पहावयास लाविलें होतें. तिचा वर्ण सोनचाफ्याप्रमाणें असून तिनें आपल्या अधरांनीं प्रवाळमण्यांना जिंकलें होतें. तिचा कंठ शंखाकृति होता. कोकिल्यांप्रमाणें तिचा स्वर मधुर होता. राजहंसांनीं जणूं काय तिच्याच गतीचें अनुकरण केलें असावें असें वाटत असे.

अशा प्रकारची ती सुंदर कन्या स्वाहा उपवर झाली. तेव्हां

तिच्या पित्याला मोठी काळजी उत्पन्न झाली. त्याने अनेक राज-पुत्रांचा शोध केला, पण स्वाहाच्या सौंदर्यास साजेल असा कोणीच राजपुत्र त्याच्या आढळांत येईना. शेवटी त्याने राजपुत्रांचा एक चित्रपट तयार केला. आपल्या कन्येने स्वेच्छेनेच वर पसंत करावा अशी योजना करून नीलध्वजाने तो चित्रपट आपल्या कन्येपुढे ठेविला. आपली कन्या रतीलाही लाज आणण्याजोगी आहे अशी नीलध्वजाची खात्री असल्याने तो तिच्या अनुरूप वर पसंत करण्यास शंकित होता. तिचा तिनेच वर पसंत केला ह्मणजे आपणास बोल लागणार नाही या भावनेने त्याने आपल्या कन्येला चित्रपटांतील कोणता तरी राजपुत्र पसंत करण्याची मुभा दिली.

प्राचीनकाळीं क्षत्रियकन्यकांना स्वतः पति पसंत करण्याची सवड मिळे ही गोष्ट पुढे आणणारांनी त्या कन्यकांचा अधिकारही पूर्णपणे घ्यानांत आणवयास पाहिजे. स्वाहा कोणत्या राजपुत्रास निवडून काढते इकडे तिच्या आईवापांचे व भावांचे चित्त वेधले होते; पण ती स्वाहा निराळ्याच विचारांत होती. तिच्या अंतःकरणांत पातिव्रत्याची कल्पना इतकी कांहीं पूर्णपणे बिंबली होती की, ती त्या मानवी राजपुत्रांच्या चित्रपटाकडे दुकूनही पाहीना. तिच्या मनांत विचार तरी काय आहे हें कळण्याकरितां नीलध्वजाने तिला तिचा हेतु विचारिला. तेव्हां तिने सांगितले, “ मला या मर्त्य मानवापैकी कोणीही वर नको आहे. ”

कन्येची इच्छा जाणून नीलध्वजाने तिला सांगितले, “ तुला मी देवांचा राजा जो इंद्र तो पति मिळवून देईन. सर्व देव ज्याचे सेवन करितात, ज्याच्या दरबारांत नेहमी रंभेचे नृत्य चालते, जो सदा कल्पतरूच्या उद्यानांत क्रीडा करतो अशा इंद्रासमवेत ऐरावतावर तुला बसलेली पाहण्यांत मला आनंदच होईल. ”

बापाचें भाषण ऐकून स्वाहानें सांगितलें, “ नुसते सुखविलास भोगावयास सांपडण्याकरितां पतीचा लाभ करून ध्यावयाचा अशी माझी कल्पना नाहीं. त्यांतून तो इंद्र तर मला मुळींच मान्य नाहीं. तो परद्रोही आहे. तो तपोधनांचा द्वेष करणारा आहे. परभाग्य पाहतांच तो कावरावावरा होत असतो. श्रेष्ठ श्रेष्ठ सुनींच्या तपाचा विध्वंस करण्यांत इंद्र नेहमीं धन्यता मानतो. त्याच्या पापी वर्तनामुळें तो सहस्रमगांनीं व्याप्त असल्याचें मला ठाऊक आहे. श्रीकृष्णार्शी पारिजाताबद्दल युद्ध केल्यानें तो नीच ठरला आहे. श्रीकृष्णानें गोवर्धनाची पूजा केली तें न साहून त्या इंद्रानें चैरभाव धरून सात दिवस अतिवृष्टि केल्यामुळें तो कृतघ्न ठरला आहे. तसल्या पापी, कृतघ्न, अशुद्ध, अष्ट इंद्राचें नांवही काढूं नये. ”

स्वाहाचें हें बोलणें ऐकून नीलध्वज जास्तच चिंतेत पडला. सुरांचा राजा इंद्रही तिला आवडत नाहीं तेव्हां तिच्या मनांत आहे तरी काय; कां तिला कांहींतरी सबब सांगून लग्नच करावयाचें नाहीं. यांतील त्याला कांहींच नीट समजेना. तो तिला जरा दरडावून झणाला, “ तुला इंद्रही पसंत नाहीं झणतेस; मग इंद्राहून श्रेष्ठ असा कोण सुरगण सांपडणार ? सत्वगुणपरिपूर्ण असा कोणी मानवश्रेष्ठ आधीं तूं नापसंत कां ठरवितेस हेंच आझाला समजत नाहीं. तुझा यासंबंधानें काय विचार ठरला आहे तो तरी सविस्तर सांग. ”

बामाचें बोलणें ऐकून स्वाहानें सांगितलें, “ कोणताही मानव न वस्त्राचें कारण काय आहे तें आपणांस समजलें झणजे मी इंद्रालाही तुच्छ कां करते याचा सहजच उलगडा होणार आहे. आझां स्त्रियांना पातिव्रत्याहून अधिक कांहीं एक प्रिय नाहीं. कोणतेही सुख, कोणताही विलास, कोणताही आराम, कोणतेही भाग्य या सर्व गोष्टी पतिव्रता स्त्रिया आपल्या पातिव्रत्यापुढें कःपदार्थ समजतात.

दुःखाचे डोंगर कोसळत असले तरी त्यांच्या निवारणार्थ पति-
व्रता स्त्रिया आपल्या पातिव्रत्यापासून एक रसभरही ढळणार
नाहींत. पातिव्रत्याच्या सामर्थ्यापुढे तिन्ही देवांनाही नम्र व्हावे
लागते. अशा प्रकारचे पातिव्रत्य ह्मणजे एकपति-निष्ठा हेंच होय.
पतिसेवा, पतिभक्ति, पतिध्यान, पति-नाम-स्मरण हेंच आत्मां
स्त्रियांचे सर्व योग होत. पति जीवंत असतांना किंवा मेल्यानंतरही
आत्मां स्त्रियांना पतीवांचून अन्य पुरुषांचे अस्तित्वच मान्य नाही.
अशी जर आमची पातिव्रत्याची श्रेष्ठतम भावना आहे तर मानव-
पति वरून कसे निभेल ? दुर्दैवाच्या हल्याने किंवा पूर्व पापाच्या
प्राबल्याने पति मृत झाला असता त्याच्या मागे मरणान्या कांतेस किंवा
तो हयात असतांना त्याच्यापूर्वी मरणान्या त्याच्या स्त्रीला अग्नीच्या
स्वाधीन व्हावे लागते. अग्नि हा पुरुष असल्याने सतीचा मृत देह
अग्नीमध्ये पडणे ह्मणजे त्या मृतदेहास परपुरुषाचा स्पर्श होणे ही
गोष्टही माझ्या मनास रुचणारी नाही. याकरितां मी असा विचार
केला आहे की, त्या अभिनारायणासच पति करावयाचा. अग्निच पति
प्राप्त झाला ह्मणजे मेल्यानंतर माझ्या पातिव्रत्यसंपन्न मृत देहास परपुरु-
षाचा स्पर्श होण्याची शक्यताच संपली ! ”

स्वाहाची ही पतीवद्वलची इच्छा समजतांच इतर स्त्रिया तिची
चेष्टा करू लागल्या. त्या तिच्या कल्पनेचा उपहास करून तिला
ह्मणाल्या, “ तुला मनुष्यपति रुचत नसून कोणी मनुष्याहून श्रेष्ठ
असा सुरगण पाहिजे तर तूं अमरनाथालाच पसंत कर. तो टाकून
तूं अग्नीवरच काय इतकी भाळली आहेस ! इंद्राप्रमाणे अग्नीचा
ठिकाणीही दोष सांपडण्यासारखे आहेतच. अग्नि हा सर्वभक्षक आहे.
वरें; त्याचे रूप तरी काय मेले ! सात जिह्वा, सात हात, दोन
डोकी यांनी तो युक्त आहे; त्याला पाय तीन असून जनावराप्रमाणे

चार शिमें आहेत. वाहन तरी ऐरावताच्या तोडीचें एखादें आहे का ? तो मेषवाहन ह्मणून प्रसिद्ध आहे. बरें, त्याचें गुण तरी धड असावयाचे होते. जो त्याचा सहवास करील त्याला जाळणें हें त्याचें स्वभावसिद्ध कर्म. अशा प्रकारचा कृतघ्न अग्नि वरून तुला काय समाधान होणार न कळे. तेव्हां तूं हा सारा दृष्ट सोडून दे. ”

मैत्रिणींनीं तिची थट्टा करून अग्नीची कुचेष्टा केली पण त्याचा स्वाहाच्या मनावर कांहींच परिणाम झाला नाही. स्त्रीजनांनीं अग्नीचें वर्णन केलें तें तिला आधींच माहीत होतें. वैभव, सौंदर्य, विलास यांवर नजर देऊन तिनें अग्नीला पसंत केलें नव्हतें. तिचा मुख्य भावार्थ काय होता तो तिनें आपल्या बापाजवळ खुलासेवार सांगितला होता. त्याच्याकडे दुर्लक्ष्य करून नुसतीं अग्नीची टक्कळी करणाऱ्या स्त्रीजनांच्या भाषणाकडे स्वाहानेंही दुर्लक्ष्यच केलें. तिनें त्यांच्या भाषणाचा राग न मानतां आपला निर्धार अचल राखला. अग्नि आपण होऊन स्वाहाचा स्वीकार करण्यास येईल तर आपण त्याला आपली कन्या देऊं असें नीलध्वजानें स्पष्टपणें सांगितलें. बापाची तितपत कबुली मिळतांच स्वाहानें आपण स्वतःच अग्निप्राप्तीबद्दल प्रयत्न चालविला. तिनें पवित्र अशा द्विजांची सेवा करून त्यांना अग्निप्राप्तीचा मार्ग विचारिला. ब्राह्मणांनीं तिला अग्नि प्रसन्न होण्याचा मंत्र सांगितला. त्या मंत्राचा अक्षय्य जप करून त्या कन्येनें यथाविधि हवन केलें. स्वाहाच्या भक्तिपूर्वक व्रताचरणानें अग्नि संतुष्ट झाला. त्यानें ब्राह्मणाचा वेष धारण केला आणि तो नीलध्वजाकडे येऊन त्याच्या कन्येची याचना करूं लागला.

त्याची मागणी ऐकून नीलध्वजानें त्याला आपल्या कन्येचा हेतु कळवून त्याची मागणी नाकारली. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें राजाला आपणच प्रत्यक्ष अग्नि असल्याचें सांगितलें. त्याचें भाषण ऐकून सर्व

सभाजन त्याला हंसू लागले. त्यांनी राजाला सांगितलें, “ हा कोणी तरी लबाड ब्राह्मण असावा. आपण याच्या भाषणावर भरंवसा धरून कन्येचें मातेरें करून घेऊं नका. आपल्याला हा अग्निच आहे असें वाटत असेल तर आपण याची कन्यादानापूर्वी परीक्षा पहावी. ”

सभाजनांची सूचना राजासही मान्य झाली. त्यानें लागलीच आपल्या प्रधानाला आज्ञा करून त्या ब्राह्मणाची परीक्षा पहाण्यास सांगितलें. प्रधानानें त्याला कांहीं अनुभव दाखविण्याबद्दल सुचवितांच त्याच्या मुखांतून ज्वाला निवृल्लगल्या. त्या ज्वालांनीं प्रधानाचीं वस्त्रें जळूं लागलीं अग्नीचे चटके बसूं लागतांच प्रधान ओरडावयास लागला. प्रधानाचें दुःख पाहून नीलध्वजानें त्या विप्ररूपी अग्नीचें स्तवन केलें. राजाच्या प्रार्थनेनें वैश्वानर संतुष्ट होऊन शांत झाला. आपल्या कन्येच्या व्रतानें अग्नि प्रसन्न होऊन आपला जांवई होण्याकरितां ब्राम्हणाच्या रूपानें आला आहे याविषयीं सर्व सभासदांसह राजाची पूर्ण खात्री झाली.

राजानें त्या विप्राला आपल्या घरी मोठ्या आदरानें राहून घेतलें व त्याच्याशीं स्वाहेचें लग्न करावयाचें असा आपल्या मनाशीं राजानें निश्चय केला. त्यानें तो सर्वप्रकार बायकामंडळीस विदित केला. स्वाहेची आई ज्वाला हिला अग्नि जामात होणार याबद्दल आनंद होऊन तीही राजाच्या मतास अनुकूल झाली. राजाराणीचा संकल्प जाणून राजाची भावजय आश्चर्यचकित झाली. तो विप्र खरोखरीच अग्नि असावा अशी त्या भावजयीची अद्यापही खात्री होईना. ती आपल्या दिराला झणजे नीलध्वजास झणाली, “ तुझी सर्वच कसे भुलला कोण जाणें. हा ब्राह्मण कोणी कपटी पुरुष असावा. तो इंद्रजाल जाणत असेल तर आपल्या तोंडांतून ज्वाला काढण्याचे प्रयोग सहज करून दाखवील. तुझी असल्या गारुडविद्या जाणणाऱ्याला आग्निदेव समजून स्वतःचें हंसें करून ध्याल. असला गारुडी जांवई करण्यापूर्वी त्याची चांगली परीक्षा करा. ”

वहिनीचें शंकायुक्त भाषण ऐकून नीलध्वज तिला ह्मणाला, “आह्मी सर्वानीं आपापली खात्री करून घेतली आहे. तुमची संशयनिवृत्ति करून घेण्याकरितां तुम्हींच स्वतः त्याची हवी तशी परीक्षा करावी. ”

नंतर त्या भावजयीनें त्या विप्राला आपल्या मंदिरांत नेलें. त्याला उत्तम प्रकारचें आसन देऊन तिनें त्याची पूजा केली; आणि ती त्यास विनयानें बोलली, “तुम्ही स्वरेच अग्निदेव आहां याबद्दल मला साक्षात्कार दाखवा. ” अग्नीला त्या बाईचें सर्व ह्मणणें आधींच कळलें होतें. ती बरीच चिकित्सेखोर आहे हें त्याच्या ध्यानांत आलेलें होतें. आपल्या स्वरूपाची प्रचीत पाहण्याची तिच्या मनांतील दृढ भावना जाणतांच त्यानें आपल्या सामर्थ्यानें तिचें मंदिर पेटविलें. तें पाहतांच ती बाई धावून इकडे तिकडे पळावयास लागली तोंच तिचें नेसतें वस्त्र पेटलें. आपला प्राण वांचावा या हेतूनें तिनें लागलीच त्या वस्त्राचा त्याग केला. ती धांवत जाऊन दुसरें वस्त्र नेसूं लागली तों तेंहि पेटलें. अशाप्रकारें ती जें वस्त्र परिधान करावयास घेई तें पेटूं लागलें. तेव्हां तिचा नाइलाज होऊन ती तशी वस्त्ररहीतच सैराचैरा धावूं लागली. तशाच स्थितींत ती आरोळ्या मारूं लागली. आपल्या भावजयीची अवस्था ध्यानांत आणून राजानें अग्नीची प्रार्थना करून त्यास शांत केलें. कुत्सितपणानें संशयाची वाढ करून घेणाऱ्या कुटिल जनांची कशी दीनावस्था होते याबद्दल आपल्या भावजयीस चांगली आठवण ठेवण्यास सांगून राजानें तिला नवें वस्त्र नेसण्यास देऊन तिची समजूत केली. तिनें आपणास आलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवामुळें सर्व कुकल्पना सोडून देतांच अग्नीनें तिला त्रास देण्याचें बंद केलें. तो कन्या मागणारा विप्र अग्निदेवच आहे याबद्दल आतां कोणासही संशय उरला नाही. राजानें उत्तम मुहूर्त पाहून स्वाहा आणि अग्नि यांचें लक्ष लाविलें. राजानें अग्नीला घरजांवई करून ठेविलें.

स्वाहा आणि अग्नि यांचा विवाह होऊन बराच काळ लोटल्या-
नंतर धर्मराजानें हस्तनापुरास अश्वमेध यज्ञ सुरू केला. त्यानें जगा-
वर संचार करण्याकरितां जो शामकर्ण सोडला होता त्याचें रक्षण
करण्याचें काम अर्जुनाकडे होतें. तो शामकर्ण हिंडतां हिंडतां नीलध्व-
जाच्या राज्यांत शिरला. त्याच्या मस्तकावरील मुवर्णपत्रिका वाचतांच
नीलध्वजाचा मुलगा प्रवीर यानें तो अश्व धरून आणिला. प्रवीर आणि
अर्जुन यांचें युद्ध जुंपलें. अनुशाल्व, वृषकेतु वगैरे पार्थाकडील वीरांनीं
प्रवीराला जखमी केलें. तेव्हां पुत्राच्या कैवारार्थ नीलध्वज सैन्या-
सह धावून आला. अर्जुनाच्या प्रखर बाणांनीं नीलध्वजही बेगुद्ध
होऊन पडला. राजाची ती अवस्था जाणून सर्वत्र हाहाकार उडाला.
नीलध्वजाचें सर्व सैन्य सैरावैरा धावूं लागलें. अर्जुनाच्या भयानें
आपल्या बापाच्या सैन्याची गाळण उडली असून पार्थानें आपल्या
बापास व भावाला समरभूमीवर पाडिलें आहे असें पाहतांच तीं
महानपतिव्रता स्वाहा संतप्त झाली. तिनें आपल्या पतीची प्रार्थना करून
अर्जुनाचा समाचार घेण्यास त्याला उद्युक्त केलें. त्या महान् साध्वीची
इच्छा जाणून अग्नीनें पांडवसैन्यांत प्रलय मांडला. अर्जुनाचें सैन्य, रथ,
गज, अश्व वगैरे सर्व कांहीं जळू लागलें. अग्नीचें उग्र रूप पाहून अर्जु-
नानें वरुणास मोडिलें. त्या अस्त्राच्या प्रभावानें आकाशांत मेघांची दाटी
झाली. हत्तीच्या सोंडेसारख्या पाण्याच्या धारांचा वर्षाव होऊं लागला.
एवढ्या प्रचंड जलधारांनींही तो अग्निप्रलय शांत होईना. इतक्यांत
नीलध्वज सावध झाला. आपल्या पातिव्रत्यसंपन्न कन्येच्या प्रभा-
वानें पार्थाचें सर्व सैन्य भस्म होत आहे हें पाहून नीलध्वजाला
मोठें कौतुक वाटलें. त्यानें आपल्या सैनिकांना उत्तेजन देऊन अर्जु-
नाच्या सैन्यावर बाणांचा मारा चालू केला. अर्जुनाच्या वरुणाच्या
अग्नि शांत न होतां अधिक जोरानें नडकला. आतां त्रिभुवन दग्ध

होतें कीं काय असेंच सर्वत्रांना वाटलें. अर्जुन मोठ्या विचारांत पडला. त्यानें अनेक उपाय योजले पण ते सर्व फसले. आपण कितीही पराक्रमी असलों तरी स्वाहेसारख्या महान् पतिव्रतेच्या सामर्थ्यापुढें आपणास लीनच झालें पाहिजे असा सुविचार करून अर्जुनानें अग्निनारायणाचें स्तवन आरंभिलें. “हे मेषवाहना ! तुला मी शरण आहें. तूं सर्व देवतांचें मुख आहेस. तुझ्या मुखानेंच सर्व देवतांना त्यांचें अवदान पोंचत असतें. धर्मराजा तुला संतुष्ट करण्याकरितांच अश्वमेध करीत आहे. तूंच जर माझ्या सैन्याचा निःपात करशील तर मग यज्ञ सिद्धीस कसा जाईल ? तूं सर्वभक्षक असलास तरी साधु आहेस. तुला यज्ञपति ह्मणतात हें ध्यानांत आण. तूं दुर्जन नाहीस. दिवसाच्या पूर्व प्रहारामध्यें जशी माणसाची सावली प्रथमतः मोठी असून पुढें क्षय पावते त्याप्रमाणें दुर्जनांच्या भैत्रीचा प्रकार आहे. उत्तर दिवसांतील सावली आरंभी लहान असून पुढें पुढें वृद्धि पावते त्याप्रमाणेंच सज्जनभैत्रीचा प्रकार आहे. तूं सज्जन आहेस. तूं क्षयरोगानें व्यास झालास त्यावेळीं मीं तुला खांडववन देऊन रोगमुक्त केलें आणि तेव्हापासून तूं माझा मित्र झाला आहेस. असें असून तूं कृपणता धरून माझें सैन्य जाळीत आहेस हें योग्य आहे काय ? तूं मजवर प्रसन्न हो. ”

अर्जुनाचें स्तवन ऐकूनही तो अग्नि शांत होईना. पातिव्रत्यसंपन्न स्वाहादेत्रीची अनुज्ञा मिळाल्याखेरीज तो प्रलयाग्नि शांत कसा होणार ? आपल्या स्तुतीला अग्नि जुमानीत नाही असें पाहून अर्जुन रागावला. अग्नि कृतघ्न बबल आहे; धरजावईपणानें त्याची बुद्धि भ्रमित झाली आहे, असें जाणून अर्जुन फारच खवळला. वाळूचा घाणा गाळला तरी तेल निघेल, कोपयुक्त सर्प मस्तकावर ठेववेल, दुवामध्यें कावळा भुलला असलां तो पांढरा होईल पण दुर्जनाच्या ठिकाणीं चांगला

गुण उत्पन्न होणार नाही असे ठरवून अर्जुनाने अग्नीची बंधुत निंदा केली. काही केल्याने अग्नि आपली कठोरता सोडीत नाही असे पाहून अर्जुनाने अखेर नारायण-अस्त्राचा प्रयोग केला. त्या अस्त्राच्या प्रभावाने भगवान नारायण संतुष्ट होऊन त्यांनी अग्नीला शांत होण्याची प्रेरणा केली. अग्नीने आपण होऊन पार्थाला पुष्कळ उपदेश करून कृष्णस्वरूपी भगवानाचे महात्म्य सांगितले. महान् पतिव्रता स्वाहा हिच्या प्रेरणेनेच आपणाला अर्जुनाच्या सैन्याचा नाश करावा लागला असे सांगून त्याने अर्जुनाला साध्वीतेजाचे ज्ञान करून दिले. नंतर तो अग्निदेव नीलध्वज आणि स्वाहा यांनाही उपदेश करून लागला. श्री कृष्ण परमात्मा क्षणजेच जो साक्षात् नारायण होय त्याच्या प्रेरणेने स्वाहेचे हृदय दयायुक्त होऊन तिने अग्नीला अर्जुनाशी सख्य करण्याची अनुज्ञा दिली. अर्जुनालाही पातिव्रत्यप्रभाव समजून तो स्वाहा-देवीचे स्तोत्र गाऊ लागला. अशा प्रकारे अग्नीचे व अर्जुनाचे युद्ध संपले. नीलध्वजही अर्जुनाला सहाय्य करण्यास त्याच्या बरोबर जाण्यास सिद्ध झाला.

राजाची पत्नी क्षणजे स्वाहेची आई ज्वाला ही देखील मोठी पतिव्रता होती. स्वाहा व अग्नि यांच्या अनुकूलतेने नीलध्वजाने अर्जुनाशी स्नेह जोडला ही गोष्ट तिला खपली नाही. आपल्या प्रवीर पुत्राला अर्जुनाने युद्धामध्ये फजीत करून नीलध्वजालाही जखमी केले ही गोष्ट तिच्या हृदयाला टोंचून राहिली होती. तिचा कोप शांत होईना. ती पतिव्रता अर्जुनाच्या नाशास तयार झाली. तिच्या हट्टास न जुमानता नीलध्वजाने अर्जुनाशी सख्य केले हे पाहतांच ती साध्वी कोपायमान होऊन आपल्या भावाकडे गेली. तिने आपल्या भावाच्या मनांत अर्जुनाविषयी वैर उत्पन्न करण्याचा पुष्कळ यत्न केला. तेथेहि तिचा अव्हेर झाला.

तेव्हां तर ती साध्वी अतिशयच चौताळली. पुढें तिनें गंगानदीचें चित्त भ्रष्ट करून तिच्या मनांत अर्जुनाविषयीं द्वेष उत्पन्न केला. अर्जुनानें कपट करून भीष्माचा प्राण घेऊन गंगेला निपुत्रिक केलें याबद्दल त्या स्वाहेच्या आईनें गंगेला चिडवितांच ती गंगा क्रुद्ध होऊन शापवाणी बोलली कीं, “ माझ्या पुत्राचा नाश करणारा जो अर्जुन त्याचें शिर आजपासून सहा महिन्यांच्या आंत तुटून पडेल. ” यानंतर तेवढ्या मुदतींत अर्जुनाचें बभ्रुवाहनाशीं युद्ध सुरू झालें. त्यासमयीं गंगेच्या शापाप्रमाणें अर्जुनाचें चित्त भ्रमित होऊन त्याला अस्त्रे आठवेनाशीं झाली. तिचा शाप सफल व्हावा या हेतूनें ज्वालनें बभ्रुवाहनाच्या भात्यांत बाणरूपानें प्रवेश केला. बभ्रुवाहनानें तो ज्वालायुक्त बाण सोडतांच अर्जुनाचें शिर तुटलें. अर्जुनाला जिवंत करून घर्माचा अश्वमेघ पार पाडण्याकरितां श्रीकृष्णाला अत्यंत कष्ट पडले. तात्पर्य, ज्वालेसारख्या पतिव्रतेच्या क्रोधामुळें साक्षात् भगवान श्रीकृष्णालाही आपलें पुण्याचा लय करून घ्यावा लागला.

याप्रमाणें ज्यांची ज्यांची पतिव्रता स्त्रियांशीं गांठ पडली त्या सर्वांना त्यांच्यापुढें हारच घ्यावी लागली. त्यांनीं उच्चारलेल्या शापवाणीचें निवारण करणें हरिहरांना देखील अशक्य झालें तेव्हां अशा साध्वींच्या चरित्रांचा महिमा मानवांनीं एक मुखानें कोठवर गावा ?

< सीता.

चीनकाळीं पद्माक्ष या नांवाचा एक पृथ्वीपति होऊन गेला. त्यानें परमेश्वराची भक्ति करून त्याला प्रसन्न करून घेतलें. त्यानें श्रीधराजवळ असा वर मागितला कीं, “ हे क्षीरसागरनिवासी परमेश्वरा, तुझी कांता लक्ष्मी ही माझ्या पोटी कन्यारूपानें अवतीर्ण व्हावी. ” पद्माक्षाचें मागणें ऐकून भगवान् श्रीविष्णूंना हंसूं आलें. जगन्माता ही सामान्य जनाप्रमाणें जन्म पावणें शक्य नाहीं ही गोष्ट विष्णु जाणत होते. तरी पण भक्ताची इच्छा पूर्ण करण्याकरितां त्यांनीं त्या पद्माक्षास प्रसाद ह्मणून एक मोठें थोरलें महालुंग दिलें. राजानें नऊ महिनेपर्यंत तें दिव्य फळ जतन करून ठेविलें. नऊ मास पूर्ण होतांच त्या मातुलिंग फळांतून एक दिव्य कन्या प्रगट झाली. त्या कन्येचें अद्भुत तेज पाहून पद्माक्षाला ती साक्षात् रमाच अवतीर्ण झाली असल्याविषयी खात्री वाटली.

ती कन्या हलके हलके मोठी होऊन उपवर झाली. तिचें सौंदर्य पाहून पुष्कळ राजांनीं पद्माक्षाजवळ तिच्याबद्दल मागणी घातली. परंतु, पद्माक्षानें सर्व राजांची मागणी नाकबूल केली. कन्येच्या विवाहाबद्दल त्यानें आपला असा बेत सांगितला कीं, “ आकाशाच्या निळिमसारख्या रंगानें जो राजपुत्र युक्त असेल त्यालाच मी आपली कन्या अर्पण करीन. ”

राजाची ही अट ऐकतांच सर्व राजपुत्र खवळले. त्यांनीं पद्माक्षाशीं भयंकर युद्ध करून त्याचा प्राण घेतला. त्याची राजधानी लुटून ते सर्वजण त्याच्या कन्येस शोधू लागले. आपला पिता मारला गेला तेव्हां आपण आतां शत्रूच्या हातांत सांपडूं व त्यामुळे आपले

हाल होतील हें जाणून त्या कन्येनें अग्निकुंडांत प्रवेश केला. जिच्या-
करितां आपण एवढा खटाटोप केला ती सुंदर राजकन्या अग्निकुंडांत
गुप्त झाली हें पाहतांच सर्व राजलोक निराश होऊन आपापल्या
ठिकाणीं निघून गेले.

पुढें कांहीं काळानें ती कन्या कुंडांतून बाहेर पडली. त्यावेळीं रावण
आपल्या विमानांत बसून चालला होता. त्यानें ती लावण्ययुक्त कन्या
पाहतांच त्याच्या मनांत तिच्याविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला. रावणानें
लागलीच त्या कन्येवर झडप मारली; इतक्यांत ती सुंदरी पुन्हां अग्नि-
कुंडांत गुप्त झाली. हें पाहून रावणानें तें अग्निकुंड विझविलें. ती कन्या
मोठी लाघवी असावी अशी कल्पना करून रावणानें तिला हुडकून बाहेर
काढण्याकरितां तें अग्निकुंड खणण्यास आरंभ केला. खणतां खणतां
रावणाला त्या कन्येच्या ऐवजीं पांच रत्नें सांपडलीं. तीं रत्नें अप्रतिम
आहेत असें जाणून रावण तीं घेऊन आपल्या नगरीस निघून गेला.
रावणानें तीं पांचीं रत्नें एका पेटींत घालून बंदोबस्तानें ठेविलीं.
रावणाच्या मनांत तीं रत्नें आपल्या मंदोदरी नांवाच्या पत्नीस द्यावीत
असें होतें. त्याची व मंदोदरीची एकांतांत गांठ पडतांच रावणानें
तिला त्या अमूल्य रत्नांची हकीगत सांगितली. मंदोदरीच्या मनांत
त्या रत्नांबद्दल प्रेम उत्पन्न होऊन ती लागलीच त्या पेटीकडे गेली.
मंदोदरी ती रत्नांची पेटी उचलूं लागली तों ती तिला हालेना.
एवढीशी पेटी इतकी जड कशी झाली याबद्दल मंदोदरीस मोठें
आश्चर्य वाटलें. तेव्हां ती रावणाकडे जाऊन पेटीचा मजकूर सांगूं
लागली. तिच्या बोलण्याचें आश्चर्य करून रावण स्वतः ती पेटी
उचलूं लागला. त्यानें आपली सर्व शक्ति खर्च केली तरी त्यालाही
ती पेटी उचलेना. त्यानें लागलीच आपले चतुर प्रधान बोलावून
आणून त्यांस तो पेटीचा मजकूर सांगितला. प्रधानांच्या विचारानें

त्यानें ती पेटी उघडून पाहिली तों त्या पेटीत रत्नें नसून त्यांच्या ऐवजीं सहा महिन्यांची एक कन्या आहे असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. हें कांहीं तरी विघ्न आहे असें ठरवून रावणानें त्या कन्येचा घात करावा असें योजिलें. रावणाचें मिथिलेचा राजा महात्मा जनक याच्याशीं बरे नव्हतें. त्याचें कांहींतरी अनिष्ट व्हावें या मतलबानें रावणानें आपल्या सेवकांकडून ती पेटी जनकाच्या राज्यांत नेऊन पुरण्यास सांगितलें. रावणाच्या आज्ञेप्रमाणें सेवकांनीं ती पेटी उचळण्याचा प्रयत्न केला त्यावेळीं त्यांना ती जड लागली नाहीं. त्यांनीं ती पेटी उचलली आणि मिथिलानगरीजवळच्या एका शेतांत पुरून टाकिली.

पद्माक्षराजाचा देहपात झाल्यानंतर तो मिथिलानगरीत एका ब्रह्मकुलांत उत्पन्न झाला. तो वेदाध्ययन करून मोठा विद्वान झाला. त्याची विद्वत्ता जाणून जनकानें त्याला कांहीं जमीन आंदण दिली होती. रावणाच्या सेवकांनीं ज्या शेतांत ती पेटी पुरली तें शेत त्या ब्राह्मणाच्याच जमिनींत होतें. तो ब्राह्मण तें शेत नांगरीत असतां त्याला ती पेटी सांपडली. जमिनींत सांपडलेला ठेवा आपला नव्हे असें समजून तो ब्राह्मण ती पेटी घेऊन जनकाकडे गेला आणि त्यास ह्मणाला, “ राजा; माझ्या जमिनींत ही पेटी सांपडली आहे. हिच्यावर तुझीच मालकी आहे. हिचा तूं स्वीकार कर. ”

ब्राम्हणाचें बोलणें ऐकून राजाला त्याच्या इमानाबद्दल संतोष वाटला. त्यानें सर्व सभासदांच्या देखत ती पेटी उघडून पाहिली तों त्यांत एक पांच वर्षांची दिव्य कन्या आहे असें पाहून राजा चकित झाला. त्या कन्येचें असंभाव्य तेज व लावण्य पाहून राजाला तिच्याबद्दल अपत्यमोह उत्पन्न झाला. राजानें ती आपली स्वतःचीच कन्या समजून त्या कन्येचा स्वीकार केला. राजाला ती दिव्य कन्या प्राप्त झाली म्हणून सर्वांना आनंद वाटला. राजानेंही कन्याप्राप्तिबद्दल

सर्व नगरांत मोठा उत्साह केला. ही कन्या ह्यणजेच देवी सीता होय. रावणाचा वध इच्छून जगाला पातिव्रत्यधर्माचें ज्ञान करून देण्याकरितां ती साक्षात् इंद्रिराच सीतेच्या रूपानें भूलोकीं अवतीर्ण झाली होती.

सीता लहानपणीं अनेक अद्भुत कृत्यें करूं लागली तेव्हां कन्येचा पराक्रम पाहून जनकराजाला अतोनात हर्ष होत असे. सीता लहान असतांना एकदां परशुराम जनकाच्या घरीं आले. भार्गवरामानीं ज्या त्र्यंबक-धनुष्यानें एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षलित्य केली तें यावेळीं त्यांच्या बरोबर होतें. भार्गवानें तें धनुष्य बाहेरच्या अंगास ठेविलें आणि भोजन करण्याकरितां तो जनकाबरोबर घरांत गेला. भोजन आटोपून ते दोघे बाहेर येतात तों भार्गवाचें धनुष्य ठेवल्या ठिकाणाहून नाहींसें झालें होतें. आपलें धनुष्य कोणी तरी पळविलें असें जाणून परशुरामास राग आला. जनकराजा व परशुराम धनुष्याचा शोध करूं लागले. ते दोघे दरवाजाबाहेर येऊन पाहतात तों जानकी त्या धनुष्याचा घोडा करून बाळलीला करीत आहे असें दिसतांच परशुराम आश्चर्यभरित झाला. सीतेचें सामर्थ्य जाणून भार्गवराम संतोष पावला. त्यानें तें धनुष्य तेथेंच ठेविलें आणि जनकराजाला सांगितलें, “हे मिथिलाधीश जनका; ही तुझी कन्या महान् भाग्यवती आहे. जो राजपुत्र हें धनुष्य उचलील व ब्याला गुण लावील त्यालाच ही कन्या अर्पण करावयाची असा तूं हिच्या स्वयंवराबद्दल पण कर.”

इतकें सांगून भार्गवराम निघून गेला. जनकानें त्याची आज्ञा शिरसा बंध मानली. पुढें सीता जेव्हां स्वयंवरास योग्य झाली त्यावेळीं जनकानें शेंकडां राजपुत्रांना निमंत्रणें पाठवून आपला पण कळविला. जनकाच्या आमंत्रणाप्रमाणें देशोदेशीं चे अनेक राजे आपापल्या इतमामा-सह मिथिलानगरांत पास झाले. जनकाच्या घरचें स्वयंवराचें वर्तमान कळून विश्वामित्रमुनी दशस्थाचा मुलगा राम व लक्ष्मण यांना घेऊन

भिथिलानगरीत प्राप्त झाले. स्वयंवरमंडपांत सर्व राजे आपापल्या दर्जा-प्रमाणें स्थित झाले. असंख्य ऋषिमंडळी आपापल्या आसनावर बसली. कौशिकमुनि रामलक्ष्मणांना घेऊन ऋषिमंडळीतच जाऊन बसले.

अशाप्रकारें सर्व मंडप गजबजला आहे तों जन्मकन्या सीता हत्तिणीवर बसून त्या स्थळीं प्राप्त झाली. ती यावेळीं उपवर झाली असल्यानें फारच मोहक दिसत होती. तप्तसुवर्णाप्रमाणें तिचा सर्व देह शोभायमान दिसत होता. तिचे नेत्र आकर्ण असून तिच्या प्रसन्न मुखचंद्राची क्रांति अवर्णनीय होती. तिच्या दत्तपंक्तीचें तेज हिच्याप्रमाणें लकाकत होतें. तिनें कानांत, मस्तकावर, अमूल्य अलंकार धारण केले होते. तिच्या अंगावरील मोत्यांचें तेज गुरुशुक्राच्या चांदण्यांनाही मागे सारीत होतें. तिचें एकंदर सौंदर्य पाहिलें असतां तिच्यावरून शेंकडों मदनांचें सौंदर्य ओवाळून टाकावें अशी ती मनोहर दिसत होती. अशा प्रकारची ती चित्कळा सीता सर्वसभा अवलोकन करून आपल्या सखीला झणाली, “ त्या ऋषिमंडळीत घनश्याम सावळी अशी जी मूर्ति बसली आहे तिच्या चरणीं माझे मन जडलें आहे. तो राजपुत्र जर मला प्राप्त होईल तर मी धन्यहोईन.” इतकें बोलून सीता श्रीरामचंद्राकडे बोट दाखवून आपल्या सखीशीं भाषण करीत आहे तों विश्वामित्राच्या सूचनेवरून जनकानें तें शिवचाप सभारंगामध्ये उचलून आणविलें. तें चाप इतकें जड होतें कीं, तें ओढून आणण्यास एक हजार वीर लावूनही भागलें नाहीं. असें तें शिवचाप पाहतांच सर्व राजांचें मन दचकलें. त्या चापाचें वर्णन करून जनकानें आपला पण बोलून दाखविला. तो ऐकतांच सर्व नृपती तटस्थ झाले. त्याला गुण लावण्यास कोणीच तयार होईना. इतक्यांत त्या ठिकाणीं लंकेचा अधिपति रावण आपल्या प्रधानांसह आगंतुकाप्रमाणें धावून आला. रावणास पाहतांच बहुतेक राजे धावरून गेले. रावण त्या चापा-

शेजारीं उभा राहून जनकास म्हणाला, “ राजा, मी तुझा पण जिंकीन याबद्दल तुझी खात्री असुं दे. अरे, मी आपल्या हातांनीं कैलासपर्वत गदगदां हालविला आहे. मी ही सारी पृथ्वी उचलून समुद्रांत फेंकून देईन मग या चापाची माझ्यापुढें काय प्रतिष्ठा आहे ? ” अशी वल्गना करून रावणानें आपलीं वस्त्रें व अलंकार सावरून चापास हात घातला. रावणासारखा दुष्ट राक्षस तें चाप उचलील तर आपण रामचरणास अंतरूं असें वाटून सीता फार दुःखित झाली. रावणाला तें धनुष्य उचलूं नये ह्मणून सीतेनें अनेक दैवतांची प्रार्थना केली. तिचा भाव जाणून हजारीं दैवतांनीं त्या चापावर आपला भार घातला. दशाननानें आपलें सर्व बळ खर्च केलें तरी त्यास तें चाप हालेना. तसाच निर्धार करून रावणानें आपली सर्व शक्ति आपल्या वीस हातांच्या ठिकाणीं आणली आणि दांत ओठ चावून तो तें चाप उभें करूं लागला. त्यानें तें धनुष्य कांहीं उचललें पण त्याचें वजन न झेपल्यामुळें तें शिवधनुष्य कलंडलें आणि रावणाच्या छातीवर पडलें. रावण भूतलावर पडतांच जमिनीवरील धूळ उडाली आणि रावणाचीं दाहीं तोंडें धुळीनें भरून गेलीं. त्या त्र्यंबकचापाच्या भारानें रावणाच्या तोंडांतून रक्त वाहूं लागून तो घाबरा झाला. आपल्या उरावरील तें चाप बाजूला काढण्यासाठीं तो आरोळ्या मारूं लागला. तें भवचाप दूर करण्यास समर्थ असा वीर समेत नाही असें पाहून जनकराजाही घाबरला. तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “ हें शंकराचें चाप उचलून माझा पण जिंकण्याकरितां या समेमध्ये कोणीच तयार नाही त्या अर्थीं आज सर्व पृथ्वी निर्वाह झाली आहे असें मी निःशंकपणें ह्मणतो. ”

जनकाचे हे शब्द ऐकतांच विश्वामित्र मुनींनीं श्रीरामचंद्रास खूण केली. मुनींकडून इशारा मिळतांच रामचंद्र उभा राहिला. रात्र संपतांच जसा सूर्य उदयाचलावर येतो किंवा यज्ञातील पूर्णाहुती होतांच

आराध्यदैवत प्रगट होतें त्याप्रमाणें रामचंद्रास उभा राहिलेला पाहून सर्व नृपगण एकमेकांकडे टकमक पहात राहिले. रामचंद्रानें विश्वामित्राच्या चरणावर मस्तक ठेवून इतर बह्मवृंदांना वंदन केलें. रामचंद्राची सावळी सुकुमार मूर्ति पाहतांच सीतेचें मन धावरें झालें. भार्गवचापासारखें अवजड धनुष्य उचलतांना रामचंद्राच्या नाजुक हातांना कष्ट पडतील म्हणून ती दुःखित झाली. तिनें आपल्या मनानें रामचंद्रास वारिलें होतें. रामचंद्रावांचून जगांतील सर्व पुरुष तिनें पित्यासमान मानले होते. बापाच्या पणाप्रमाणें सुकुमार रामचंद्राला तें शिवकोदंड उचललें नाहीं तर आपण रामाला अंतर्ह असें वाटून ती पित्याच्या भयंकर पणाला दोष देऊं लागली. बापानें पणाचा त्याग करून आपणास तसेंच रामचंद्राच्या पदरांत टाकावें अशी तिनें सखीजवळ आपली इच्छा प्रगट केली. पण तिच्या त्या इच्छेस त्यावेळीं रामावांचून कोण जुमानणार ? आपल्या चरणींच तिचें चित्त जडलें आहे हें ओळखून रामचंद्र दंड थोपटून कोदंडाजवळ आला. त्यानें आपलें वस्त्र खोंवेलें व एखादा हत्ती जसा केवळ लीलेनें उसाची मोळी मोडतो त्याप्रमाणें त्या दशरथसुत श्रीरामचंद्रानें तें प्रचंड चाप उचलून रावणास सोडविलें. जनकाचा पण जिकण्याकरितां त्यानें त्या चापास सित लावून तें ओढलें. श्रीराम हा प्रत्यक्ष वैकुंठाधीश भगवानच असल्यानें त्याच्या सामर्थ्यापुढें त्या चापाचें काय चालणार ! रामचंद्रानें दोरी ओढतांच तें प्रचंड चाप मोडून गेलें. रामप्रताप पाहून त्याच्यावर देवांनीं पुष्पवृष्टी केली. आपल्या छातीवरील चाप निघतांच रावण लज्जायमान होऊन पळून गेला. चापाचे दोन तुकडे केलेले पाहून सर्व राजे रामाचें यश वर्णन करूं लागले. आपला शिष्य विजयी झाला हें पाहून विश्वामित्रांनीं धांवत जाऊन रामचंद्रास पोटाशीं धरिलें. इतक्यांत लवण्यवती सीता हत्ति-

णीवरून खाली उतरली व हंसगतीने चालत जाऊन तिने रामचंद्राच्या गळ्यांत माळ घातली. रामाच्या गळ्यांत माळ पडतांच वाद्यांची एकच गर्दी उसळली. सर्व ऋषि मंगलकारक आशिर्वाद उच्चारू लागले. जनक आणि विश्वामित्र यांनी अयोध्येला कुंकुममंडित पल्ले पाठविली. पत्रांतील मजकूर कळतांच दशरथ व वसिष्ठ यांचा हर्ष गगनांत मावेना. दशरथराजा आपल्या सर्व परिवारासह मोठ्या थाटाने मिथिलेस गेला. जनकाने त्यांचे स्वागत करून रामपराक्रम वर्णन केला. त्याने त्या समयी अद्भुत सोहळा करून श्रीरामचंद्रास सीता अर्पण केली. याचसमयी रामाचे बंधु लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांची लम्हे झाली. सीतेच्या चुलत बहिणी उर्मिळा, मांडवी व श्रुत-कीर्ति यांच अनुक्रमे लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांच्या भार्या झाल्या. त्यावेळीं अपूर्व समारंभ झाला. जनकाने आपल्या जामातास अक्षय्य भांडारें अर्पण केली. लग्न सोहळा उरकल्यानंतर रामाची आई कौसल्या व दशरथाच्या इतर राण्या यांसहवर्तमान जनकाने सर्वांना देणग्या दिल्या. जनकाचे औदार्य पाहून सर्वांना समाधान वाटले. मिथिला नगरी-हून सर्वांची बोळवण होऊन दशरथ पुत्र व स्नुषा यांसहवर्तमान अयोध्येस गेला. श्रीरामचंद्राचे दर्शन घेण्याकरितां सर्व अयोध्या लोटली. दशरथाने अपूर्व थाट करवून अयोध्येत प्रवेश केला. रामचंद्र व सीता यांचा विवाह झाला याबद्दल आनंद व्यक्त करण्याकरितां दशरथाने आपले सर्व भांडार मरीव याचकांना वाटून टाकले. सर्व लोकांना सीतारामाचे जोडपे पाहून आपलेकुळ उद्धरलेसे वाहून लागले. रामाचा पराक्रम व सीतेची रामनिष्ठा ध्यानांत आणून जो तो जन-कराजा व सूर्यवंश यांची वाखाणणी करीत राहिला.

आपला जेष्ठ पुत्र श्रीराम हा सर्व विद्यापारंगत झाला आहे असे जणून दशरथाने त्याला मादीवर वसविण्याची योजना केली.

कुलगुरु वसिष्ठऋषि यांना राजाचा विचार पसंत पडून त्यांनी राज्या-
भिषेकाची सर्व तयारी करविली. रामाला सिंहासन प्राप्त होणार झणून
सर्व लोकांना अतिशय आनंद वाटला. नगरीमध्ये मोठा सोहळा सुरू
झाला. मोठमोठे मंडप व ध्वज उभारून सर्व नगर श्रृंगारण्यांत आले.
हा सर्व मंगलकारक देखावा पाहून कैकयीची दासी मंथरा हिचे पित्त
खवळले. वसंतामध्ये कोकिलेचा स्वर ऐकून जसे कावळ्यांना दुःख
होते, सिंहाचा पराक्रम ऐकून कोल्हे जसे उगीचच संतापतात, धार्मिक
मनुष्यांच्या धर्मलीला पाहून अपवित्रांना रिकामाच खेद उत्पन्न होतो
त्याप्रमाणे रामराज्याभिषेकाचा उत्साह पाहून मंथरा संतापली. तिने
त्या शुभ कार्यात विघ्न आणण्याचा निश्चय केल. ती रागाने लाल
होऊन पाय आपटीत आपल्या यजमानणीच्या महालांत गेली. तिची
मालकीण कैकयी ही दशरथाची विहित पत्नि असून दशरथाचे
तिच्यावर अत्यंत प्रेम असे. देवदैत्यांचे युद्ध चालले असतांना एकदां
देवांनी दशरथाला आपल्या बाजूने लढाई करण्यास नेले होते. त्या-
वेळीं ऐन युद्धाच्या प्रसंगी दशरथाच्या रथाचा कणा मोडला असतां
कैकयीने आपला हात घालून रथ सावरल्यामुळे त्या युद्धांत दशरथ
विजयी झाला. अशा प्रकारे रथ सावरण्यास ती समर्थ होईल असा
कैकयीला पूर्वी वर मिळालेला होता. आपल्या जयश्रीचे सर्व श्रेय
कैकयीकडेच आहे असे समजून दशरथास परम आनंद वाटला.
त्याने प्रसन्न होऊन कैकयीला दोन वर अर्पण केले; परंतु, तिने
त्यावेळीं वर मागून न घेतां ते तसेच शिल्लक ठेविले. या वेळेपासून
दशरथराजा कैकयीच्या अगदीं अधर्मा वचनांत असे.

दशरथराजाला कौसल्या, सुमित्रा व कैकयी अशा मुख्य तीन
बायका होत्या. त्यांच्या पोटी श्रीराम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न अशी
अनुक्रमे संतती झाली होती. रामचंद्रास अभिषेक होण्याच्या प्रसंगी

कैकयीचे पुत्र भरत व शत्रुघ्न हे आपल्या मातुलगृही गेले होते. मंथरा दासी रामाच्या द्वेषाने खवळून कैकयीच्या मंदिरांत गेली. या समयीं कैकयी आपल्या मंदिरांत दोन दासींसह गप्पागोष्टी करीत बसली होती. मंथरा तेथें जातांच तिनें त्या दासींना तेथून हाकून देण्याविषयी कैकयीला सूचना केली. कैकयीचें मंथरेवर अत्यंत प्रेम असल्यामुळे कैकयीनें त्या दासींना तेथून जाण्यास सांगितलें. दासी निघून गेल्या-नंतर एकांतांत मंथरा एकाएकी रागाची निंदा करूं लागली. तिच्या तोंडचीं अभद्र भाषणें ऐकून कैकयीला आश्चर्य वाटलें. तिनें मंथरेला तिच्या संतापाचें कारण विचारलें. मंथरेच्या अंगांत कली शिरला असल्यानें ती रामाला शिव्याशाप देऊं लागली. तेव्हां कैकयी तिला दटावूं लागली. कैकयी अशानें वळणार नाहीं असें पाहून मंथरेनें आकर्त-ळेपणा आरंभिला. तिनें धाडकनू आपलें अंग धरणीवर टाकून दिलें. तिला सावरण्याकरितां कैकयी वाईवाईनें तिच्याजवळ जाऊन तिचें डोकें आपल्या मांडीवर घेऊन बसली. मंथरेला स्पर्श करीपर्यंत कैकयीची बुद्धि चांगली होती. मंथरेला स्पर्श करितांच तिच्या अंगांत कलीचें वारें शिरून तिच्या बुद्धीस भ्रंश झाला. ती श्रीरामाची द्वेष्टी बनली. ती आपल्या मुखानें रामचंद्र आणि सीता यांना शिव्या देऊं लागली. तेव्हां आपलें इच्छित कार्य झालें असें समजून मंथरा सावध होऊन उठली. तिनें लागलीच कैकयीच्या मनांत भरताला गादीवर बसविण्याची प्रेरणा केली. मंथरेचें कपटभाषण खरें वाटून कैकयी रामाच्या नाशास प्रवृत्त झाली. दशरथ, वसिष्ठ यांसारख्या महाजनांच्या विरुद्ध चालविलेली मसलत सिद्धीस जाणें दुर्घट आहे असें जाणून कैकयी चिंताक्रांत दिसूं लागली. तिची चिंता जाणून मंथरा तिला ह्मणाली, “आपलें कार्य कसें पार पडेल याची काळजी करण्याचें बिलकुल कारण नाहीं. मी तुम्हाला एक नामी युक्ति सांगते. आपले दशरथ

राजाजवळ जे दोन वर येणें आहेत ते यावेळीं मागून घ्या. एका वरानें रामाला चौदा वर्षे वनवासास पाठवा आणि दुसऱ्या वरानें भरताला राज्याभिषेक करवा. ”

मंथरेची ही मसलत कैकयीला पसंत पडली. दोघींचा असा विचार ठरून मंथरा निघून गेली. कैकयीनें लागलीच आजारी पडल्याचें सोंग घेतलें. तिनें शय्येचा त्याग करून दागदागिना काढून टाकला. ती भुईवर लोळूं लागली. ही बातमी दशरथाला समजून तो ताबडतोब तिच्या महालांत आला. तिची अवस्था पाहून राजाचें चित्त कळवळलें. त्यानें आपल्या हातांनीं तिला उठवून मंचकावर बसविलें. तिला धीर देऊन तो तिला तिच्या दुःखाचें कारण विचारूं लागला. तिनें कौशल्यपूर्ण भाषण करून राजाचें मन मोहिलें. तिनें रामांचा आविर्भाव आणून राजाचें मन मारून टाकलें. तिच्या दांभिक भाषणास भुलून दशरथराजा तिला वाटेल तें देण्यास प्रवृत्त झाला. तिनें त्याला मागील आठवण देऊन आपले वर पूर्ण करण्याविषयी सांगितलें. राजा वरदान पूर्ण करण्यास सिद्ध आहे असें पाहतांच तिनें त्यास ठरल्याप्रमाणें सांगितलें. रामचंद्राला वनवासास पाठविण्याचें उद्गार ऐकतांच राजा मूर्छा येऊन खाली पडला. तो वृत्तांत सुमंत प्रधानास कळून तेथें अनेक मंत्री प्राप्त झाले. त्यांनीं राजाला सावध केलें. राजानें कैकयीची पुष्कळ समजूत केली तरी कांहीं केल्या ती आपला हट्ट सोडीना. शेवटीं दशरथराजा भरताला राज्याभिषेक करण्यास कबूल झाला; पण रामचंद्राला वनवासास पाठविण्यास मात्र तो कबूल होईना. रामवियोगानें आपला अंत होईल असें त्यानें स्पष्टपणें सांगून कैकयीचें मन वऱ्ठविण्याचा यत्न केला. परंतु, कैकयी विकल्पानें व्यापली असल्यानें तिची समजूत होईना. ती बेफामपणानें राजासकट सर्वांना शिव्याशाप देऊं लागली. प्रधान, मंत्री वगैरे

मंडळींनीही तिची समजूत चालविली; पण राजालाही जी जुमानीना ती त्यांना काय विचारणार ? अखेर तिच्या हट्टाप्रमाणे दशरथाने रामाला वनवासास पाठविण्याचा निश्चय केला. भरताला गादीवर बसविण्याकरितां त्याने आपल्या सासुरवाडीस सेवक पाठवून त्याला अयोध्येस येण्याची विनंति केली.

इतका प्रकार होऊन दशरथ तेथून जाऊं लागला; पण रामवियोगाचें दुःख पुढें उभें राहून तो पुन्हां बेशुद्ध होऊन तेथेंच पडला. हा सर्व प्रकार रामाला विदित होतांच तो लक्ष्मणासह तेथें धावून आला. राजा मूर्छित पडलेला पाहतांच रामानें त्याला मांडी दिली. राजाच्या दुःखाचें कारण काय असा रामानें प्रश्न करतांच कैकयीनें त्याला सर्व वृत्तांत स्वतः सांगितला. कैकयीच्या मुखांतील शब्द ऐकतांच राम आनंदानें झणाला, “ याबद्दल राजाला दुःख करण्याचें कारणच नाहीं. माझा पिता वचनबद्ध झाल्याकारणानें मला वनवास प्राप्त होत आहे त्या अर्थी पितृवचनाकरितां वनवासच काय पण वाटेल तो अवघड प्रसंग मी आनंदानें स्वीकारीन. कैकयी ही माझी माता आहे. तिच्या आज्ञेचा भंग करणें उचित नव्हे. मी याच पावली वनवासास जाण्यास तयार आहे.”

असें सांगून रामानें दशरथ व कैकयी यांना वंदन केलें. रामचंद्र वनास जाण्याला तयार झाला आहे हें पाहतांच त्याची सख्खी आई कौसल्या त्या ठिकाणीं धावून आली. रामचंद्राचें मुख पाहतांच त्याच्या वियोगकल्पनेनें तीही बेशुद्ध होऊन पडली. रामानें धांवत जाऊन तिला सावध केली. कौसल्या अनेकप्रकारें शोक करूं लागली. तेव्हां रामानें तिला सांगितलें, “ मातोश्री, आपण शोक करणें इष्ट नाहीं. माझा पिता दशरथराजा हा वचनानें बद्ध झाला आहे. त्याला वचनमुक्त करण्याकरतां मी दंडकारण्यांत जातो आहे. पित्याचें वचन पाळणें हें माझे पुत्राचें कर्तव्य आहे. आपणही मला वनास जाण्याला आज्ञा द्या झणजे

दशरथाला वचनमुक्त करण्यास आपणही सहाय्य केलें असें होईल. पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेला उगवेल पण मी पितृवचन मोडणार नाहीं.”

रामाचा निश्चय जाणून कौसल्या तशीच विलाप करित राहिली. दशरथराजाही सावध होऊन शोकानें अश्रु गाळूं लागला. प्रधान, मंत्री वगैरे सर्व मंडळी दीन वदन होऊन रडूं लागली. त्या सर्व दुःखद स्थितीस कैकयी कारण आहे असें जाणून लक्ष्मणानें डोळे आरक्त केले. त्यानें आपली तरवार उपसली आणि तो त्या दुष्ट कैकयीची खांडुळी करून सर्व दुःख निवारण करण्यास उद्युक्त झाला. कैकयीचें शिर उडविण्याबद्दल तो रामाजवळ आज्ञा मागूं लागला. तेव्हां श्रीराम-चंद्र ह्मणाला, “ बा लक्ष्मणा, अरे, वनवासच काय; पण प्राणांत होत असेल तरीही सहसा विपरीत कर्म करण्यास मनुष्यानें सरसावूं नये. कसेंही असलें तरी कौसल्या व सुमित्रा यांच्याप्रमाणें ही कैकयी देखील आपली माता आहे. आईनें आपलें कर्तव्य सोडलें किंवा राखलें तरी त्याचा विचार आपणास कर्तव्य नाहीं. पुत्र या नात्यानें आपण आपलें कर्तव्य जाणलें पाहिजे. आईचा वध करून आपल्याला कधीं तरी सद्गति मिळेल काय ? ”

अशा प्रकारें बोध करून रामानें लक्ष्मणाचें निवारण केलें व त्यानें हरप्रकारें समजूत घालून कौसल्येचीही परवानगी मिळविली. सुमित्रेनें रामाची विनंति करून लक्ष्मणालाही वनवासास नेण्यास सांगितलें. वनवासामध्यें बंधुसेवा घडून रामालाही सहाय्य होईल या हेतूनें लक्ष्मणानें रामाबरोबर वनांत जाण्याची तयारी केली. नंतर सीतेची आज्ञा घेण्याकरितां ह्मणून राम तिच्या मंदिरांत गेला. सीतेला या सर्व प्रकाराची बातमी लागून ती आधींच डोळे लाल करून घेऊन बसली होती. पतीची मूर्ति पाहतांच सीतेच्या नेत्रांतून अश्रुबिंदु गळूं लागले. तिची चिंताकांत मुद्रा पाहून राम ह्मणाला, “ मी लक्ष्मणासह वनवासास जात आहे. आम्ही परत येईपर्यंत तूं कौस-

ल्येची सेवा करून आनंदानें रहा. कौसल्या व सुमित्रा यांच्याप्रमाणेंच तूं कैकयीशीं सलोख्यानें वाग. आपल्या बापाच्या घरीं जाऊं नकोस. तुला मां बरोबर नेली असती; पण दंडकारण्य फार भयंकर आहे. तूं नाजुक आहेस. तुला अरण्यांतील कष्ट सोसणार नाहीत. तुझे फार हाल होतील. आम्ही चौदा वर्षांनीं परत येऊं तों पावेतो तूं सुखानें येथेंच रहा. ”

पतीचें हें भाषण एखाद्या भिकार कल्पनेच्या स्त्रियेला चांगलेंच रुचलें असतें; पण जानकीची गोष्ट तशी नव्हती. जगतांतील स्त्रियांना पातिव्रत्य धर्माचें वळण लावण्याकरितांच ती अवतीर्ण झाली होती. ती आपल्या पतीला आपलें दैवत समजत होती. ती महान् साध्वी होती. पतीचें भाषण ऐकतांच ती सद्गुणसंपन्न जानकी झणाली, “हे जगद्वंद्य श्रीरामा, आपण मला टाकून जाऊं नका. जलानें जलचरांचा त्याग केला तर तीं जिवंत राहणें शक्य आहेत काय ? आकाशावांचून पक्षीगण संचार कसा करणार ? दीपावांचून प्रभेला अस्तित्व तरी आहे कां ? सोन्यापासून त्याची कांती कधीं तरी अलग झालेली ऐकली आहे काय ? शिवशक्तीचा वियोग संभवनीय आहे कां ? किरणें कधींही सूर्याचा त्याग करीत नाहीत. साधूच्या हृदयावांचून सुविचार अन्य कशाचाही आश्रय करीत नाही. रत्नाला त्याची कळा कधींही सोडीत नाही. गोडीनें गुळाचा कधींही त्याग केला नाही. कस्तुरीनें आपल्या परिमळास कधींही सोडलें नाही. हा विचार ध्यानांत आणून आपण माझा त्याग करूं नका. अरण्यांतील वास कितीहि भयप्रद असला तरी सिंहाबरोबर वनसंचार करण्यांत सिंहिणीला भय कशाचें ? ”

सीतेचें भाषण ऐकून रामचंद्राला हर्ष झाला. त्यानें तिला वसिष्ठ-गुरूची आज्ञा घेण्यास सांगितलें. तिचा आचारधर्म ध्यानांत आणून वसिष्ठानीं रामचंद्राला तिला बरोबर नेण्याविषयीं सांगितलें. नंतर रामचंद्रानें विप्रवर्गास अपार संपत्ती दान केली आणि ते विप्रवर्ग रथावर

चढून वनप्रयाणास निघाले. रामाच्या वियोगानें अयोध्येत एकच गोंधळ उडाला. दशरथराजा वक्षस्थळ बडवून घेऊं लागला. कौसल्या, सुमित्रा व दशरथाच्या इतर स्त्रिया आकांत करूं लागल्या. सर्व जन अश्रुपात करूं लागले. जो तो कैकयीला शिब्या देऊं लागला. अयोध्या नगरी ओस दिसूं लागली. कुडीतून प्राण जावा त्याप्रमाणें अयोध्येतून सीताराम निघतांच ती राजधानी प्रेतवत् दिसूं लागली. नगरवासी जन रथामागें पळत सुटले. रामचंद्रानें सर्वांचें सांत्वन केलें. चौदा वर्षे संपवून आपण खास परत येतो असें आश्वासन देऊन रामानें मातापित्याचें सांत्वन केलें. अशाप्रकारें तो महात्मा सत्पुत्र श्रीरामचंद्र लक्ष्मण व जानकी यांसह वनवासाकरितां अयोध्येच्या बाहेर पडला.

अयोध्येचा त्याग करून रामचंद्र बाहेर पडल्यावर त्यानें जान्हवीच्या तीरावर एका वडाच्या झाडाखालीं सुकाम केला. त्याठिकाणीं त्याचा परम भक्त गुहक याची गांठ पडली. त्याला जान्हवी ओलांडून जावयाचें होतें. त्यानें गुहकाकडून एक नाव आणविली. त्या नावेत बसून राम, सीता व लक्ष्मण हे तिथेजण परतीरास गेले. येथपावेतो सुमंतप्रधान रामाबरोबर होता. भागीरथीच्या परतीरास राम जाऊन पोहोंचल्यानंतर सुमंत अयोध्येस परत गेला. त्यानें दशरथाला रामचंद्राची हकीकत कळविली. दशरथ विरहानळानें होरपळतच होता. सुमंत परत येऊन त्याच्याकडून राम वनांत गेल्याचें खात्रीलायक वृत्त कळतांच दशरथ व्याकूळ झाला. त्यानें अन्नपाण्याचा त्याग केला. रामचंद्राचा वियोग असह्य होऊन शेवटीं त्यानें श्रावणाच्या शापाप्रमाणें 'राम राम' असें झणून प्राण सोडला.

दशरथाच्या मागून गादीवर भरताची स्थापना करण्याकरितां कैकयीनें तयारी चालविली होती. दशरथाच्या मृत्यूचें वर्तमान समजतांच भरत आपल्या आजोळाहून अयोध्येस आला. त्यानें राजाचें

और्ध्वदेहिक कर्म केलें. तो रामभक्त असल्यानें गादीचा स्वीकार करीना. कैकयीनें त्याची पुष्कळ समजूत केली तरी तो धर्मशील भरत सिंहासनाचा स्वीकार करीना. इतकेंच नव्हे तर त्यानें कैकयीच्या कृष्णकारस्थानाबद्दल तिची फारच निर्भर्त्सना केली. रामाच्या विरुद्ध कैकयीचें मन बिघडविणाऱ्या मंथरेला त्यानें कडक शासन केलें. तो रात्रंदिवस रामाचा ध्यास घेऊन बसला. अखेर रामाचें दर्शन घेण्याकरितां तो वनामध्ये गेला. त्याची व रामाची गांठ पडतांच भरतानें रामचरणास भिठी मारली. रामानें त्याला राज्यपद स्वीकारण्याचा आग्रह केला. पण राम हाच गादीचा यथाशास्त्र अधिकारी असल्यानें भरत राज्याधिकाराचा स्वीकार करीना. इतकेंच नव्हे तर तो रामचरण सोडून जाण्यासही नाखुष दिसला. अखेर रामानें त्याची समजूत करून त्याला आपल्या पादुका दिल्या. भरतानें त्या पादुकांचीच सिंहासनावर स्थापना केली. त्यानें आपल्या प्रधानमंडळीकडून रामाच्या नांवानें राज्यकारभार चालविला. तो स्वतः नंदिग्रामांत जाऊन समागमनावर हेतु ठेऊन तपश्चर्या करीत बसला.

सुमंत निघून गेल्यानंतर रामचंद्रानें पुष्करिणीवर एक रात्र काढली नंतर तो प्रयागास गेला. तेथून तो भारद्वाज आश्रमांत गेला. भारद्वाजांनीं त्याचा सत्कार करून त्यास चितकूट पर्वतावर लावून दिलें. तेथें एक पर्णकुटिका बांधून रामानें त्यांत वास्तव्य केलें. रामचंद्र त्या ठिकाणीं आपलीं सर्व नित्य कर्मे करीत असे. एके समयीं रामचंद्र हवन करीत असतां सती सीता आश्रमाच्या दारांत उभी होती. यावेळीं सुदर्शन गंधर्व आकाशांतून संचार करीत होता. सीतादेवी त्याच्या दृष्टीस पडतांच सुदर्शनाच्या मनांत तिच्याविषयी पाप उत्पन्न झालें. त्यानें अमंगळ कावळाचें रूप धरून तिच्यावर झडप मारली. पतंग आपलें मरण विसरून दिव्यावर

झाप टाकतो त्याप्रमाणें मुदर्शनानें झाप टाकतांच सीतेनें आपलें अंग धरणीवर टाकिलें आणि ती श्रीरामचंद्राला हांका मारूं लागली. रामचंद्रानें तो प्रकार पाहून एक दर्भ मंत्रून त्या कावळ्यावर सोडला. त्या दर्भानें मुदर्शनाचा पठलाग चालविला. दर्भाच्या भयानें तो दुष्ट भ्रमण करूं लागला. त्यानें इंद्र, ब्रह्मदेव, शंकर यांच्या लोकीं जाऊन त्यांचा आश्रय मागितला. त्या देवांतून त्याला कोणीही आश्रय देईना. शेवटीं तो नारदमुनीला शरण गेला. नारदानें त्याला रामाचे पाय धरण्यास सांगितलें. त्यानें हरेक प्रकारें रामाची स्तुति करून सीते-पुढें लोटांगण घातलें. तेव्हां रामानें दयाळू होऊन त्याचा एक डोळा फोडून त्याला प्राणदान दिलें. त्यानें आपल्या चोंचीनें सीतेला जी पीडा दिली त्याबद्दलचें प्रायश्चित्त म्हणून रामानें त्यास 'विष्ठा' हा आहार नेमून दिला.

नंतर त्या पर्वतावरील कित्येक ऋषींनीं रामाचें दर्शन घेतलें. त्यांनीं रामावताराचें भविष्य ध्यानांत आणून रामाला तें स्थळ सोडून दंडकारण्यांत जाण्याचा आग्रह केला. मुनींच्या उपदेशाप्रमाणें रामचंद्र आपली पत्नि सीता व बंधु लक्ष्मण यांसह दंडकारण्यांत निघून गेला. त्यानें अनेक ऋषींची दर्शनें घेतलीं. सवडीप्रमाणें प्रत्येक स्थळीं मुक्काम करीत आणि आपल्या दर्शनानें आपल्या भक्तांचा उद्धार करीत रामानें बहुत काळ काढला. नंतर तो सखाद्री पर्वतावर अत्रीच्या आश्रमांत गेला. अत्रीची पत्नि अनसूया हिनें सीतेला घावेळीं अद्भुत पतिव्रताधर्म सांगितला. पतिव्रतेला पतिचिंतन व पतिसेवा यांचाचून अन्य पुण्याईची अपेक्षा नाही व पतिभक्ती-चांचून अन्य साधनसंभार श्रेयस्करही नाही असा अनसूयेनें सीतेला बोध करून तिला अक्षय्य हार, उटी, कुंकुम व वस्त्र अर्पण केलें. मग अत्रीचा निरोप घेऊन त्यानीं रेणुकेचे दर्शन घेतलें. नंतर त्यानीं आपला सर्व रोख दक्षिणदिशेकडे वळविला.

या दक्षिणभागांत अनेक राक्षसांची वस्ती होती. राम, लक्ष्मण व त्यांच्या मागे सीता अशा रीतीने मार्गक्रमण चालले असता त्या ठिकाणी विराध नांवाच्या राक्षसाने मागल्यामागेच सीतेला पकडले. एखादा चोर जसा लोकांच्या घरांतील धनकुंभ उचलून नेतो त्याप्रमाणे त्याभयंकर राक्षसाने सीतेला उचलले आणि तो पळून जाऊ लागला.

आपल्याला दुष्ट राक्षस उचलून नेत आहे हे जाणून सीता धावरी झाली. तिने दीनवाणीने रामचंद्रास हांका मारल्या. पत्नीचा करुण स्वर ऐकतांच रामाने मागे पाहिले. लक्ष्मणाने लागलीच बाण रोखला; पण एका क्षणाचाही विलंब न करता तो नीच विराध सीतेला घेऊन त्या दाट अरण्यांत नाहीसा झाला. त्याचा शोध करण्याकरितां राम-लक्ष्मण हे दोघेही त्याच्या मागोमाग झाडींत धांवले. कांहीं वेळाने त्यांनी विराधास गांठले व वाऱ्याचेही खंडन करण्यास समर्थ असे श्रीरामाने दोन बाण सोडून विराधाचा नाश केला. अशाप्रकारे सीतेची मुक्तता होऊन ते तिथे मार्गक्रमण करू लागले. त्या भागांत राक्षसांचा उपद्रव फार होऊन ते आतां जानकीला फार जपू लागले.

प्रवास करतां करतां त्यांनी शरभंग, अगस्ति, सुतीक्ष्ण वगैरे ऋषिवर्यांची दर्शने घेतली. अमस्तीच्या मसलतीप्रमाणे श्रीराम पंचवटीस जाऊन पोचला. वाटेने त्याचा व जटायूचा योग होऊन जटायू त्याच्याबरोबर पंचवटीपर्यंत गेला.

पंचवटीत येतांच लक्ष्मणाने पर्णशाळा रचल्या. त्याच स्थळी राहिलेला काल काढावयाचा असा त्यांनी बेत ठरविला. लक्ष्मण हा वनांमध्ये फिरून फळे आणावयास जाई त्यावेळी रामचंद्र सीतेचे रक्षण करीत असे. रात्री लक्ष्मण हा जागा राहून आश्रमाचे संरक्षण करीत असे. अशाप्रकारे कालक्रमण चालले असतां एक अपूर्व प्रकार घडला. एकदां लक्ष्मण फळे घेऊन आश्रमाकडे येत असतां वाटेने त्याला

एक कळकाचें बेट दिसलें. या बेटांत शंबरी नांवाचा एक राक्षस काळखड्ग प्राप्तीकरतां तप करीत होता. त्याची उग्र तपश्चर्या पाहून अस्त्रदेवता भयभीत झाल्या. त्यांनीं शंबरीकरितां काळखड्ग पाठवून दिलें. तें आकाशांतून खालीं उतरतांच लक्ष्मणाच्या हातीं लागलें. लक्ष्मणानें तें चालवून पाहण्याकरितां तें कळकाचें बेट दुखंड केलें. त्या कृत्यांत लक्ष्मणाचा प्रहार शंबरीवर पडून त्याचा अंत झाला.

तो शंबरी राक्षस रावणाचा भाचा होता. रावणाची बहीण शूर्पनखा ही त्याची आई होय. शंबरीचा वध झाला त्या रात्री शूर्पनखेला कांही दुःस्वप्न पडल्यामुळें ती घाबरून आपल्या पुत्राकडे आली. शंबरीचा वध झाला आहे असें पाहतांच ती अतीशय खवळली. तिनें आपल्या बरोबर चार राक्षसी दासी झणून आणल्या होत्या. आपल्या पुत्राला ठार मारणारा कोण असावा याचा शोध करीत असतां तिला त्या बेटाच्या आसपास मनुष्यांच्या पावलाच्या खुणा दिसल्या. या अरण्यांत असला घातकी मनुष्य कोण असावा याचा तपास करीत हिंडत असतां तिची व लक्ष्मणाची गांठ पडली. लक्ष्मणाचें सूर्यासारखें तेज पाहून तोच आपल्या पुत्राचा घातक असावा अशी शूर्पनखेनें बरोबर कल्पना केली. लक्ष्मणाचा नाश कपटानेंच केला पाहिजे असें जाणून ती रूपवान् राजकन्या बनली. त्या मनोहर अशा मायावी वेषानें ती लक्ष्मणापुढें लीन होऊन त्याला माळ घालण्याची आपली इच्छा दर्शवूं लागली. लक्ष्मण तिचा तसा स्वीकार करीना. त्यानें त्या कामीं रामाच्या परवानगीची अट घातली. तेव्हां शूर्पनखा रामाकडे गेली. रामानें तिचें कपट ओळखलें. त्यानें लक्ष्मणाला सांकेतिक भाषेनें पत्र लिहून तिचें नाक व कान कापण्यास सांगितलें. शूर्पनखा रामाचें पत्र घेऊन लक्ष्मणाकडे परत आली. लक्ष्मणानें पत्रांतील गुह्यार्थ ध्यानांत घेऊन तिचें नाक व कान कापून टाकले. त्यानें

तिला तेव्हां ठारही मारलें असतें; पण ती स्त्री असल्यामुळे अकथ्य आहे असें समजून समाज्ञेप्रमाणें त्यानें तिला जिवंत ठेविलें.

लक्ष्मणानें कान व नाक कापल्यामुळे विव्हल होऊन शूर्पनखा आसेळ्या मारीत पद्मपुराजवळ आली. तेथें त्रिशिरा, खर, दूषण बगैरे रावणाचे सेवक राहत होते. शूर्पनखेची व त्यांची गांठ पडून त्यांना रामलक्ष्मणाचें वर्तमान समजलें. तिच्या कैवासर्थ ते तिन्ही राक्षस रामलक्ष्मणावर चालून गेले. अमोघ पराक्रमी रामानें तुमुल युद्ध करून त्या तिघांसही मुक्ति देऊन टाकली. तिन्ही राक्षसांचा वध होतांच ती शूर्पनखा तेथून निघून रावणाकडे गेली. तिनें आकांत करून रावणाला आपल्या कैवारीस्य रामलक्ष्मणावर चालून जाण्यास सांगितलें. तिच्या नादी लागून रावण रामलक्ष्मणांचा नाश करण्यास उद्युक्त होईना. तेव्हां रावणाला कसेतरी करून रामाचा नाश करण्यास तयार केलें पाहिजे असा निश्चय ठरवून शूर्पनखेनें त्याचें मन वळविण्याकरितां निराळीच युक्ति योजली. त्रिशिरादि राक्षसांचा रामानें वध केला, हें वृत्त तिनें रावणाला कळवून त्याच्या मनांत त्याच्या पराक्रमाबद्दल अभिमान उत्पन्न केला. तिनें रामलक्ष्मणांच्या शौर्याचें वर्णन करून रावणाला लाजविलें, आणि त्यामुळे रावण ईर्ष्येस चढला. हें पाहून तिनें रावणाला सीतेच्या स्वरूपाचें वर्णन सांगितलें. सीतेचें सौंदर्यवर्णन ऐकून रावण मोह पावला. त्याच्या मनांत सीतेविषयीं अभिलष उत्पन्न झाली. तो आपल्या पराक्रमाच्या बढाया सांगून सीतेचें हरण करण्यास उद्युक्त झाला. त्यानें लागलीच मारीच नांवाच्या राक्षसास पाचारण केलें आणि त्यास सांगितलें, “समचंद्राची पत्नि सीता ही अत्युत्तमपत्नी आहे. ती रामाची पत्नि होण्यास योग्य नाही. ती माझी भार्या होण्यासच योग्य आहे. तिला राम हा पति शोभत नाही. याकरितां सीतेला पळवून आणण्याचा माझा

निर्धार ठरला आहे. रामचंद्र हा मोठा प्रतापी आहे. त्याच्यासमक्ष सीतेला पळवून आणणें धोक्याचें आहे. ह्मणून तूं सुवर्णमृगाचा वेष धारण कर. तूं रामाच्या दृष्टीस पडून त्याचें मन मोहिलेंस ह्मणजे शिकारीकरितां रामलक्ष्मण तुझ्या पाठीस लागतील. तूं त्या दोघांना पंचवटीतील आश्रमापासून दूर घेऊन मेलास ह्मणजे मी सीतेला पळवून लंकेस आणीन आणि तिच्याशीं विवाह करीन. ह्मणकरितां तूं तावडतोब माझ्याबरोबर चलण्याची तयारी कर. ”

रावणाची ही भलतीच इच्छा समजतांच मारीच वेडा झाला. त्याला रामपराक्रम ठाऊक होता. खेरीज तो नीतितत्वेही जाणत होता. त्यानें रावणाला सांगितलें, “ हे दशानना; परांगनेचा अभिलाष करणारांतून कोणाचेंही कल्याण झालेलें नाही. तूं सद्धिचार करून रामाची मैत्री संपादन कर. तूं अभिमानाच्या भरीं पडून दुसऱ्याच्या नाशास प्रवृत्त होऊं नको. हें शरीर क्षणिक जाणून परमार्थ साधण्यांतच कल्याण आहे. तूं सीतेबद्दलची पापवासना टाकून रामाला शरण जा. ”

मारीचाचा हा उपदेश गोड होता; पण गर्वज्वसानें त्रस्त झालेल्या रावणास तो कडू वाटला. उकिरड्यावर अमृत ओतून काय उपयोग होणार ? मद्यपी माणसाला धर्मतत्वे कशीं रुचणार ? मारीचाच्या उपदेशानें रावण जास्तच संतापला. तो मारीचाला ठार मारण्यास तयार झाला. रावणासारख्या पाप्याच्या हातून मरण्यापेक्षां रामबाणानें मेलेलेंच बरें असा विचार करून नाइलाजास्तक मारीच रावणाबरोबर जाण्यास कबूल झाला आणि ते दोघेजण पंचवटीकडे गेले.

रावणानें या समर्थी गोसाव्याचा वेष धारण केला होता व मारीचानें सुवर्णमृगाचा वेष स्वीकारला होता. रावण अरण्यांत गुप्ततेनें राहिला. मारीच हरिणरूपानें रामाच्या आश्रमावरून चमकत चमकत

हिंडू लागला. त्या मृगाची सुवर्णकांति पाहून सीतेचें मन मुललें. आपल्याला चोळी करण्याकरितां त्या हरिणाचें कातडें आणावें असा सीतेनें रामाजवळ हेतु दर्शविला. सीतेची हास जाणून राम धनुष्य-बाण घेऊन त्या मृगाच्या मार्गे धांवला. आपण परत येईपर्यंत सीतेच्या रक्षणाची जबाबदारी त्यानें लक्ष्मणावर सोपविली.

आपल्या मार्गे रामचंद्र धांवत आहे हें जाणून तो हरिण पळत सुटला. त्यानें रामाला आश्रमापासून बरेच दूर नेलें. गौतमी नदीच्या पूर्व बाजूकडे तो मृग पळत होता. रामानें हरणाचें वर्म लक्षून एक बाण सोडतांच तो मृग घायाळ होऊन पडला. मृगाच्या मृत देहाकडे रामानें दृष्टि टाकली तों तो हरिण नसून राक्षस आहे असें त्यास कळून आलें. राक्षसाच्या कपटक्रियेबद्दल रामाला आश्चर्य वाटलें. शिकारीच्या श्रमामुळें रामचंद्र बहुत थकला असल्यामुळें तो तेथेंच एका पिंपळाच्या झाडाखाली विश्रांति घेण्याकरितां स्वस्थ बसला.

राम हरिणामार्गे गेला तेव्हां लक्ष्मण आश्रमांतच होता. त्यालाही कांहीतरी युक्तीनें बाहेर काढावें झणून मारीचानें कपट केलें. त्यानें रामासारखा आवाज काढून असे शब्द काढले कीं, “ लक्ष्मणा, धांवरे धांव; राक्षसांनीं मला वेढलें आहे. तूं धांवून आल्याशिवाय माझी सुटका होणार नाही. ” राक्षसाचे हे शब्द सीतेच्या कानावर पडले. लक्ष्मणनेंही ते ऐकिले. रामचंद्र संकटांत आहेसें जाणून सीतेनें लक्ष्मणाला तिकडे जाण्यास सांगितलें. रामचंद्राला राक्षसांपासून अपाय होणें अशक्य आहे हें लक्ष्मणाला ठाऊक होतें. तें मायावी राक्षसांचेंच कपट असेल असें जाणून लक्ष्मण आश्रमांतून बाहेर जाण्यास अनमान करूं लागला. तेव्हां सीतेनें त्याला दुःशब्दांनीं ताडण करून खिजविलें. रामसंरक्षणाधिष्ठीं अधीर होऊन

सीतेने लक्ष्मणाला रामाची शपथ घालून त्याच्या साह्यार्थ जाण्यास सांगितलें. तेव्हां त्याने आश्रमाभोंवतीं एक धनुष्यरेषा काढून सीतेला ती न ओलांडण्याबद्दल बजाविलें आणि नाइलाज होऊन लक्ष्मण रामाचा शोध काढीत चालला. कांहीं वेळानें तो रामासन्निध येऊन पोचला. तो आश्रमांत सीतेला एकटी टाकून आपल्याकडे आल्याबद्दल रामानें त्याला दोष दिला. लक्ष्मणानें नम्रपणानें त्याला सीतेचा आग्रह व तिनें घातलेली शपथ ही हकीकत सांगितली. नंतर दोघांच्याही मनाचें समाधान झालें. कांहीं वेळ मारीचवधाविषयीं भाषण होऊन ते दोघेजण पंचवटीकडे परतले.

लक्ष्मण गेल्यावर आश्रमांत एकटी सीता आहे हें जाणून रावणास मोठा हर्ष वाटला. तो अतीतवेषानें आश्रमासन्निध आला. तो आंत शिरणार तोंच त्याला लक्ष्मणानें केलेली रेषा दिसली. ती ओलांडून जाण्यास तो समर्थ नव्हता. त्यानें त्या रेषेच्या बाहेर उभे राहूनच सीतेला पाचारण केलें.

सीतारूपीं चंद्रमंडळ ग्रासण्याकरितां तो दशाननरूपीं राहूं आश्रमाबाहेर उभा राहिला. हरिनामापुढें पाप काय करणार ? वासुकीपुढें बेडकाचें काय चालणार ? सिंहापुढें कोल्हा काय बोलणार ? अर्झीपुढें गवतानें धांवून यावें, त्याप्रमाणें पातिव्रत्याच्या दीपिकेपुढें रावण उभा राहून तिचें रूप न्याहाळूं लागला. आपल्याला आतां सीता प्राप्त होणार झणून रावण आनंदित झाला; पण त्या जगन्मातेविषयीं पापबुद्धि धारण करतांच आपल्या हातांत झोळी आली हें त्या मूढाच्या लक्षांतही आलें नाहीं. त्यानें दुरूनच सीतेला तूं कोणाची कोण झणून विचारलें. तिनें त्याला आपला सर्व मजकूर सांगून रामलक्ष्मण परत येईपर्यंत थांबण्यास सांगितलें. तो अतिथी आहे असें जाणून तिनें त्याला बसण्यासाठीं आसन दिलें. सीता आश्रम सोडूनबाहेर येईना आणि लक्ष्मणाची

चापरेखा ओलांडून रावणाच्याने आश्रमांत जाववेना. तो तेथूनच तिच्याजवळ फलाहार मागूं लागला. ती त्यास आंत येण्याची विनंति करूं लागली. इतक्यांत रावणानें भुकेमुळें आपण व्याकूळ झालों अहों असें दाखविण्याकरितां आपला देह धरणीवर टाकला. आतां अन्ना-वांचून आपला प्राण जातो असें दाखवून रावण मोठा विलाप करूं लागला. त्याची ती दशा पाहून सीता फळें घेऊन रेखेपर्यंत आली. तिनें ती फळें त्याच्या झोळींत टाकण्यासाठीं आपले हात रेषेच्या बाहेर नेले तों त्यानें ते हात धरूनच तिला उचललें. सीता हातांत येतांच त्यानें आपलें रूपप्रगट केलें व तो मोठ्या आढ्यतेनें झणाला, “ आतां मी तुला अशीच लंकेस नेणार. तूं मुकाट्यानें मला साळ घालण्याचें कबूल कर. मीं सर्व देवांनाही बंदिवासांत ठेविलें आहे. माझ्यापुढें कोणाचाही पराक्रम चालणार नाही. ”

त्याचें भाषण ऐकून सीता बोलली, “ हे जंबुका दशानना; तूं रामभिहाच्या भार्येला पळवून नेत आहेस याचा पुरता विचार कर. रखरखीत निखऱ्याला नांगी मारणारा विंचू जगत नाही हें ध्यानांत आण. एखादें कुत्रें स्वयंपाकघरांत चोरून प्रवेश करतें तसा तूं या ठिकाणीं आला आहेस; पण तूं मला न सोडशील तर तुझा मृत्यु ओढवला आहे असें जाण. बऱ्या विचारानें तूं मला सोडून येथून चालता हो. ”

सीतेच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून रावण तिला घेऊन आकाश-मार्गानें चालूं लागला. सीता फारच धावरी झाली. ती दीनवदत्त करून रामलक्ष्मणांना हांका मारूं लागली. ती झणाली, “ हे पूर्ण-ब्रह्मा, श्रीरामा, धांव धांव, या रावणरूपी सर्पानें मला तोंडांत धरिलें आहे. गरुडवाहन रामा; लौकर धांवून येऊन मला सोडीव. मी या रावणरूपी मस्त हत्तीच्या सोडेंत सांपडलें आहे. हे नरभिहा रामा, लौकर धांवून ये. महाम् साधु लक्ष्मण याला मीं दुरुतरे बोलिल्ये

म्हणूनच तूं कठोरता धरलीस काय ? त्या करतांच मजवर राक्षसाचा घाला पडला काय ? श्रीरामा; तूं पापी अहल्येचा उद्धार केलास त्याप्रमाणें माझाही उद्धार कर ? ” अशाप्रकारें तिनें एकसारखा विलाप चालविला. तिचा शोक ऐकून पशुपक्षीही रडूं लागले. वृक्ष-पाषाणही कष्टी झाले. तिच्या ओरडण्याकडे लक्ष न देतां रावण लंकेकडे चालला होता. इतक्यांत सीतेचें रुदन जटायूच्या कानीं पडलें. जटायू हा पक्षी असून रामभक्त होता. त्याचा देह पर्वतासारखा विशाल होता. त्याचें पंख, चोंच, नखें भयंकर असून तो मोठा शूर होता. त्यानें धांवत येऊन रावणाचा मार्ग अडवून धरिला. त्याचें व रावणाचें घोर युद्ध होऊन रावण जेरीस आला. अखेर रावणानें कपट लढवून जटायूचें पंख उपटून त्याला जखमी केलें. आपल्याला सोडविण्याकरितां धांवून आलेला जटायू घायाळ होऊन पडतांच जानकी हैराण झाली. तिला तशीच उचलून रावण आपल्या मार्गानें चालूं लागला. वाटेनें तो मातंग पर्वतावर आला. तेथें सुग्रीव, हनुमंत इत्यादि पांच वानर होते. त्यांनीं अंतरिक्षांत होत असलेला सीतेचा दुःखद ध्वनी ऐकला. त्यांनीं आपणांस सोडविण्याकरितां धांवून यावें किंवा निदान राम-चंद्राला आपण कोणत्या दिशेस गेलों हें कळावें या हेतूनें सीतेनें या ठिकाणीं आपलीं भूषणें टाकून दिलीं. भूषणें पाहतांच मारुतीनें ती ओळखली आणि वर पाहिलें. त्यानें रावणाचा नाश करण्याकरतां वर उड्डाण केलें तोंच तो कपटी राक्षस मोठ्या वेगानें पुढें निघून गेला आणि सुखरूप लंकेला जाऊन पोचला.

आपल्या बायकोच्या शोधार्थ राम लंकेकडे येण्याचा यत्न करील अशी कल्पना करून रावणानें आपलें राक्षसी सैन्य रामाचा नाश करण्याकरितां पंचवटीस पाठवून दिलें. रावण सीतेला एकांतामध्ये प्रार्थना करून झगाला, “ सीते; आतां तूं मला माळ घाल.

मी व राम एकराशीवरच जन्मास आलों आहों. रावण व राम यांत तूं अंतर मानूं नको. ” असें सांगून तो दुर्जन तिला आपला पराक्रम सांगूं लागला. त्यानें तिला आपलें वैभव दाखविलें. तो तिची मनधरणी करून तिच्या पाया पडूं लागला. जेणेंकरून तिचें मन मोह पावेल; व ती सुखविलासास भुलून आपला स्वीकार करण्यास कबूल होईल अशाप्रकारच्या सर्व क्रिया रावणानें केल्या ! पण त्या सर्वांचा काय उपयोग होणार ? ती जानकी विदेही जनकाची कन्या होती. ती रामभार्या होती. ती दशरथराजाची सून होती. ती महान् पतिव्रता शुद्धधर्माची भोक्ती होती. आपल्या प्रिय पतीवांचून तिला अन्य विलाससौख्याशीं कांहींच कर्तव्य नव्हतें. आपण रावणास वश झालों नाहीं तर आपलें पराकाष्ठेचे हाल होतील हें ती जाणत होती. रावणाला आपण माळ घातली तर आपण सुखसागरांत पोहत राहूं हेंही तिला समजत होतें. पण अस्सल पतिव्रतेला असल्या सुखदुःखाची काय क्षिती असणार ? रावणासारख्या परपुरुषाकडून होणारा त्रास चुकविण्याकरितां आणि त्याच्यापासून प्राप्त होणाऱ्या सौख्याकरितां आपल्या पतिव्रताधर्मावर तिलांजली मोडण्याइतकी ती ढिली स्त्री नव्हती. कडकडीत पातिव्रत्यापुढें तिला स्वर्गभोगही तुच्छ वाटत होते. पातिव्रत्य व एक-पति-निष्ठा यापुढें तिला आपल्या प्राणाचीही पर्वा नव्हती. मग ती जगन्माता रावणासारख्याच्या अपार वैभवाला कितीशी किंमत देणार ? त्या भारतीय आर्येणें रावणाला खडखडीत जाव केला की, “ हे दुर्जना, मलिना, चोरा, दशानना ! तूं शतमूर्ख आहेस. अरे; प्रलयार्भीत उडी घालून मशक कधीं परत येईल काय ? सिंहाची जिंढा तोडून कोल्हा कधीं जिवंत राहिला आहे का ? वेडकानें उड्या मारून रविमंडळ गांठलें आहे का ? तूं स्वतःला रामचंद्रांशें श्रेष्ठ मानतोस हातुझा वृथा भ्रम आहे.

तुझी व रामचंद्राची रास एक असली तरी माझा पति श्रीराम तुझ्या-
पेक्षा अनंतपटीने थोर आहे. कावळा व गरुड हे दोन्ही पक्षीच
आहेत. राम व रावण यांच्या नामाचा आरंभरकाराने होतो एवढ्या-
मुळेच तू रामाशी साम्य कसे पावशील ? तम व तरणी; वायस व
वैनतेय; मशक व महेश; रजक व रमावर; कुक्कुट व कुंजर; रज-
नीचर व रघुवीर; कपटी व कमळासन यांची अद्याक्षरे जरी सार-
खीच असली तरी त्यांच्या महत्वांत केवढे अंतर आहे हे ध्यानांत
आण. तू स्वतःला पराक्रमी समजत असशील; पण रामचंद्रापुढे तू
बुंगुरटे आहेस. मदनाने सर्वास जिंकले; पण शंकरापुढे तो भस्म
झाला. अग्नि सर्वास जाळतो पण मेघापुढे तो हतविर्य होतो. हे ध्यानांत
आणून तू या रामभार्येला मुक्त कर. तू जर पापनिवृत्त होणार
नाहीस तर माझा तेजसंपन्न पति येथे येऊन तुझा नाश करील
हे सत्य समज. मी महान् पतिव्रता आहे, रामचंद्रावाचून अन्य
पुरुषांना मी स्त्रिया मानते. तू जर दांडगाईने मला स्पर्श करशील
तर तू येथेच भस्म होशील हे ध्यानांत घे. ”

सीतेचा रोखठोक जबाब ऐकून रावण भ्याला. तिचे मन स्थिर
होईपर्यंत तिला अशोकवनांत ठेवावे असा त्याने बेत केला. त्याने
त्रिजटा नांवाच्या राक्षसीशी खलवत करून सीतेला अशोकवनांत
नेऊन ठेविले. तिच्या रक्षणार्थ त्याने हजारों राक्षसांचा पहारा ठेवला.
त्याने असंख्य राक्षसींना आज्ञा करून सीतेचे मन वळविण्याकरितां
अशोकवनांत पाठविले. त्या राक्षसींनी अक्राळविक्राळ रूपे धारण केलीं.
त्या सीतेला भेवडावू लागल्या. त्यांनी तिला दस्तद्वेच्या धमक्या
घातल्या. तिच्यापुढे डोळे बटारून करकरा दांत खाऊन त्या तिला
छळू लागल्या. तिने रावणाचा स्वीकार न केला तर आपण तिचे
अनंत हाल करूं अशी त्यांनी तिला दहशत घातली. पण जिचे मन

रामचरणीं गुंतलें होतें ती सीता त्या अमुरींच्या दहशतीस काय जुमानणार ? ती मुळींच भ्याली नाही. झंझ वायु सुटला तरी जसे पर्वत उडून जात नाहीत त्याप्रमाणें त्या राक्षसीच्या भयानक कृतीनें सीतेचें सात्विकी धैर्य ढळलें नाही. ती आपल्या प्रखर पातिव्रत्याच्या सामर्थ्यामुळें स्वतःला अजिंक्य समजत होती. कुत्र्यांनीं कितीही भुंकणें चालविलें तरी जसा हत्ती स्थिरच असतो त्याप्रमाणें त्या भयानक राक्षसीच्या दरडावणीस कस्पटासमान लेखून ती महान् साध्वी आपल्या पतिचरणाकडे ध्यान लावून सदैवदित मन स्थिर करून राहिली होती.

इकडे रामलक्ष्मण पंचवटीस परत येऊन पाहतात तों आश्रमांत सीता दिसेना. ती कोठें गेली असावी याबद्दल त्या दोघांची कांहींच कल्पना चालेना. तिला कोणी राक्षसांनीं पळविलें असेल अशा शंकेनें ते तिचा शोध करूं लागले. ती जवळपास कोठें सांपडेना तेव्हां रामचंद्र घाबरा झाला. ते दोघे पंचवटीचा त्याग करून सीतेच्या तपासाकरितां अरण्यांत हिंडूं लागले. तिचा कांहींच थांग लागेना तेव्हां राम विव्दळ झाला. तिच्या वियोगानें त्याचा देह तप्त होऊन गेला. तो भ्रमित होऊन 'सीता सीता' झणून पिशाचप्रमाणें हिंडूं लागला. त्या शोकभरांत तो सीता झणून वृक्ष-पाषाणासही मिठ्या मारून रडूं लागला. त्याची ती विरहव्यथा पाहून लक्ष्मणास अत्यंत दुःख झालें. आपण सीतेला एकटी टाकून रामाकडे गेल्याबद्दल त्याला मोठा पश्चात्ताप वाटला. रामाची बुद्धि भ्रमित होऊन तो पर्वत, पशु, पक्षी यांना सीतेची माहिती विचारूं लागला.

याप्रकारें हिंडतां हिंडतां त्याची व जटायूची गांठ पडली. जटायू रक्तबंबाळ होऊन विव्दळ होता. त्याच्याशीं झालेल्या बोलण्यावरून सीतेला रावणानें हरष केल्याचें वृत्त त्यांना समजलें. पण रावण तिला घेऊन कोठें गेला हें कांहींच कळेना. पुढें रामलक्ष्मण यांचा कबंध

राक्षसांशी संग्राम झाला. त्यामध्ये रामाच्या वाणांनी कबंध जखमी झाला. रामाने कबंधाची हकीगत ऐकून त्याचा उद्धार केला. रामाच्या औदार्यामुळे कबंधाच्या मनांत प्रेम उत्पन्न होऊन कबंधाने त्यास सांगितले, “ रावणाने सीतेला लंकेस नेले आहे. किष्किंधेचा राजा सुग्रीव याला तू मित्र कर; ह्मणजे त्याच्या सहाय्याने तुला सीतेची सर्व हकीगत समजेल. त्याच्याच मदतीने तुझा लंकेत प्रवेश होऊन तुला सीता प्राप्त होईल. ”

कबंधाच्या उपदेशाप्रमाणे रामाने सुग्रीवाशी सख्य केली. त्याचा भाऊ वाली यास मारून रामाने सुग्रीवाला मादीवर बसविले. वीर हनुमान हा सुग्रीवाचा मंत्री होता. तो महान रामभक्त असल्याने त्याने सुग्रीवासह सर्व वानर रामाच्या साहाय्यास आणले. त्या सैन्यासह श्रीराम सीतेस सोडवून आणण्याकरिता लंकेवर स्वारी करण्यास निघाला.

सीतेचा शोध करण्याकरतां जे वानर दाही दिशेस गेले होते ते निराश होऊन परत आले. मारुती दक्षिण दिशेला गेला होता. त्याला मात्र सीता लंकेत असल्याचे वृत्त माहीत होते. तो महेंद्रपर्वतावर उभा राहिला. तो पर्वत आणि रावणाची लंका यांमध्ये विशाल समुद्र होता. तरी हनुमानाने रामप्रसादामुळे उड्डाण करून लंकेत प्रवेश केला. सीता-देवी काठे आहे तें समजण्याकरिता त्याने लंकेची नासधूस आरंभिली. तेथे त्याचे व राक्षसांचे युद्ध झाले. हनुमानाने राक्षसांचा पराभव केला. मारुती गुप्तपणाने रावणाच्या महालांत शिरला. तेथे रावणाचे मंदोदरीशी बोलणे चालले होते. त्या बोलण्यांत सीतेची वाटावाटा होऊन रावणाने एक दासी सीतेकडे अशोकवनांत पाठविली. त्या दासीच्या पाठोपाठ मारुती अशोकवनांत गेला. थोड्या वेळाने ती दासी निघून गेली. तेव्हां मारुती सीतेला शोधू लागला व काही वेळाने एका अशोक वृक्षाच्या तळाशी बसलेली सीता त्याने पाहिली. तिच्याच

शेजारीं त्रिजटा राक्षसी बसली होती. ती राक्षसी रामभक्त असल्या-मुळे तिला भिण्याचें मारुतीस कारण नव्हतें. मारुतीनें हलकेंच जाऊन सीतेच्यापुढें मुद्रिका टाकली आणि तो हात जोडून उभा राहिला.

यावेळीं जानकी ध्यानस्थ होती. ती आपल्या पतीच्या चिंतनांत गर्क झाली होती. तें पाहून मारुती त्या अशोकवृक्षावर जाऊन बसला. सीतेनें राममूर्ति पुढें आणली असतां त्याच्या हातांत मुद्रिका दिसेना, तेव्हां तिनें घाबरून डोळे उघडले तों तिच्यापुढें मारुतीनें टाकलेली मुद्रिका दिसली. ती मुद्रिका हातांत घेऊन सीता शोक करूं लागली. तिचा विलाप ऐकून मारुतीनें झाडावर बसून रामगीत आरंभिलें. तें ऐकतांच सीतेनें वर पाहिलें तों तिला झाडावर कोणी दिसेना. झाडावरून रामगीत तर स्पष्ट ऐकूं येत होतें. हें कांहींतरी कपट आहे असें जाणून सीता रामनामाचा घोष करूं लागली. रामगीत गाणारा कोण तो दिसावा ह्मणून तिनें अगदीं निर्वाण मांडलें. रामाच्या भेटी-करितां आतुर होऊन ती निराशेनें प्राण देण्यास तयार झाली. तिचें पतिप्रेम पाहून मारुती प्रगट झाला. त्यानें सीतेला नमस्कार केला. एकमेकांच्या खाणाखुणा एकमेकांस कळतांच सीतेला हर्ष झाला. मारुतीनें तिला रामलक्ष्मणाची सर्वहवाल सांगितली. रामाची विरहव्यथा कळतांच जानकीला गहिंवर दाटला. मारुतीनें तिचें समाधान केलें. वानरगणांसह श्रीरामचंद्र लौकरच लेंकेंत येऊन तुझी सुटका करील अशी मारुतीनें तिची समजूत केली. रावणाच्या राक्षसांपुढें वानरांचें कांहीं चालावयाचें नाहीं असें वाटून सीता खिन्न झाली. आपली व आपल्या पतीची लौकर भेट होणें अशक्य वाटून ती रडूं लागली. तिला चोहोंकडे रामचंद्र दिसूं लागला. आपल्या पतीची व आपली त्वरित भेट न होईल तर आपण आतां जिवंत राहणार नाहीं असें सांगून सीतेनें शोक आरंभिला. पतिभेटीची तिची उत्कंठा

जाणून हनुमानानें तिला सांगितलें, “ हे रामपत्नि जानकी; रावणाचा वध करून तुझी मुक्तता करण्याकरितां रामचंद्र येथें येईल हें खास होय; पण त्या गोष्टीस कालावधी लागेल. याकरितां तूं माझ्या पाठीवर बैस. मी उड्डाण करून तुला आत्तांच रामाकडे नेतो. ”

हनुमानाचें भाषण ऐकून सीतेला हर्ष झाला. पण तो वानर कांहीं तरी शक्तीच्या बदाया मारीत असावासें वाटून ती झगली; “ हे वानरा ! तुझे भाषण मला माकडचेष्टेतलेंच वाटतें. तुझे शरीर अरूप असतांना तूं एवढा पुरुषार्थ कसला बोलून दाखवितोस ? ”

आपल्या सामर्थ्याची शंका घेऊनच सीता असें बोलत असावी असें समजून हनुमानानें तिला आपलें विशाल स्वरूप दाखविलें. तेव्हां संबंध लंकानगरी देखील आपल्या पाठीवर वाहून नेण्यास समर्थ असें मारुतीचें रूप पाहून सीता विस्मय पावली. वस्तुतः ती त्याचें सामर्थ्य व पराक्रम जाणत होती. तिनें त्याच्या बलाबद्दल जो संशय व्यक्त केला तो उगीच होता. त्याच्या पाठीवर न बसण्याचें तिचें खरें कारण वेगळेंच होतें. तिनें काढलेली शंका मारुतीच्या विशालस्वरूपानें निरसन होतांच ती साध्वी त्यास म्हणाली, “ हे कपिराया, मी तुझे शौर्य जाणतें. पण मला माझ्यासंबंधी पूर्ण विचार केला पाहिजे. मला राम-दर्शनाची उत्सुकता आहे. माझा पतीही मजकरितां तळमळत आहे. या साऱ्या गोष्टी खऱ्या; पण मी पातिव्रत्यसंपन्न स्त्री आहे हें ध्यानांत आण. माझे सर्व प्रेम एका रामाच्या ठिकाणींच एकवटलें आहे. रामा-वांचून अन्य कोणाच्याही शरीरास मी स्वेच्छेनें स्पर्श करणें शक्य नाही. रावणाचा जो मला स्पर्श झाला तो माझ्या इच्छेनें झाला नाही. याकरितां तूं झगणतोस ती गोष्ट होणें नाही. तूं येथून परत जाऊन रामाला सर्व वृत्त सांग. माझा पति अमोघ पराक्रमी आहे. त्यानें लंकेवर स्वारी करून रावणादि दुष्टांस मारून मला घेऊन जाण्यांतच भूषण आहे. ”

असें सांगून सीतेनें आपलें एक शिरोरत्न मारुतीजवळ खूण बाणून दिलें. तें घेऊन मारुती तेथून निघाला. तो पुन्हां उड्डाण करून महेंद्र पर्वतावर उतरला. तेथें त्यास सर्व वानर भेटले. तेथून ते पंपा-सरोवरावर आले. तेथें त्यांची राम व सुग्रीव यांच्याशीं भेट झाली. मारुतीनें लंकेतील सर्व वृत्तान्त रामाला कथन केला. त्यानें सीतेनें दिलेलें रत्न रामाला तिची खूण बाणून दिलें व सीतेची सर्व स्थिति कळवून तिचा निरोपही सांगितला.

सीतेला रावणाच्या लळांतून मुक्त करण्याकरितां रामासह सर्व वानर उल्लूक झाले. त्यांनीं कडेकोट तयारी करून ते लंकेवर चालून गेले. लंका समुद्राच्या पलीकडे होती. समुद्र ओलांडण्याकरतां नळ वानरानें अद्भुत सेतु बांधला. तो सेतु वाहून जाऊ लागला. तेव्हां त्यांनीं दगडांवर रामनाम घातलें. रामनामाच्या प्रभावानें त्यावेळीं दगड पाण्यावर तरले आणि सेतु तयार झाला. त्यावरून सर्व वानरसैन्य चालून गेले. रामाचें सैन्य आलेसें पाहून रावण घाबरला. त्यानें मोठी सभा भरवली. त्याच्या प्रधानांनीं त्याला धीर दिला. त्याचा पुत्र इंद्रजित व बंधु कुंभकर्ण यांचा पराक्रम ध्यानांत आणून रावणानें अवसान धरलें. त्यानें लागलीच युद्धाची तयारी केली. त्याचा भाऊ विभीषण हा रामभक्त असल्यानें त्यानें रावणाला रामाशीं सख्य करण्याचा उपदेश केला. रावणानें त्याची उलटी निंदाच केली. त्याच्या दुर्भाषणाकडे लक्ष न देतां विभीषणानें त्यास सीतेला मुक्त करून रामाच्या स्वाधीन करण्याबद्दल विनविलें. त्याबद्दल रावणानें त्याचा धिक्कार करतांच तो रामचंद्राला जाऊन मिळाला. सुलोचना, मंदोदरी यांनींही रावणाला सदुपदेश केला. परंतु त्याची मती अष्ट झाल्यामुळें तो कोणाचाच उपदेश ऐकेना. अखेर त्याचें व रामाचें युद्ध सुरू झालें. रावणाचें सैन्य जर्जर होऊन

माघार घेऊं लागले. तें पाहून रावणाला आपला पराभव होतोसें वाटले. रामानें आपणास जिकले तर सीता आपल्या हातची जाईल; असें वाटून त्यानें तिला त्यापूर्वी वश करण्याची खटपट चालविली. त्यानें आपला जय झाल्याचा वहाणा करून मायावी राम उत्पन्न केला व त्याचें शिर सीतेपुढें ठेवून तो तिला उद्धटपणानें म्हणाला, “ हे सुंदरी ! तूं ज्याच्या जिवावर उड्या मारीत आहेस तो हा तुझा पति मी युद्धांत मारला आहे. आतां तुझें रक्षण माझ्या अधीन आहे. आतां तूं सुविचार धारण करून मला माळ घाल. मी तुला आपल्या सर्व भार्यांत मुख्य करून लंकेची मालकीण करतो. ”

रामाच्या सर्व चिन्हांवरून ती त्या मायावी रामाच्या मस्तकस खरेच रामाचें मस्तक समजली. पतीचें शिर पाहतांच ती अत्यंत दुःखित होऊन झगली, “ हे कैकेयी ! आतां तरी तुझे डोळे थंड होऊं देत ! तुझ्यामुळेच रामचंद्राचा नाश होऊन सूर्यवंशाचा लय झाला. कैकेयी; माझ्या पतीला वनांत धाडण्यासारखा त्यानें तुझा काय गुन्हा केला होता बरें ? ” असे उद्गार काढून ती थरथर कापूं लागली. ती धाडकन भूमीवर पडून बेशुद्ध झाली. काहीं वेळानें सावध होऊन ती बोलूं लागली, “ रामचंद्रा; तुझ्या नाशामुळे मला वैधव्याचा नरक प्राप्त झाला. पतीचें मरण हाच कायतो साध्वीवर कोसळणारा अनर्थ होय. रामचंद्रा; तूं लोकांचें जन्ममरण टाळणारा असून आज तूंच कसा मृत्यूच्या मिठीत सांपडलास ? अति निष्ठुर कालरात्रीनें तुला कसें वश केलें ? मला दीन साध्वीला सोडून आज तूं पृथ्वीलाच कसें आलिंगन देत आहेस ? रामा; तूं आपला पराक्रम दाखवून बालपणीं व मला प्राप्त करून घेतलेस आणि आज तूं मजकडे हुंकूनमुद्धां कारे पाहत नाहीस ? हे दाशरथी ! तूं आपल्या संगतीं मला तरी धेऊन जा. माझा त्याग करून परलोकीं जाणें तुला कसें बरें रुचेलें ?

हे रावणा; तूं आतां कृपा करून माझाही वध कर. पतिपत्नीची भेट केल्याचें आतां तरी पुण्य जोड. तूं जर माझे बाणणें मान्य करणार नाहीस तर मी कांहीं तरी उपायानें आत्महत्या करून घेईन. भर्त्याच्या मार्गानें गमन करणें हा साध्वीचा धर्मच आहे. ”

सीतेचें इतकें भाषण होत आहे तों रावणाच्या एका सेवकानें तेथें येऊन त्यास प्रहस्त प्रधानाचा निरोप कळविला. तो ऐकतांच रावण तेथून लगबगीनें निघून गेला. रावण जातांच तें मायावी राममस्तकही गुप्त झालें. त्याठिकाणीं सरमा नांवाची दासी होती. तिनें तो राममस्तकाचा प्रकार गायामी होता याबद्दल सीतेची खात्री करून देऊन तिचें समाधान केलें. तिनें तिचें अश्रुपूर्ण नेत्र पुसून रामहस्तें रावणाचा वध होऊन तिची व रामचंद्राची भेट लौकरच होईल या विषयीही तिच्या मनाची खात्री करून दिली. सरमेचें भाषण सीतेला सत्य वाटलें. पण तसा योग जमून येईपर्यंत तिची तळमळ संपणाऱ कशी ?

पुढें इंद्रजिताशीं रामलक्षणाचें युद्ध सुरू झालें. इंद्रजितानें नाग-पाशानें रामलक्षणास बांधून टाकलें. त्या स्थितींत ते मूर्छित होऊन पडले असतां रावणानें ते मेले अशी लंकेत दवंडी पिटवली. त्यानें राक्षसींना सीतेला विमानांत बसवून ते मूर्छागत रामलक्षण दाखविण्यास सांगितलें. त्यांना पाहून ती स्वतःला अनाथ समजून तरी मग आपणास माळ घालील अशी रावणाची समजूत होती. सीता वेशुद्ध रामलक्षणास पाहून भिलाप करूं लागली. परंतु त्रिजटेनें तिची ती गैरसमजूत दूर करून त्यांच्या जिवंतपणाबद्दल तिची खात्री केली.

पुढें इंद्रजितानें एक मायावी सीता निमार्ण केली व तिला समरभूमीवर आणून त्यानें तिचा शिरच्छेद केला. ही गोष्ट मारुतीकडून रामचंद्राला समजली. तेव्हां जिच्याकरितां आपण इतका संग्राम माजविला ती मृत झाली असें कळतांच राम सीतेचे गुण आठवून रडूं लागला.

रामाचा शोक पाहून लक्ष्मणानें सांत्वनपूर्वक सांगितलें, “ रामचंद्रा; तूं देवाधिदेव परब्रह्म असून असा शोक कसला करतोस ? ही सर्व तुझीच माया आहे. जानकी ब्रह्मणजे साक्षात् चिच्छक्ति होय. ती मेली तरी तुला सोडून कोठें जाणार आहे ? प्रभा दिव्याला सोडून जाणें शक्यच नाही. ” इतक्यांत विभीषणाचे दोन प्रधान तेथें आले. त्यांनी रामाला सांगितलें, “ रागा, अरे तूं वृथा दुःख कां करतोस ? आह्मी आतांच लंकेतून आलों आहों. जानकी सुखरूप आहे. तुझा धीर खचण्याकरितां इंद्रजितानें ही सर्व राक्षसी माया दाखविली. ”

हें भाषण ऐकतांच कपिगणांनीं जयजयकार केला व रा-लक्ष्मणांनाही स्फुरण चढलें. त्यांनीं आपापलीं धनुष्यें सांवरलीं व भयंकर युद्ध माजवून त्यांनीं कुंभकर्ण, प्रहस्त, इंद्रजित वगैरे राक्षसांचा वध केला. इंद्रजित पडल्यामुळें रावणाला अतिशय क्रोध आला. त्याचे डोळे लाल झाले. तो रुद्ररूपी दिसूं लागला. त्यानें करकरा दांत खाऊन उड्डाण केलें आणि सीतेचा वध करण्याकरितां तो एकदम अशोकवनांत गेला. त्यानें आपल्या हातांत प्रखर खड्ग धारण केलें होतें. सीतेपुढें तलवार पडताळून तो ब्रह्माला, “ जानकी, तूं अद्यापही माझा अंत पहात आहेस; पण आतां मी तुझ्या पतीला जिवंत ठेवीत नाहीं हें ध्यानांत आण. तूं निव्वळ कृत्या आहेस. तुझ्या पायगुणानेंच माझा बंधु, पुत्र, प्रधान यांचा नाश झाला आहे. अजूनही तूं होऊन जर मला माळ घालण्याचें कबूल करीत असशील तर मी तुझा स्वीकार करीन. तुझ्या वरचा रोष टाकून देऊन तुला सुखांत ठेवीन. तुझ्या पतीस जीवदान देईन. निदान तूं आपल्या पतीच्या प्राणसंरक्षणाकरितां तरी माझा स्वीकार कर. याउपपरही तूं आपला हट्ट सोडणार नाहीस तर मी तुझाही शिरच्छेद करीन. ”

रावणाचें उग्ररूप पाहून सीता गांवरली. तो दुष्ट बोलल्याप्रमाणें

पतीचा घात करील असें वाटून ती रडू लागली. पण त्या सत्वाच्या राशीने श्रेष्ठ धागिष्टाचा अंगिकार करून रावणास उत्तर दिलें, “हे दुष्ट राक्षसा, तूं मला कोण समजतोस ? अरे, त्रिभुवन चालक श्रीरामाची भार्या मी जानकी आहे. मेल्या, तुला पतिव्रता-स्त्रियांचा महिमा ठाऊक नाही काय ? पतीचें संरक्षण करण्याकरितां सतीत्वापासून ढळणें क्षणजे स्वहस्तेच पतिघात करणें होय ? यापेक्षां मी व माझा पति तुझ्या शस्त्रास बळी पडणेंच श्रेयस्कर आहे. मूढा; तूं जर पराक्रमी आहेस तर आम्हां बायकांपुढें कसल्या तरवारी नाचवितोस ? तुझ्या प्राणाचा बळी घेण्याकरितां समरांगणावर प्राप्त झालेल्या श्रीरामचंद्रा-पुढें मांडी ठोकून पराक्रम दाखीव; तुझा महा बलाढय बंधु कुंभकर्ण, अमोघ पराक्रमी पुत्र मेघनाद, तुझे अजिंक्य असे अनेक सेनांनीं या सर्वांना ज्यांनीं कंठस्नान घातलें त्या वीरांचें निवारण करून शौर्य गाजीव; आम्हांसांखल्या साध्वी-स्त्रियांच्यापुढें शस्त्रें पड-ताळून काय होणार ? बायकांवर शस्त्र चालवून शूरत्व गाजविणारा मनुष्य वीरच नव्हे; त्यानें कांकरणेंच धारण करणें योग्य होय.”

सीतेच्या या भाषणानें तो दुर्बुद्धि चिडला. त्यानें अविचारानें तरवार सरसावली आणि सीतेचें शिर छाटण्याकरितां तो तिच्या अंगावर धावून गेला. त्याचें शस्त्र सीतेच्या देहास स्पर्श करणार तोंच त्याचा बुद्धिमान श्रमात्य सुपार्थ हा धावत गेला आणि त्यास आड-वून धरून ह्मणाला; “हे वीरा; धर्मावर लाथा हाणून तूं या सीतेचा कां बरें वध करित आहेस ? तूं शूर आहेस तेव्हां आज युद्धभूमीवर चळून तुझा सर्व क्रोध रामावरच सोड. तूं आपल्या श्रेष्ठरथावर आरूढ होऊन युद्ध करूं लागलास क्षणजे ब्रह्मा, शिव यांच्या वरप्रभावानें जय मिळविशील. तुझ्या हस्ते रामाचा वध झाल्यावर ही सीता तुला सहजच माळ घालील. थोडक्याकरितां अधर्म करून स्वतःचा नाश

करून घेण्यास कां प्रवृत्त होतोस ? ” अमात्याच्या या भाषणास मान देऊन रावण आपल्या सभास्थानाकडे निघून गेला.

यानंतर विरूपाक्ष, महोदर, महापार्श्व इत्यादि राक्षसांना राम-लक्ष्मणांनी ठार मारिले. शेवटी रावणही रामासमोर उभा राहिला. तो वरदानामुळे मत्त झाला होता. रामासारख्या मानवाला तो तुच्छ मानीत होता. तो शस्त्रास्त्राने युक्त होता तरी पण पापाचरणाने त्याचे सर्व सामर्थ्य पोकळ झाले होते. मदनाने पीडित होऊन रावण जर निरीच्छ स्त्रीवर बलात्कार करील तर तत्क्षणी त्याचे सात तुकडे होतील असा नलकूबराने रावणास शाप दिला होता. त्या शापाच्या भयाने त्याने जानकीला स्पर्श केला नव्हता तरी त्या सध्वीबद्दल पापवासना धरल्यामुळे त्याच्या शक्ति क्षय पावल्या होत्या. साध्वीठलाचे पातक त्याच्या कुर्मपरिपाकाची वाट पाहत होते. त्याच्या दुष्कर्माचा घडा पूर्ण भरतांच श्रीरामचंद्राच्या बाणांनी त्याची शिरे तुटून पडली. एवढे चौदा चौकड्याचे राज्य करणारा, देवदानवांसही अवधय असा तो लंकाधीश दशरथ पुत्र रामचंद्रासारख्या मानवाच्या हस्ते समरभूमीवर धूळ खात पडला.

रामचंद्राने लागलीच मारुतीला आज्ञा करून सीतेला घेऊन येण्यास सांगितले. त्याने अशोकवनांत जाऊन सीतेला नमस्कार घातला. रामचंद्र विजयी होऊन त्याने विभीषणाला मृत रावणाच्या गादीवर स्थापिले आहे असे मारुतीकडून समजतांच जनककन्येचा हर्ष काय विचारावा ? ती रामदर्शनाकरतां अगदीं उतावीळ झाली. मारुतीने लागलीच विभीषणास हाक मारून आणले. विभीषणाने सीतेपुढे लोटागण घातले. नंतर ते दोघे हात जोडून ह्याला, “हे जगन्माते ! तुझ्या पातिव्रत्यप्रभावानेच रावणाचा वध होऊन सर्व देवगण मुक्त झाले आहेत. आतां तूं मंगलस्नान करून रामदर्शनास चल. यावेळीं रामचंद्र सुवेळेमध्ये तुझी वाट पाहत आहे. ”

त्यांची विनंति ऐकून सीता बोलली, “ तुम्ही दोघांनीं रामकार्य-साधण्याकरितां बहुत कष्ट केले. सूर्यचंद्र आहेत तोंपावेतो तुम्ही दोघेहि चिरायू व्हाल. तुम्ही मला मंगलस्नान करण्यास सांगत आहां पण रामचंद्राला मंगलस्नान घातल्यावांचून मी कसें करावे. पतीवांचून कोणताही कार्योपक्रम करणें आम्हां पतिव्रतांना योग्य नव्हे. रामाज्ञे-वांचून केलेला धर्म तो अधर्मच होय. ”

यावर मारुतीनें सांगितलें, “ आपणास मंगलस्नान करण्याबद्दल रामाचीच आज्ञा आहे. ” हें कळतांच सीता स्नान करण्यास तयार झाली. विभीषणाची राणी सर्व उपचार घेऊन तेथें आली. त्रिजटा व सरमा यांनीं जानकीचें पूजन केलें. त्यांनीं तिला सुगंध तेल लावून न्हावूं घातलें. न्हाणें झाल्यावर त्यांनीं तिला उत्तरवस्त्र नेसविलें व उत्कृष्ट कंचुकी घातली. त्यांनीं तिच्या अंगावर दिव्य अलंकार घालून तिला कुंकुमाचा मळवट भरून तिच्या सर्वांगास केशरकस्तुरी चोपडली. त्यांनीं दिव्य फळांनीं तिची उटी भरून तिच्याकडून त्यांतील एक फळ खाविलें. विभीषणानें दिव्य मण्यांचा हार आणून तो जानकीस अर्पण केला. सुवेळेस जाण्याची सर्व तयारी होऊन वाघें वाजूं लागलीं. रथ, हत्ती, घोडे, पालख्या, मेणे तयार झाले. लंकेतील सर्व सैन्य रामदर्शनाकरितां निघालें. सीतादेवीला पालखीत बसविलें. त्रिजटा-यांही सीतेसंगतीं पालखीत बसल्या. त्या पालखीवर बुरखा घालून ती झांकून टाकण्यांत आली. मारुती व विभीषण सेनेंत मिसळले. एकंदर लोकांची दाटी झाली. वाद्यांचा गजरांत सर्वजण चालूं लागले. जो तो सीतेला पाहण्याकरितां तिच्या पालखीजवळ जाऊं लागला. पालखी भोंवतालची गर्दी मोडावी झणून जयशब्द करणारे वेलधार लोकांना दूर सारूं लागले. ही सर्व मंडळी रामसेनेंत येऊन दाखल होतांच गर्जनायुक्त शब्दांनीं आकाश दणाणून गेलें. सर्व वानर

सीतेच्या पालखीभोंवतीं जमले. ललकारणारे भालदार वानरांना दूर सारून लागले. वानरांची इच्छा जाणून रामचंद्राने विभीषणास आज्ञा करून भालदारांचें निवारण केलें. वानरांना सीतेचें दर्शन व्हावें झणून रामाच्या आज्ञेनें तिच्या पालखीवरील बुरखा काढण्यांत आला.

त्रिभुवनपती रामचंद्राची राणी दृष्टीस पडतांच सर्वांना आनंद झाला. तिचें अद्भुत सौंदर्य पाहून सर्व जन, सुरवर, यक्षगण, असुर, गंधर्व, चकित झाले व त्या सर्वांच्या मनांत विकल्पानें प्रवेश केला. सीतेसारखी अनुपम स्त्री सहा महिने ताब्यांत असतांना रावणानें तिला शुद्ध ठेविलें नसावें असा सर्वांना संशय आला. दशानना-सारखा दुर्जन व पापी राक्षस सहा महिने स्वस्थ बसला असेल ही गोष्ट अशक्य वाटून सर्वजण सीतेच्या शुद्धपणाबद्दल शंकित झाले. लोकांमधील भरतीच गुगुण थोडक्यांतच चोडोफडे पसरली. रामालाही तो लोकापवाद बरोबर वाटला. रामचंद्रानें लागलीच भिवयीला आठवा घातल्या. सीतेला गाढ आलिंगन देऊन आनंदाच्या शिखरावर बसण्याऐवजीं त्या महात्म्यानें तिच्याकडे वक्र-दृष्टीनें पाहिलें. तो सर्वांच्यासमक्ष सीतेस झणाला, “जानकी, आतां येथून पुढें तुझा तूं आपला काय तो विचार पहा. तुला राक्षसानें पळविलें; त्या राक्षसाला कंठस्नान घालून, मीं तुला मुक्त करून मीं आपलें स्वतःचें कर्तव्य बजाविलें. तूं सहा महिने त्या राक्षसाच्या सहवासांत होतीस हें चांगलें ध्यानांत वागीव. आतां तूं पाहिजे तिकडे जा. मी सर्वसंग सोडून विरक्त झालों आहे. मी उदास होऊन नेहमीं अरण्यवासच करणार. माझा लोभ सोडून तूं हव्या त्या राजपुत्रास हवीतर माळही घाल. तुला कोठेंही जाण्यास दाहीदिश मोकळ्या आहेत. कोणालाही माळ घालण्यास माझी तुला अडकाठी नाही. मला छत्र नाही, सिंहासन नाही; कैकयीनें मला राज्यभ्रष्ट केलें आहे.

मी वनवासी होऊन पाले खाणाऱ्या वानरांशीं मित्रत्व जोडलें आहे. मजजवळ अन्न नाही, वस्त्र नाही; कंदमुळें हेंच माझें अन्न व वस्त्रलें, हीच माझी वस्त्रे. तुला राजकन्येला मजजवळ सुख लागणार नाही. तूं हवी तिकडे जा; येथें थांबण्याचें मुळीच कारण नाही. मी स्वतःवरील लोकापवाद टाळण्याकरितांच रावणाचा नाश केला आहे. तूं आपला विचार कायतो घे. तुझ्या वर्तनावद्दल संशय उत्पन्न झाला असल्यामुळें मला तुझें दर्शनही सहन होत नाही. जिला रावणाच्या अंकाचा स्पर्श होणें संभवनीय आहे तिचा मी स्वीकार कस करवा ? तुझ्या दिव्य कांतीवरून, तुला सहा महिने आपल्या कैदेत ठेविली असतांना रावणानें तुझी उपेक्षा केली असल अशी नुसती कल्पना मनांत आणतांही येत नाही. ”

रामाचें हें भाषण म्हणजे सीतेच्या अंगावर वज्रच पडलें. रामानें शब्दरूपी सांडसानें आपला देह तोडला असेंच त्या कल्याणीला वाटलें. तिला गडिवर येऊन ती निस्तेज दिसू लागली. तिच्या डोळ्यांतून अश्रुबिंदु पडू लागले. त्यांतल्यात्यांत सात्विकी धैर्य धरून ती साध्वी रामचंद्रास ह्मणाली, “ हे जगद्वंद्य रामचंद्रा; आज सहा महिने मी आपल्या चरणाच्या आशेवरच जीवंत राहिले. आपण आपल्या हातांचें आत्मं माझा वध करा ह्मणजे माझ्या जगण्याचें सार्थक झालें. आज माझें खरें दुर्दैव ओढवलें हें निश्चित होय. कामधेनूची धार काढीत असतां शेराच्या चिकानें भांडें भरावें तसाच आज प्रसंग ओढवला आहे. माझ्या दैवदुर्विपाकामुळें आज अशक्य गोष्टी शक्य झालेल्या दिसत आहेत. गरुडाचा आश्रय करणाराला सापानी चावावें; सिंहानें ज्याला हातांत धारण केलें त्याला कोल्ह्यांनी ओढून न्यावें अशांतलीच आज माझी स्थिति झाली आहे. शरण आलेल्या भागीरथीला समुद्र ठाव न देईल, तर हे रामचंद्रा ! तिनें कोठें जावें बरें ? पाणी जर जलचरांना

आश्रय न देईल; आकाश जर पक्षावर क्रोध घरील; सूर्य जर किरणा-
वर रागावेल; समुद्र आपल्या लाटांशीं वैर करील, आई जर
मुलाला विष पाजील, कल्पवृक्ष जर आपल्या फांद्याशीं अबोला घरील,
मैरु जर आपल्या शिखराचा द्वेष करील तर त्या सर्वांची गति काय
होईल बरे ? रावणाने कपटवेषाने मला पळवून नेले यांत माझा काय
अपराध झाला. रावणाच्या कपटाचरणाबद्दल मला दंड भोगावयास
लावणे प्रशस्त आहे काय ? मी रावणाच्या घरीं जरी सहा महिने
राहिले असले तरी माझे मन सदैव रामचरणांचे गुंतून राहिलेले आहे
हे आपण जाणत नाही काय ? अग्नि किंवा भागीरथी यांच्याप्रमाणे
मी रामभायी अक्षय्य शुद्धच असणार हे आपणास सत्य वाटत नाही
काय ? वाऱ्याच्या योगाने ज्या कमळिणीचा देह लटलटावयास लागतो
तिच्यावर वज्र टाकणे योग्य होईल काय ? रामा; यःकश्चित् पुरुष
एखाद्या क्षुद्र स्त्रीला बोलतो त्याप्रमाणे आपण मला बोलणे शोभते
काय ? मी महान् पतिव्रता आहे अशीच आपली शेवटीं खात्री होईल.
रावणाचा मला स्पर्श झाला तो माझ्या इच्छेने झाला नाही. अम-
गळ व धर्मभ्रष्ट स्त्रियेचे आचरण पाहून सर्व स्त्रीजातीबद्दल कुशकां
कारणे अयोग्यच होय. माझे शरीर रावणाने बंदीत ठेविले होते पण
माझे मन आपल्याच चरणां होते. हे दीनवत्सल रामा, आपण माझा
अंत पाहू नका, मी पूर्ण शुद्ध आहे. मी आजपावेतो काया, वाचा,
मनें करून एका रामचरणावरच अनुरक्त आहे. आपण क्रोधवश
होऊन व लोकांच्या कुशंकेस बचकून मज साध्वीचा, या रामपत्नीचा,
या भारतवर्षीय पतिव्रतेचा छल करू नका. आपण माझे चरित्र
ध्यानांत आणा. मी जनकाची कन्या नाही. मी पृथ्वीपासून उत्पन्न
झाल्ये आहे. मी बावजकशी सुवर्णाप्रमाणे असले कुलांगना आहे.
सौन्याच्या अंगी डांग आहे की नाही याची परीक्षा अग्नीने होते.

मीही अग्नीमध्ये देह घालून स्वतःचा शुद्धपणा स्थापित करून दाखविण्यास तयार आहे. ”

असें बोलून तिने अग्निकुंड तयार करण्यास सांगितलें. व त्या प्रयागे रामाचीही इच्छा जाणून लक्ष्मणानें कुंड तयार केलें. अग्निज्वाला भडकू लागल्या. सीतादेवी अग्निकुंडासमोर उभी राहिली व प्रेमळ दृष्टीने आपल्या पतीकडे पाहून ती शुद्ध साध्वी मोठ्याने ह्मणाली, “ जर मी दोषी असेन तर हा अग्नि मला भस्म करून टाकील व मी जर शुद्ध असेन तर मी आपल्या शुद्धतेच्या सहाय्याने या अग्नीतूनही रामदर्शनास परत येईन. आजपावेतो जर माझे मन पतीपासून दूर गेलें नसेल, रामध्यानावांचून जर मला कशाचाही ध्यास नसेल, काया, वाचा, मनें करून जर मी पवित्र असेन तर हा जगत्साक्ष अग्नि माझे रक्षण करील यांत संशयच नाही. ”

असें बोलून त्या साध्वीने कुंडाभोवतीं प्रदक्षिणा घातली व पुन्हां एकदां डोळे भरून रामाला पाहून, आपल्या गळ्यातील हार काढून तिने अग्नींत टाकला आणि त्रिवार ‘ सत्य जय सत्य ’ असा उच्चार करून त्या पवित्र साध्वीने निःशंकपणें कुंडांत उडी घातली.

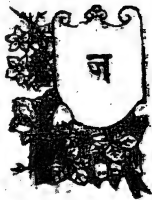
सती सीतादेवी अग्नीमध्ये पडतांच कन्येच्या लळामुळें भूमाता थर-थर कांपू लागली. कपिभंडळी शोकाकुल झाली, सकल देवगण व्याकुल झाले. त्यांना तो प्रलयकाल वाटला. लक्ष्मण, मारुती रडू लागले. स्वतः रामचंद्राचे नेत्रही अश्रूंनी भरून आले. दाही दिशांत घूर दाटला; सप्त समुद्र कडू लागले. वैकुंठ व कैलास हीं स्थानेहि डळमळू लागली. सरासरीं अर्ध घटका होतांच कुबेर, यम, वरूण, इंद्र, ब्रह्मदेव, शंकर हे सर्वजण विमानांत बसून त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले. त्यांनीं रामाची स्तुति करून तो कोण आहे याचें त्यास ज्ञान करून दिलें. त्या सर्वांनीं सीतेच्या शुद्धतेविषयी साक्ष दिली. इतकें होत

आहे तों साक्षात् अग्नि सीतेला घेऊन कुंडांतून बाहेर आला. तो रामास झणाला, “रामचंद्रा, ही सीता निष्पाप व निष्कलंक आहे. तिचें मन अक्षय्य आपल्या पतिचरणींच आसक्त झालेलें आहे. या निष्पाप व शुद्ध अंतःकरणाच्या पतिव्रतेचा तूं स्वीकार कर. या जाज्वल्य पतिव्रतेला, या जगन्मातेला, या भाग्यवान् आर्य साध्वीला भलतेंच बोलून तूं दुःख देशील तर सर्व देवगण, ऋषिमुनी, पितृगण यांच्याकडून तुझी निंदा होईल. तूं या पवित्र सीतेला आलिंगन दे.”

अग्नीची आज्ञा होतांच रामानें जानकीला आपल्या वामांकावर घेतली. मेघकांतानें युक्त असा रामचंद्र व विजेप्रमाणें चमकणारी सीता यांचा समरस पाहून सर्वत्रांनीं त्यांच्यापुढें लोटागणें घातलीं. वाद्यध्वनी निवूं लागले. जयशब्दांनीं आकाश गर्जून गेलें. सुरगणांनीं रामसीता यांवर पुष्पवृष्टी केली. नंतर रामचंद्रानें बिभीषणाचा निरोप मागितला. बिभीषणास रामवियोग पसंत न पडून तोच त्यांच्याबरोबर जाण्यास तयार झाला. त्यानें पुष्पक विमान सज्ज केलें. रामचंद्र सीतेसह विमानांत स्थित झाला. सर्व सैन्य मोठ्या थाटानें चालूं लागलें. आपल्या वानर, रीस बगैरे सर्व भक्तांसह श्रीरामचंद्र सहकुटुंब अयोध्येच्या मार्गास लागले. वाटेनें त्यांनीं कित्येक पुण्यक्षेत्रें, पवित्रस्थानें, पुण्यवान् मुनि यांचीं दर्शनें घेतलीं. भरताची भेट होऊन त्यांनीं त्याला आपल्या विमानांत बसविलें. अशा थाटानें मार्गक्रमण करीत करीत ते अयोध्येत आले. रामचंद्र विजयी होऊन आल्याचें वृत्त समजतांच जनकराजा तेंथें धावून आला. छप्पन्न देशीचे राजे त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले. रामचंद्र व सीता यांनीं वसिष्ठ गुरूंच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. रामानें सर्व नृपतींना आलिंगन दिलें. रामचंद्र व सीता यांनीं कैकयी, सुमित्रा, कौसल्या यांना वंदन केलें. सर्वांनीं मंगल स्नानें केलीं. नगरवासी नारीनरानीं रामचंद्र

आणि सीता यांचें दर्शन घेतलें. वसिष्ठानें रामाला अभिषेक कुर-
ण्याची सर्व तयारी केली. सीतारामास मंडपांत बसवून ऋषींनी
त्यांच्यावर वेदमंत्रांनी अभिषेक केला. त्यांनी जानकीसहवर्तमान
रामाला सिंहासनावर बसविलें. अभिषेकोत्सवास आलेल्या सर्व मंड-
ळींना ज्याच्या त्याच्या दर्जानुसार बाक्षिसे देण्यांत येऊन सर्व पाहुणे
परत गेले. आचक्राना अपार दाने देण्यांत आली. अनुस व दुःखी
कोणीही राहिला नाही. याप्रमाणें समारंभ यथासांग पार पडला.
साध्वीव्रततत्पर सीतेसह रामचंद्र यथान्याय राज्य करूं लागले.
अशाप्रकारें जिच्या पातिव्रत्यामुळे रामचंद्र विजयी झाले; व ज्याच्या
भक्तीमुळे सीता सर्व देव, ऋषि, साधुसंत इत्यादिकांना वंध झाली
त्या सीतारामाच्या नांवाचा उच्चार करितांच महत्पातकांची होळी
होऊन भवभोगाचें निरास होईल आणि मनुष्य पूर्णकाम होऊन
अंती परमपदाला जाईल याबद्दल संशय नाही !

९ पद्मावती.

सत्ताथ क्षेत्रासध्ये एक अमिहोत्री ब्राह्मण राहत
असे. त्याला एक पद्मावती नांवाची कन्या होती.
पद्मावती ही स्वरूपानें सुंदर होती. तिचे नेत्र
कमलाप्रमाणें असल्यामुळे ती सदा प्रसन्न दिसत
असे. तिचें अपूर्व लावण्य व पद्माक्षीप्रमाणें असलेले नेत्र यामुळेच
तिचें पद्मावती असें नांव ठेविलें होतें. आपल्या कन्येचें रूप गुण-
लावण्य घ्यानांत आणून तिच्या बापाचें कांहीं निराळाच विचार
मनांत आणला. त्यानें भक्तिभावानें ती कन्या आपल्या मनानें

जगन्नाथासच अर्पण केली. पद्मावती वयानें मोठी होतांच लोकाचारा-
प्रमाणें तिच्या लग्नाची वाटाघाट चालूं झाली. तिचे सद्गुण व
सौंदर्य जाणून उत्तम अशा द्विजकुलांतील वराकडून तिला मागण्या
येऊं लागल्या. कन्येला आलेल्या मागण्यापैकी तिच्या बापानें
कोणतीही मागणी मान्य केली नाही. आपण आपली कन्या कुष्मा-
र्पण केली असल्याचें त्यानें सर्वांना स्पष्टपणें सांगितलें.

कांहीं दिवस गेल्यानंतर भगवान् श्रीविष्णूंनीं ब्राम्हणाच्या स्वयंभू
जाऊन त्यास असें सांगितलें कीं, “ तूं आपली कन्या पद्मावती
मला अर्पण केली आहेस. मी या कलियुगांस बौद्धरूपी असल्यामुळे
मला तुझ्या कन्येचा भार्या या नात्यानें स्वीकार करितां येणार
नाहीं. जयदेव नांवाचा कवि हल्लीं हयात आहे. तो माझाच पूर्ण
अंश आहे. तरी तूं ती कन्या त्या जयदेवाला अर्पण कर. ”

असें स्वप्न पाहून त्या ब्राम्हणाला मोठा हर्ष वाटला. त्यानें
जयदेवाची गांठ घेतली. त्याला तो सर्व वृत्तान्त कथन केला. जय-
देवाचा रुकार मिळतांच त्या ब्राम्हणानें घटित पाहून लग्नाचा
निश्चय केला. त्यानें अलंकारासहित सर्व साहित्य तयार केलें. देवक-
प्रतिष्ठा, ब्राम्हणभोजन, निर्विघ्नाचें पूजन करून त्यानें सालंकृत
कन्यादान केलें. ब्राम्हणांनीं मंगलाष्टकें झणून जयदेव व पद्मावती
यांचें लग्न लाविलें. चार दिवस आनंदी आनंद होऊन लग्नसोहळा
यथासांग पार पडला.

जयदेव आपल्या पत्नीसह जगन्नाथ क्षेत्रांतच मुक्काम करून राहिला.
कांहीं काळानें एका सावकारानें जयदेवास आपल्या गांवीं नेऊन
आपल्या घरीं कांहीं दिवस ठेवून घेतलें. थोडे दिवसांनीं जयदेवानें
आपल्या गांवीं परत जाण्याची इच्छा दर्शविली. तेव्हां सावकारानें
त्याच्या मर्जीप्रमाणें त्याची बोळवण केली. त्यानें त्याच्याबरोबर अपार

धन व पद्मावतीकरितां पुष्कळ अलंकार दिले. त्या घनालंकारांसह जयदेव परत येत असतां त्याला अरण्यामध्ये दोन चोरांनीं गांठलें. त्यांनीं त्याची संपत्ति हरण केली व त्याचे हातपाय तोडून त्याला एका कूपांत नेऊन टाकलें.

त्याच दिवशीं कौंच नांवाचा राजा त्या अरण्यांत शिकार करण्याकरितां आला. शिकारीच्या श्रमानें थकून तो राजा पाणी पिण्याच्या निमित्तानें त्या कूपाकडे गेला. त्या कूपांत लुला होऊन पडलेला जयदेव आत्मदुःख विसरून हरिभजन करीत होता. त्याच्या भजनाचा स्वर कौंचराजाच्या कानावर पडतांच त्याला आश्चर्य वाटलें. त्यानें मोठ्या धैर्यानें व शौर्यानें जयदेवास बाहेर काढलें. तो हातपायरहित आहे असे पाहून राजाला फार वाईट वाटलें. त्यानें त्याच्या त्या दुःखद स्थितीची चौकशी केली. जयदेव हा ज्ञानसंपन्न व भगवद्भक्त असल्यामुळें त्यानें त्या राजाला चोरांचा कांहींच प्रकार सांगितला नाहीं. त्यानें त्यावेळीं भोठें तात्त्विक भाषण करून देहाचें अनित्यत्व व आत्म्याचें नित्यत्व याचीच प्रौढी गायली. त्याचा अधिकार ओळखून राजानें त्यास आपल्या नगरांत नेलें.

जयदेवाची परत येण्याची मुदत टळतांच पद्मावती चिंतायुक्त झाली. तिनें लागलीच सावकाराकडे मनुष्य पाठवून आपल्या पतीची चौकशी केली. जयदेवाची सावकारानें बोळवण केली. असें वर्तमान कळतांच पद्मावती जास्तच चिंतातुर झाली. ती चोर्होंकडे पतीची चौकशी करूं लागली; पण तिला कांहींच पत्ता लागेना. ती एकसारखी पतीचें नामस्मरण करीत त्याच्या भेटीविषयीं आतुर होऊन राहिली.

कौंच राजानें जयदेवाची पूजा करून त्याला आपला गुरु केला. त्या ठिकाणीं जयदेवाच्या भेटीकरितां पुष्कळ संतजन येऊं लागले.

संतजनांचा सत्कार करून राजा त्यांना धनदौलत देत असे. संपत्तीच्या मोहाने जयदेवाला अपकार करणारे ते दोन्ही चोर संतवेष्टांत त्या ठिकाणी प्राप्त झाले. त्या ठिकाणी जयदेव कवि अधिकारसंपन्न होऊन राहिलेला असेल अशी त्यांची कल्पनाही नव्हती. द्रव्यलाभ होईल या आशेने ते दोघे क्रौञ्चराजाकडे येतांच त्याने त्यांना जयदेवाकडे नेले. जयदेवाने त्यांना ओळखले पण तो भक्तश्रेष्ठ असल्याने अपकाव्यावर उपकार करणे हेच तो आपले ब्रीद समजत होता. त्याने त्या चोरांना कांहीच ओळख न देतां राजाकडून त्यांची बरदास्त राखली. ते दोघे तेथून जाण्यास निघाले तेव्हां जयदेवाने राजाकडून त्यांना धन देऊन संतुष्ट केले. राजाने आपले सेवक बरोबर देऊन त्यांची बोटवण केली. मार्गक्रमण करीत असतां राजसेवकांनी त्या संतरूपी भामट्यांस त्यांची हकीकत विचारली. त्या दुष्ट पाप्यांनी त्यावेळींही सत्य भाषण न करितां बनावट मजकूर सांगून आपण जयदेवाचे प्राण वांचविले आहेत असें मोठ्या आदराने सांगितले. त्यांनी तशा असत्यवाणीचा उच्चार करतांच धरणीदेवी एकदम कंपायमान झाली आणि तिने त्या दोघां पापतत्पर दुष्टांना गड करून टाकले. तो प्रकार पाहून राजसेवक भयभीत झाले. त्यांनी राजाकडे येऊन तो सर्व वृत्तांत राजा व जयदेव यांना कळविला. राजाला मोठे आश्चर्य वाटले. जयदेवाची वृत्ति मात्र कांही चमत्कारिक झाली. ते चोर आपले अपकारकर्ते होते हे तो जाणत होता. तो सामान्यजन असतां तर आपल्या शत्रुनाशाने तो आनंद पावला असता. पण तो हरिभक्त होता. तो समभावी असल्यामुळे त्याच्याशी वैर करणाऱ्यांबद्दलही दुष्टभाव धारण करणे ही गोष्ट त्याला खपणारी नव्हती. राजसेवकांनी सांगितलेले वर्तमान ऐकतांच त्याला गर्हिवर आला. आपल्याशी शत्रुत्व करणाराला अधोगति मिळणे क्षणजेही

आपली दुष्कीर्तीच आहे असे वाटून त्याने परमेश्वराचा धावा केला. त्याची भक्तियुक्त प्रार्थना ऐकून परमेश्वराने त्याला दर्शन दिले. भगवंताचे दर्शन होतच जयदेवाचे हातपाय पूर्वाप्रमाणे झाले. त्याच्या इच्छेस अनुसरून परमात्म्याने त्या दोन्ही चोरांचा उद्धार करून सत्संगतीचे महात्म्य वाढविले. यावेळी राजाने जयदेवास त्याचा पूर्व वृत्तांत विचारला. राजाच्या इच्छेप्रमाणे जयदेवाने त्याला आतापर्यंतचे सर्व चरित्र सांगितले. जयदेवस्वामीस पद्मावती नावाची स्त्री आहे हे समजताच राजाने पालखी पाठवून पद्मावतीस आपल्या नगरीत आणले. पतिभेटीकरिता अन्नपाणी वर्ज्य करून रात्रंदिवस तळमळत असलेल्या पद्मावतीला जयदेवाचे चरण दृष्टीस पडताच अत्यानंद बाटला. राजाने पद्मावतीला वस्त्रे अलंकार अर्पण केले व राजा स्वतः जयदेवाच्या सेवेस लागला आणि त्याने आपल्या पत्नीलाही पद्मावतीच्या सेवेला लाविले.

याप्रमाणे कांही काळ गेल्यानंतर सर्व राजस्त्रिया पद्मावतीसह मृगपांगोष्टी करित बसल्या होत्या. त्या समयी राजशालकाची भार्या त्या ठिकाणीच रहावयास आलेली होती. पद्मावती सर्व स्त्रियांच्यामध्ये बसली होती. सर्व नद्यांमध्ये जशी भांगिरथी, सर्व मंत्रांत जशी धांयत्री, सुगंधित पदार्थांत जशी कस्तुरी, सर्व अलंकारांत जशी मंठसरी त्याप्रमाणेच त्या सर्व स्त्रियांत पद्मावती मुख्यस्थानी शोभत होती. एकमेकीशी विनोदपर भाषणे करण्यांत त्या सर्वजणी गढून गेल्या आहेत तो त्या ठिकाणी कांही राजदूत दुष्ट बातमी घेऊन आले. त्यांनी आणलेल्या बातमीने त्यांचा सर्व आनंद मावळला. राजदूताची असे सांगितले की, “राजाचा मेहुणा एकाएकी मृत झाला असून ते दुःखद वर्तमान आपणास कळविण्याचे आमच्या जशिबी आले आहे.”

हैं ऐकतांच राणीने किंकाळी फोडली. ती आपल्या भावाकरितां शोक करूं लागली. तिची भावजयही पतिनिधनामुळे आक्रोश करूं लागली. त्यांचा विलाप ऐकून इतर स्त्रियांही दुःख करूं लागल्या. कांहीं वेळाने राणीचा शोक बंद झाला. तिची भावजय मात्र रडणें बंद करीना. राणी व इतर स्त्रिया यांनी तिची बरीच समजूत केली; पण ती कांहीं केल्या ऐकेना. ती पतिनिष्ठ असल्यानें तिला पतीच्या पश्चात् जगणें श्रेयस्कर वाटेना. तिनें सती जाण्याची इच्छा प्रगट केला. तिची ती इच्छा कळतांच राणीस मोठें नवल वाटलें. इतर स्त्रियाही आश्चर्यभरित होऊन तिच्याकडे दृष्टि लावून बसल्या. परंतु पद्मावती मात्र मौन धरून स्वस्थ होती. इतर स्त्रिया आणि पद्मावती यांच्या वृत्तीतील फरक ध्यानांत आणून राणी पद्मावतीस झणाली, “आपल्या पतीवर निष्ठा ठेवून माझी भावजय सती जाऊं पाहत आहे याबद्दल आपल्याला कांहींच आश्चर्य वाटत नाहीं हैं कसें ? माया, ममता, स्वप्राणलोभ, सौम्य यांचा त्याग करून माझी पतिव्रता भावजय सती जात आहे ही गोष्ट नवल करण्यासारखी नाहीच काय ? असें अद्भुत पुण्य जोडणारी स्त्री सर्वांच्या स्तुतीस पात्र नाही कां ?”

राणीचें भाषण ऐकून पद्मावतीनें शांतपणानें सांगितलें, “तुमची भावजय स्तुतीस पाल नाहीं असें कोण झणेल; पण त्याबद्दल मोठेंसें नवल करण्याचें विशेष कारण नाहीं. एकपतिनिष्ठ साध्वी स्त्रिया पतीच्या मार्गे स्वतःला मृतच समजतात. पतिव्रतांचा हा सत्यधर्मच होय. पण अशाप्रकारें सती जाणें झणजे थोडें कमी दूरजाचेंच आहे. पतीचा प्राण जाऊन किती तरी वेळ गेल्यानंतर सती जाऊन त्याची भेट होण्यास उशीरच लागणार ! आपली भावजय महान् पतिव्रता आहे यांत संशयच नाही. आपण स्वतःही श्रेष्ठ साध्वीव्रतपर आहां. तरी पण माझे झणणें इतकेंच आहे की, अताराची मरणवार्ता कानी

पडतांच पतिव्रता स्त्रीचा प्राण देह सोडून गेला पाहिजे. पतिपत्नी यांमध्ये जर सूर्य आणि त्याची प्रभा यासारखा संबंध आहे तर सूर्यास्ताबरोबरच त्याच्या प्रभेचा लय होणें इष्ट नाही कां ? ”

पातिव्रत्याच्या अत्यंत श्रेष्ठ दरजाचा विचार केलें असतां पद्मावतीचें भाषण यथायोग्यच होतें; पण राणीला तें यावेळीं रुचलें नाहीं. पद्मावती कांहींतरी बढाया सांगून आपला श्रेष्ठपणा स्थापून पाहत आहे असें मानून ती तें भाषण फुशारकीचें समजली. बरोबरच आहे; राणीला पद्मावतीची खरी किंमत अद्याप समजलीच नव्हती. ती आपल्या विचारावरूनच दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीची कल्पना बसविणारी होती. ज्याला प्रत्यक्ष अनुभव प्राप्त झाला नाहीं त्याला ब्रह्मज्ञानाचें विवेचन खरें कसें वाटणार ? पद्मावतीनें श्रेष्ठ पातिव्रत्याच्या गोष्टी सांगितल्या तरी प्रत्यक्ष अनुभव पटेपर्यंत राणीला त्या वृथा वल्गना आहेत असें वाटणेंच साहजिक होतें. ती तिचें भाषण असत्यच धरून चालली. तिनें ती वेळ तशीच जाऊं देऊन तें आढ्यतेचें भाषण ध्यानांत ठेविलें आणि पद्मावतीची परीक्षा करण्याचा वेत ठरविला.

कांहीं दिवसांनीं राणीनें प्रधानांशीं मसलत करून, त्यास असें सांगितलें, “ मला पद्मावतीच्या श्रेष्ठतम पातिव्रत्याची कसोटी पहावयाची आहे, त्याकरितां तुम्ही मला मदत करा. तुम्ही जयदेव स्वामीस कांहीं निमित्तानें येथून दूर न्या. आणि तो अकस्मात् मरण पावला अशी बातमी नगरांत पाठवून द्या. जयदेवाची मृत्युवार्ता कळली झणजे पद्मावती काय करते तें मला पहावयाचें आहे. ”

राणीचें कार्य जाणून प्रधानानें ती गोष्ट कबूल केली. तसा कांहीं प्रसंग येण्याची तो सावध राहून वाट पहात होता. कांहीं दिवसांनीं राजा जयदेवासह वनक्रीडेस निघाला. तें पाहून प्रधान व राणी यांनीं आपली मसलत साधली. त्यांच्याबरोबर प्रधानही वनक्रीडेस गेला.

जातांना त्यानें जयदेवाचीं वस्त्रें गुप्तपणें आपल्याबरोबर घेतलीं होती. त्यानें आपल्या कांहीं सेवकांनांही मथवून ठेविलें होतें. वनांत गेल्यावर प्रधान व राजा यांनीं व्याघ्राच्या शिकारी केल्या. प्रधानानें जयदेवाचीं वस्त्रें वाघाच्या रक्तांत भिजवून तीं सेवकांबरोबर दिलीं व त्यांना असें सांगितलें, “ तुम्ही हीं वस्त्रें घेऊन राणीसाहेबांकडे जा व जयदेवाला वनामध्ये वाघानें मारिलें असें त्यांस कळवून गांवांतही त्याचा बोभाटा करा. ” प्रधानाच्या आज्ञेप्रमाणें ते सेवक वस्त्रें घेऊन राणीकडे गेले. राणीला तो सर्व बेत आधींच ठाऊक होता. तिनें तीं रक्तानें भरलेलीं वस्त्रें पाहतांच दुःखाचा बहाणा करून रडण्यास सुरुवात केली.

यावेळीं पद्मावती आपल्या महालांत बसली होती. तेथें कांहीं दासी व इतर राजस्त्रियाही होत्या. राणी मनामध्ये कपटभाव धरून नकाश्रू ढाळीत पद्मावतीकडे गेली. तिचें तें दुःख पाहून पद्मावती तिला श्लोकाचें कारण विचारूं लागली. तिनें लागलीच ती रक्ताद्र वस्त्रें तिच्यापुढें टाकून तिला जयदेवाच्या मृत्यूचें वृत्त कळविलें.

राणीच्या मुखांतून पतिनिधनाचें वृत्त ऐकतांच व तीं वस्त्रें पाहतांच त्या उच्चतम साध्वीनें तेथेंच प्राण सोडला. सूर्यास्त होतांच जसे त्याचे किरण मावळतात, दीपक विझतांच जसा त्याच्या प्रभेचा तात्काळ लोप होतो, पौर्णिमा उळटतांच जशा चंद्राच्या कला तुटतात, पुष्पांचा चुरगळा करितांच जसा त्याचा सुवास नाहीसा होतो, त्याप्रमाणें जयदेवाच्या नाशाची बातमी कळतांच त्या थोर पद्मावतीच्या आत्म्यानें तिच्या कुडीचा त्याग केला. तिची ती मृत दशा पाहतांच राणीला मोठेंच आश्चर्य वाटलें. आपण कपट धरून भलत्याच गोष्टीचा अनुभव पाहण्याचा खटाटोप केला याबद्दल आतां तिला फार पश्चात्ताप होऊं लागला. पद्मावतीची पतिनिष्ठा पाहून

सर्वांना तिचा महिमा कळून चुकला. राजशालकाच्या मरणसमयी तिने ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या शिळोप्याच्या गप्पा नव्हत्या असे आतां सर्वत्रांच्या प्रत्ययास येऊन सर्वजण त्या सत्वशील पतिव्रते बद्दल फारच हळहळुं लागले.

वनक्रीडा संपल्यावर राजा जयदेव व प्रधान यांसह परत आला. गांवांत येतांच त्यानें सर्व लोक दुःख करीत आहेत असे पाहिले. घरी येतांच त्याला पद्मावतीच्या मरणाचा सर्व वृत्तांत समजला. आपल्या भायेंनें कपटाकिया केल्यामुळेच एकंदर अनर्थ ओढवला असें जाणून तो राणीला ठार मारण्यास तयार झाला. तरी पण राणीचा वध केला तरी पद्मावती परत न येतां स्त्रीहत्या मात्र आपल्या डोक्यावर बसेल असा विचार उत्पन्न होऊन राजा राणीला मारण्याच्या कल्पनेपासून परावृत्त झाला. राणीच्या हातून घडलेल्या पातकाची निष्कृति करण्याकरितां तो स्वतःच अग्निकाष्ठे भक्षण करण्यास तयार झाला. त्यानें गांवाबाहेर अग्नि तयार करण्यास सांगितलें. अग्निमध्ये आपली आहुती देण्यास जाण्यापूर्वी तो जयदेव स्वामीस नमस्कार करण्याकरितां गेला. जयदेवस्वामी अंतर्ज्ञानी असल्यामुळे त्यांनीं सर्व गोष्टी ओळखल्याच होत्या. राजाने त्यांना नमस्कार करून आपला सर्व वेत कळविला. राजाची ती सात्विकी निष्ठा पाहून जयदेवस्वामी प्रसन्न झाले. त्यांनीं राजाला आत्मघातापासून परत फिरविले आणि सर्व मंडळींसह ते आपल्या प्रिय पत्नीच्या प्रेतासंज्ञिव गेले.

जयदेवस्वामींनीं त्यावेळीं आपल्या हातांत वीणा धारण केला होता. पद्मावतीचें प्रेत पाहतांच जयदेवांना प्रेमाचें भरतें आलें. तिची पतिव्रत्याची कल्पना ध्यानांत घेऊन जयदेवांना महिंवर दाटला. तिच्या सत्वसंज्ञतेविषयीच्या आदराने त्यांचें अंतःकरण भरून गेलें. हातामधील वीणाच्या सुस्वरावर त्यांनीं तेथें राधाविलास

आरंभिला. त्यांनी त्यावेळी चौवीस अष्टपद्या तयार करून हरिलीला गायली. नंतर त्यांनी परमेश्वराच्या नांवाचा सारखा गजर उसळून दिला. त्यांनी परमात्म्याचा धावा आरंभिला. " हे भक्तवत्सल, आनंदकंदा गोपाला; धाव; या जयदेवाच्या उद्धारार्थ धावत ये. गर्जेद्राची करुणा ऐकून तू जसा गरुडावर बसून धावलास, प्रन्हादाचें रक्षण करण्यास तू जसा खांबांतून प्रगट झालास, त्याप्रमाणेंच यावेळीही येथें प्रगट हो. हे मधुसूदना; हे गोपीचें मनरंजन करणाऱ्या श्रीकृष्णा ! पांडवांचें रक्षण करण्यास तू जसा त्वरेने धावलास त्याप्रमाणें आतांही सत्वर धावून ये. तू भीमातीर-वासी दिगंबर आहेस; तू पतितपावन आहेस; तू अनाथांचा नाथ असून भक्तजनांचा उद्धार करणें हें तुझें ब्रीद आहे. द्रौपदीची लाज राखण्याकरितां तू जसा तातडीने धावलास त्याप्रमाणें या दीन, अनाथ, पतित जयदेवाचें संरक्षण करण्याकरितां त्वरित ये. "

जयदेवाचा धावा ऐकून भगवंतांनी जयदेवास दर्शन देऊन पद्मावतीला सजीव केलें. पद्मावती उठून वसतांच एकच जयजय-कार झाला. सुरवरांनी विमानांत बसून पुष्पवृष्टि केली. सर्वांना मोठा आनंद वाटला. सर्व मंडळी हरिनामाचा गजर करूं लागली. राजानें जयदेवाला साष्टांग नमस्कार घातला. जयदेवानें राजाला आशिर्वाद देऊन उठाविलें आणि आपल्या पोटाशी धरिलें. जयदेव व साध्वी पद्मावती यांची भेट झाली. राणीने पद्मावतीचें चरण धरिले. जो तो जयदेव व सावित्रीतुल्य पद्मावती यांची स्तुति करूं लागला. अशा प्रकारच्या साध्वींची चरित्रे गाणाऱ्या भाविक जनांना संकट-काळां परमात्मा सहाय्य करून त्यांच्यावर आपलें कृपाछत्र उभारील यांत संशयच नाही.

१० सुलोचना.

केवर राज्य करणाऱ्या महाबलाढ्य रावणाला मेघनाद या नांवाचा एक पुत्र होता. त्याने जन्मताक्षणी मेघासारखी आरोळी फोडली क्षणून त्याला मेघनाद असेच नांव पडलें. तो अत्यंत बलाढ्य

निपजला. त्याने मोठमोठे अभिचार यज्ञ करून अनेक शस्त्रास्त्रे व वरदाने मिळविली. त्याने इंद्राशी युद्ध करून त्याला जिंकलें. या कारणाने तो मेघनाद पुढे इंद्रजित या नांवाने प्रख्यात झाला. सुलोचना ही त्या इंद्रजिताची भार्या होय.

सुलोचना ही शेषाची कन्या होय. ती स्वरूपाने फारच लावण्यसंपन्न होती. तिचे सौंदर्य पाहून देवांगनाही लज्जित होत. इंद्राची शची ही तिची दासीही शोभत नसे. कित्येक गंधर्वकन्या सुलोचनेच्या सेवेला सादर असत. तिच्या अंगाच्या सुवासाने आसपासचे वातावरण सुगंधित होत असे. तिच्या नाजुकपणाशी तुलना करण्यास मदनाची रतीही योग्य नव्हती. नैषधपत्नी दमयंतीच्या स्वरूपास कित्येक काव्यकर्त्यांनी बहुत थोरवी दिली आहे; पण या शेषकन्या सुलोचनेपुढे दमयंतीचे लावण्यही फिकें पडण्यासारखें होतें.

सुलोचना सौंदर्याप्रमाणे सद्गुणानेही संपन्न होती. ती साध्वी व्रताचार जाणत होती. ती नेहमी आपल्या पतीच्या सेवेतच दंग असे. इंद्रजित हा जरी भलमलते यज्ञ करून तामसी शक्ति प्राप्त करून घेण्याच्या खटपटीत असे तरी ती शुद्ध साध्वी नेहमी आपल्या पतीला तामसी भाव टाकण्याची विनंति करी. सुलोचनेचे सद्गुण पाहून व तिची पतिनिष्ठा ध्यानांत आणून इंद्रजित तिला जीवकी प्राण करीत

असे. तिचेंहि आपल्या भ्रतारावर निःस्सीम प्रेम होतें. तिच्या सद्गुणामुळे रावणावरही तिचें कांहींसें व्रजन असे. रावणानें अभिलाषबुद्धि धरून श्री रामचंद्राची जानकी पळवून आणली तेव्हां सुलोचनेनें रावणासही शुद्ध धर्माचा उपदेश करण्यास कमी केलें नाहीं. परस्त्री व परधन यांचा अभिलाष करणें कसें घातक आहे ह्याचें प्रतिपादन करून तिनें इंद्रजिताला सांगितला सोडून देण्याविषयीं वारंवार विनंति केली होती. अशाप्रकारची ती सती सुलोचना आपल्या पतीबरोबर आनंदानें काळक्रमणा करीत असतां तिच्यावर भयंकर संकट ओढवले.

रामरावणाच्या युद्धांत रावणाच्या असंख्य सैन्याचा निःपात झाला. त्यांचें मकराक्ष, महापार्श्व, नरांतक वगैरे वीर पडून त्याचा पुत्र अतिकाय व बंधु कुंभकर्ण हेही समरांगणावर पतन पावले. पुत्र व बंधु यांचा अंत होतांच रावण मूर्च्छित होऊन सिंहासनावरून खाली पडला. इंद्रजितानें त्याला पडतां पडतां सावरून सावध केलें. त्यानें त्यास आपल्या पराक्रमाची प्रौढी सांगून तो रामलक्ष्मणांचा नाश करण्याकरितां समरांगणावर गेला.

इंद्रजिताला ब्रह्मदेवापासून असें वरदान मिळालें होतें कीं, जो वीर चौदा वर्षे निराहारी राहून ब्रम्हचारी राहिला असेल त्याच्याच हातून इंद्रजिताला मृत्यु प्राप्त होईल. या वरदानामुळे इंद्रजित आपणास अजिंक्य समजत होता. तशा प्रकारचा व्रतस्थ वीर सांपडणें दुर्घट आहे असें जाणून इंद्रजित निःशंक मनानें रामलक्ष्मणावर बाणांची वृष्टि करूं लागला. रामाचा बंधु लक्ष्मण हा शेष्पाचा अवतार असल्यानें तो सुलोचनेचा पिताच होता. याप्रकारें लक्ष्मणाकडे जरी इंद्रजिताच्या श्वशुराचें नातें होतें तरी त्याच्याज्ज हस्ते इंद्रजिताचें शिर तुटावयाचें ठरलेलें असल्यानें तो रामबंधु तसा व्रतस्थ धीर होता, ही गोष्ट बिचाऱ्या इंद्रजिताच्या गांवींही नव्हती.

इंद्रजितानें युद्धामध्ये मेघांच्या आड दडून रामलक्ष्मण यांना नाग-पाशानें बद्ध केलें. त्याचेळीं भगवद्भक्त गरुडानें धांवत येऊन राम-लक्ष्मणांचा मोह दूर केला. नागपाशांतून रामलक्ष्मण सावध होतांच ते फार खवळले. ते इंद्रजिताला पाहूं लागले परंतु तो यावेळीं निकुंभलेकडे गेला होता. रामलक्ष्मण सुवेळा नांवाच्या पर्वतावर होते. रामानें लक्ष्मणाच्या डोक्यावर हात ठेवून त्याला दिव्य अस्त्रांचा उपदेश केला आणि लक्ष्मण वानरसैन्य बरोबर घेऊन इंद्रजितावर चाल करून गेला.

लक्ष्मण व इंद्रजित यांचें युद्ध जुंपलें. लक्ष्मणाच्या अमोघ बाणानें इंद्रजिताच्या भुजा व शिर तुटलें. तें शिर आकाशमंडळांत उडून खाली पडत असतां तें ऋषभवानरानें झेललें. लक्ष्मणाला यश प्राप्त होतांच तो आपल्या सैन्यासह सुवेळा पर्वताकडे परतला. रामचंद्राला इंद्रजिताचें शिर दाखवावें या हेतूनें ऋषभवानर तें शिर घेऊन सर्व सेनेबरोबर रामचंद्राकडे गेला.

इंद्रजिताची व लक्ष्मणाची लढाई चालली होती तेव्हां सुलोचना आपल्या मंदिरांत बसली होती. तिचें नेत्र आपल्या पतीकडे लागले होते. आपला पति विजय मिळवून परत येतांच आपण त्याला ओवाळूं असल्या विचारांनीं तिचें अंतःकरण व्यापलें होतें; मध्येच तिचे ते विचार बाहींसे होऊन त्या जागीं दुसऱ्याच कल्पना उठत. आपला सासरा रावण व पति इंद्रजित यांची रामकांता सीतासतीचा छळ चालविला आहे त्या अर्थी त्यांना युद्धामध्ये यश मिळणें दुरापास्त आहे असें वाटून ती मचामध्ये वरचेवर खिन्नही होत असे. अशा तऱ्हेच्या विचारांत सुलोचनेचें मन हेलकावे खात आहे तोंच तिच्या मंदिराच्या अंगणामध्ये कांहीं तरी पडल्याचा आवाज झाला. अंगणांत एकाएकी कांय घेऊन पडलें हें पाहण्याकरितां तिच्या दासी मंदिरांतून बाहेर आल्या तों त्या अंगणांत कोणा वीर पुरुषाचा हात

पडला आहे असे त्यांच्या दृष्टीस पडले. त्यांनी सुलोचनेला ती गोष्ट कळविली. सुलोचना अंगणांत येऊन तिने तो वीरहस्त पाहतांच तिचा चेहरा तेव्हांच उतरला, नेत्र विव्दल झाले, अंग विकळ जाहलें व तिच्याने पाऊल टाकवेना. लढाईमध्ये आपल्या शूर पतीचा अंत होऊन त्याचाच हात आपल्या अंगणांत येऊन पडला आहे असे त्या पतिव्रतेने जाणलें. ती आक्रांत करूं लागली. कोमल फुलाच्या कळीवर वीज पडावी त्याप्रमाणें सुलोचनेची स्थिति झाली. ती निस्तेज होऊन पडली. लोभी जसा धननाश झाला असतां तळमळतो त्याप्रमाणें ती तळमळूं लागली. आपल्या पतीचा पराक्रम आठवून ती ह्मणूं लागली, “ कालाची गति किती विपरीत आहे पहा ! आज अगस्ती मृगजलांत बुडाला ! अंधकाराच्या पेवांत सूर्य गडप् झाला ! हरिणबालकानें वनामध्ये सिंह पकडला. शत्रूंशीं लढाई करीत असतां इंद्रजिताचा पाडाव झाला ह्मणजे मुंगीनें मेरूच गिळला ह्मणावयाचा ! आळीनें गरूड गड्ड करावा, चिलटानें वणवा प्राशन करावा, पिशाचचांनीं शंकराला कैद करून न्यावें अशांतलाच आज हा अघटित प्रकार घडला ! ”

सुलोचनेचा विलाप ऐकून तिच्या दासी अगदीं भांबावून गेल्या. त्यांनीं तिला बसली केली; आणि त्या तिला धरून बसल्या. सुलोचनेनें तो पतीचा हात कवळून ती त्याला ह्मणाली, “ माझ्या पतीस मरण कसें आलें; लढाईमध्ये काय काय वृत्तांत घडला तो मला लिहून दाखीव. आजपर्यंत मी जर पातिव्रत्यधर्मानें वागलें असेन, आजपर्यंत पतिचरणींच माझें मन तल्लीन झालें असेल तर मला सर्व हकीगत लिहून दाखीव. ”

असें म्हणून तिनें त्या भुजेपुढें भूर्जपत्र, शार्ङ्ग व लेखण आणून ठेविली. पतिव्रतेची आज्ञा जाणून त्या भुजेनें सर्व मजकूर लिहून दाखविला. पत्रलेखन होतांच सुलोचनेनें तें पत्र वाचलें. त्यांत असा

मजकूर लिहिला होता की, “ हे शेषकन्ये; माझे प्राणवल्लभे सुलोचने ! जयाची आशा धरून मी अग्नीत हवन केलें. अग्नीमधून दिव्य रथ बाहेर आला. फलप्राप्तीचा समय साधून माझे शत्रु तेथें धावून आले. त्यांनीं मोठमोठ्या शिळा टाकून माझे दैवत क्षोभविलें. सगळा पर्वत चढून गेल्यानंतर शिखरावरून कोणीतरी धक्का मारावा, संबंद नदी पोहून आल्यानंतर अगदीं तीराजवळ बुडावें; वैराग्यज्ञान प्रगट होतांच विषयांचा हल्ला येऊन पडावा; मोठ्या कष्टानें वेदाध्ययन संपविल्यानंतर अभिमानाची धाड पडावी त्याप्रमाणेंच यावेळीं माझी अवस्था झाली. माझ्या शत्रूंनीं अखेर वेळ साधली. भयंकर संग्राम सुरू झाला; पण जय आझाला पारखा झाला. विजयश्रीनें लक्ष्मणाला माळ घातली. सौमित्राची धनुर्विद्या व शौर्य पाहून मी आपलें शिर त्यास अर्पण केलें. देहत्रय निरसून मी रामचंद्राशीं मित्रत्व जोडलें. देहाची आशा धरून विभीषण भीतीनें शरण गेला. सौमित्र हा बहुत दिवस निराहार राहून व तीव्रतप करून अखेर समुद्र उतरला आणि मजपाशीं माझे शिर मागण्यास आला. मी कृपणता टाकून त्याला शिरदान केलें. त्यानें माझे शिर रामचरणीं अर्पण केलें. माझा देह रणामध्ये उभा आहे. माझे शिर रामदर्शनास गेलें आहे. मी आपला हात तुला बोलावण्याकरितां तुझ्याकडे पाठवून दिला आहे. दुर्घट मायानदीचें उल्लंघन करून मी पैलतीरावर तुझी वाट पाहत आहे. प्राणप्रिये; तूं सत्वर येऊन मला भेट दे. हा संसार परम दुस्तर आहे. रामचरणाच्या ठिकाणीं अपार सुख आहे हें समजल्यामुळें तुझ्याकडे मी आपला हस्त पाठविला आहे. तूं त्वरित निघून ये. ”

अशा मजकुराचें पत्र वाचतांच सुलोचनेनें अंग धरणीवर टाकिलें. ती पुन्हां शोक करूं लागली की, “ आज बलाचा समुद्र आटला; धैर्याचा पर्वत खचला; प्रतापाचा वृक्ष उपटून पडला. ज्या इंद्रजीतरूपी

सूर्याच्या किरणांनीं शत्रुरूपीं तारांगणें मावळत असतां त्याला आज लक्ष्मणरूपीं राहून स्वप्नास ग्रहण लाविलें. रणसरोवरांमधील शत्रुरूपीं कमळें छेदन करणाऱ्या इंद्रजीतरूपीं हत्तीच्या गंडस्थळावर आज त्या सौमित्रसिंहानें आपला पंजा मारून तें गंडस्थळ विदीर्ण केलें. ऐरावतावर बसलेल्या इंद्राला ज्यानें समरांगणामध्ये उलथून पाडलें त्या इंद्रजिताला लक्ष्मणासारख्या मानवानें मारावें काय ? माझ्या सौभाग्यठेव्यावर लक्ष्मणानेंच दरवडा घातला. माझ्या सौभाग्यसागराचें आचमन करण्यास लक्ष्मणच अगस्ति झाला. ”

सुलोचनेचा शोक ऐकून तिच्या सख्याही रडूं लागल्या. त्यांनीं रडत रडतच तिचीं नानाप्रकारें समजूत केली. सखीजनांच्या समजुतीच्या गोष्टीस कांहींसा मान देऊन सुलोचनेनें तेवढ्यापुरता शोक बंद केला आणि ती आपल्या मंदिरांत गेली. तेथील संपत्ति पाहून तिला फारच बीट आला. परापवादानें जसें सज्जन विटतात, परझारा पाहतांच जशी विरक्तांना किळस येते त्याप्रमाणेंच मंदिरांतील उपभोग्य वस्तूंच्या दर्शनानें सुलोचनेस किळस आली. तिनें तेथील पिंजऱ्यांत असलेले शुक्र, सारिका यांना सोडून दिलें. तिनें लागलीच एक पालखी सजविली व पतीचीं भुजा त्यांत ठेविली. ती स्वतः चपळ घोडीवर बसून त्या शिबिकेसह लंकेकडे निघाली.

सूर्यास्त होऊन बरीच रात्र झाल्यानंतर सुलोचना लंकेस पोचली. यावेळीं लंकानाथ रावण सभेमध्ये बसला होता. त्यानें सुलोचना तेथें आलेली पाहतांच तो आश्चर्यभरित झाला. सुलोचनेनें सद्गद होऊन रावणाच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. त्यानें तिच्या अकस्मिक येण्याचें कारण विचारलें. तिनें पतीची भुजा व भुजेनें लिहिलेलें पत्र रावणापुढें ठेविलें आणि ती ह्मणाली, “ माझ्या पतीनें स्वर्गलोकीं गमन केलें. त्याच्या संगतीं मीही जावें अशी माझी इच्छा आहे. ”

सुलोचनेकडून इंद्रजितवधाची वार्ता कळतांच रावण सिंहासनावरून खाली पडला. लंकानाथ आपल्या दाहीं तोंडांत माती घाळू लागला. त्यावेळी एकच आकांत झाला. आरोळ्यांना तर पारावारच उरला नाही. तो कल्लोळ ऐकतांच त्या ठिकाणी मंदोदरी धावून आली. पुत्राची मरणवार्ता कळतांच तीही वेशुद्ध होऊन पडली. तिच्या दासींनी तिला सावरून धरून सावध केली. ती विलाप करू लागली की, “वाळा इंद्रजिता ! तूं मला न विचारतां लढाईस का गेलास ? त्रिभुवन शोधलें तरी तुझ्यासारखा पुत्र सापडणार नाही. तूं आपल्या शत्रूंना वाणांनीं खिळून सुरवरांनाही बंदीत घातलेंस. मी पूर्वीं ब्रतें, तपें मध्येंच टाकलीं म्हणून मला पुत्रशोक झाला काय ? मी पंक्तिभेद केला, संतांना दुष्ट शब्द बोललें, हरिहरांत भेद मानला, हरिकीर्तनाचा मोड केला, मुकलेल्या मनुष्याला पानावरून उठविलें, परद्रव्याचा अभिलाष केला, मजकडून गुरुद्रोह घडला, मी दुसऱ्याची लाभहानि केली, हरिणी व तिचें पाडस यांचा वियोग केला ह्मणूनच माझा इंद्रजित मला टाकून गेला काय ?” असें बोलत बोलत तिनें सुलोचनेला मिठी मारली. त्या दोघींच्या शोकानें भूमी कंपित झाली. सुलोचना शोक आंवरून ह्मणाली, “मला सहगमन करावयाचें आहे. माझ्या पतीचें शिर मला आणून द्या. माझ्या पतीचे डोळे माझ्याकडे लागून राहिले असतील. उठा, मला लैकर पतिशिर आणून द्या.”

सुलोचनेचें हें भाषण ऐकतांच रावणाला क्रोध चढला. त्यानें लागलीच सेना सिद्ध करण्याची आज्ञा दिली. निर्वाण संग्राम करून समलक्षणांना कंठस्थान घालावयाचें आणि इंद्रजिताचें शिर आणावयाचें या गोष्टीस रावण तयार झाला; असें पाहतांच मंदोदरीनें सुलोचनेला सांगितलें, “आपल्या पतीचें शिर आणण्यास तूंच जा. जनककन्या

सीता हिच्यावाचून जो स्त्रियांना माता समजतो अशा त्या चराचर-
व्यापक रामचंद्राजवळ तूंच शिर माग. तो एकपत्नी, एकवाणी व
एकवचनी आहे. सुग्रीव, जांबुवंत, हनुमान यांसारखे वीर त्याचे
मसलतगार आहेत. तू स्वतः शिर आणण्यास गेलीस ह्मणजे तुला
रामदर्शन घडून तुझ्या जन्माचें सार्थक होईल. ”

मंदोदरीचा विचार सुलोचनेच्याही मनास आला. ती रावणा-
जवळ रामसभेंत जाण्याची परवानगी मागू लागली. आपली सून
आपल्या शत्रूंकडे गेली असतां त्यांनीं जर तिला कैद केली तर मग
मोठी पंचाईत पडेल असें रावण ह्मणाला. आपण ज्या रामाकडे
शिर मागण्यास जात आहों त्याचा व रावणाचा वैरभाव असल्यामुळें
तो भलत्या शंका घेत आहेसें जाणून सुलोचनेनें सांगितलें, “ आप-
णास संशय येतो तो आपल्या बुद्धीनें कदाचित् बरोबर असेल; पण
मी पतिव्रता आहे हें आपण ध्यानांत आणा. जो कोणी चांडाळ पर-
सतीविषयीं पापबुद्धि ठेवितो त्याचा वंश भस्म होतो. पतिव्रतेचा अभि-
लाष धरून आजपर्यंत कोणीही जय किंवा कल्याण पावला नाही. ”

सुलोचनेचें बोलणें ऐकून शेवटीं रावणानें तिला परवानगी दिली.
सुलोचनेनें आपल्याबरोबर विचक्षण शिष्ट व दासदासी घेतल्या. ती
स्वतः घोडीवर बसली आणि रामसभेमध्ये जाऊन पोचली.

यावेळीं रामचंद्र वानरांना भोंवतीं घेऊन आपल्या पीठावर विरा-
जमान झाला होता. सुलोचना घोडीवरून उतरून हंसगतीनें सभे-
मध्ये गेली. तिला पाहतांच वानरांना ती सीताच आली असें वाटलें.
त्यांनीं रामाला तिच्याकडे पाहण्यास सांगितलें. रावणाचा वध झाल्या-
वाचून सीता मुक्त होणार नाही ही गोष्ट राम जाणत असल्यानें त्याला
वानरांचें ह्मणणें खरें वाटलें नाही. त्यानें सुलोचनेला पाहतांच
बिभीषणाकडे दृष्टि फेकली. सुलोचनेचें मुखकमल पाहतांच बिभी-

षणाच्या डोळ्यास पाणी आलें. त्यानें पूर्व वृत्तांत ध्यानांत आणून रामाला सांगितलें, “ ही इंद्रजिताची धर्मांगना सुलोचना आपल्या पतीचें शिर मागण्यासाठीं आली असावी. ”

विभीषणाचें वाक्य संपतें तोंच सुलोचना रामाच्या सन्निध गेली. तिनें उल्लसित अंतःकरण करून रामचरणावर मस्तक ठेविलें. तिनें आपल्या नेत्राश्रूंनीं रामाच्या पायांस स्नान घातलें. तेव्हां जगदीश्वर रामानें तिला आशिर्वाद देऊन उठण्यास सांगितलें. रामाच्या वचनास मान देऊन ती उठली. तिनें दोन्ही हात जोडले आणि रामाचें स्तवन केलें कीं, “ जयजय रामा; विषकंठमित्रा श्री रामचंद्रा, मी तुला नमस्कार करितें. हे संसारछेदका, तापत्रयहारका श्रीरामा, तुझें स्तवन करण्यास शेषाची वाणीही समर्थ नाहीं. ज्या तुझें वर्णन करण्यास शास्त्रेहि मुकीं होतात तेथें मीं अबलेनें एका जिव्हेनें तुझी कीर्ति कोठवर सांगावी ? डबक्यांतल्या पाण्यानें भागीरथीस स्नान घालणेंच अप्रशस्त नव्हे काय ? पितळ्याचें फूल वाहून सुवर्णपर्वताची पूजा करणें, कूपांतील ओझळभर पाण्यानें महासागराला अर्घ्यदान करणें, मलयपर्वतावरील वाऱ्याला पदरानें वारा घालणें आणि मी अबलेनें तुझें यश गाणें या गोष्टी सारख्याच आहेत. पृथ्वीला पारड्यांत घालून तिचें वजन कसें होईल ? आकाशाला खांबाचें टेंकण कसें देतां येईल ? टिटवीला सप्तसमुद्र प्राशन कसें करवतील ? सर्वांना प्रकाश देणाऱ्या चंद्राला दशी वाहून त्याचें पूजन करणें, आणि मी तुझें स्तवन करणें सारखेंच आहे. तुझ्या चरणाचें दर्शन होतांच माझे देहत्रय-बंधन तुटलें आहे. मन उन्मत्त होऊन राहिलें आहे. घागर आणि रांजण यांमधील पाण्यांत दोन सूर्य निराळे दिसतात. पण वस्तुतः तो एकच सूर्य असतो. तद्वत्च स्त्रीपुरुषादि निरनिराळ्या व्यक्तींच्या अंतःकरणांत तूं एकच परमात्मा वास्तव्य करतोस. कसेंही असलें तरी

या माझ्या स्त्रीदेहाच्या आकृतीस इंद्रजिताची पत्नी अशी संज्ञा आहे. इंद्रजित माझा पति आहे. त्याच्या शिरासमवेत मला अग्नीत घालणें हें तुझ्या हातांत आहे. तूं अयोध्येचा पति असून उदार आहेस. मी तुझ्याजवळ पतिशिर मागणारा याचक आहे. मी चातक आहे; तूं कृपारूपी जल धारण करणारा मेघ आहेस. तूं सूर्यवंशाचा प्रकाशक आहेस आणि सूर्याचा उदय होईल तर चक्रवाकांची भेट होते. तेव्हां माझ्या पतीशीं माझी भेट करणें हें तुझ्या हातीं आहे. पतीच्या नाशाचें वर्तमान ऐकलें तेव्हांच माझें पंचप्राण गेलें आहेत; पतिशिराचें निमित्त करूनच मी तुझ्या दर्शनास आलों आहे. तूं सर्वांचें मनोगत जाणणारा आहेस. ”

सुलोचनेचें हें भाषण ऐकून रघुवीर तटस्थ झाला. सुलोचनेचें चातुर्य पाहून सर्व कर्पीनां माना डोलविल्या. तिच्या पतीचें शिर तिच्या स्वाधीन करून तिला लावून द्यावें असें सुग्रीवानें रामाला सांगितलें. जांबुवंत, अंगद, मारुती यांनींही सुग्रीवाच्या मतास पुष्टी दिली. इतक्यांत रामचंद्रानें तिला विचारलें, “ तुझ्या पतीचें शिर वानरवीरांनीं माझ्याकडे आणिलें आहे हें तुला कसें समजलें ? ”

यावर त्या सतीनें उत्तर केलें, “ माझ्या पतीच्या मुजेनें मला तो सर्व मजकूर लिहून दाखविला. ” असें झणून तिनें तें पतिहस्तलेखन रामापुढें ठेविलें. इंद्रजिताच्या निर्जीव हातानें पत्र लिहिलेली गोष्ट कर्पीनां खरी वाटेना. ते झणाले, “ ही जर आपल्या पतीचें शिरास हसावयास लावील तर हिचें भाषण आर्ह्वां सत्य मानूं. ”

या अटीस अनुसरून सुग्रीवानें ऋषभाकडून इंद्रजिताचें शिर तेथें आणविलें. सुलोचनेनें त्या शिरासच आलिंगन दिलें. तिनें आपलें वस्त्र भूमीवर पसरून त्यावर तें शिर ठेविलें. नंतर सती सुलोचनेनें हात जोडून त्या शिराची प्रार्थना केली कीं, “ स्वर्गातील सुरगण व हा अयो-

ध्याधीश रामचंद्र माझे पतिव्रतेचें कौतुक पहात आंहेत; तरी आपण हास्य करून मला रामाकडून धन्यवाद देववावा. आपण माझे सर्व अपराध क्षमा करा. तुमच्या शत्रूंनीं तुमच्या होमाचा विध्वंस केला झणून रागावून तुम्ही मौन धरलें असेल तर यावेळीं तें टाकावें. आपल्याला रामदर्शनामुळे सायुज्य पद मिळालें असें वाटून बोलणें खुंटलें असलें तरी या वेळेपुरतें तरी हास्य करावें. ”

मुलोचनेनें अशा प्रकारें बहुत प्रार्थना केली तरी तें शिर हास्य करीना. आपलें सत्व आतां नाश पावतें असें जाणून मुलोचना फार दुःखित झाली. शेवटीं रामचंद्राला आपला प्रभाव दाखविण्याकरितां ती पुन्हां म्हणाली, “ मी आपला पिता लक्ष्मण याला तुमच्या मदतीस बोलाविलें असतें तर त्यानें तुमचे सर्व शत्रु ठार केले असते. तसें करण्यास मी हयगय केली आणि माझ्या हयगयीनें प्रत्यक्ष सौमित्रानेंच तुमचा नाश केला याबद्दल राग सोडा. मी जर आजपर्यंत आपणावांचून सर्व पुरुष लक्ष्मणासमान मानले असतील, मी जर आपल्यालाच दैवत समजत असेन, मी जर खरी पतिव्रता असेन तर आपण हास्य करून मला यशस्वी करा. ”

इतकें बोलतांच तें शिर हंसूं लागलें. तें पाहतांच कपीना कौतुक वाटलें. तिच्या भाषणांतील भावार्थाबद्दल संशयित होऊन त्यांनीं त्यासंबंधानें रामाला प्रश्न केला. तेहां रामानीं त्यांचा सांगितलें, “ ही सती मुलोचना शेषकन्या आहे. लक्ष्मण हा शेषाचाच अवतार आहे. लक्ष्मणानें इंद्रजिताला मारिलें म्हणजे सासऱ्यानें जांवयाचा नाश केला असेंच झालें. ”

रामाचें भाषणावरून कपीचा संशय फिटला. ते सर्व कपी तिच्या पतिव्रत्याची वाखाणणी करून तिला धन्यवाद देऊं लागले. आपल्या हस्तेच आपला जामात नाश पावला याबद्दल लक्ष्मणाच्या मनांत उद्वेग

उत्पन्न झाला. त्याचें हृदय मायामोहानें भरून गेलें. तो डोळ्यांत आंसवें आणून सुलोचनेकडे पाहूं लागला. कांहीं वेळानें तो रामास झणाला, “ हा मजकडून मोठाच प्रमाद घडला. मी समरांगणावर उभा राहून आपल्या हातांनीच इंद्रजिताचा घात करून कन्या सुलोचना इला संकटांत लोटलें. ”

लक्ष्मणाचा शोक दूर करण्याकरितां रामचंद्र झणाले, “ बा लक्ष्मणा ! क्षत्रियानें असा शोक करणें योग्य नव्हे. पिता, बंधु, पुत्र, जांवई कोणीही समरभूमीवर प्राप्त झाला असतां त्याचा वध करण्यांत क्षत्रियाला दोष लागत नाही असा क्षत्रियधर्म आहे. ”

रामाच्या भाषणावर लक्ष्मण झणाला, “ आपण ह्मणतां तें सर्व खरें आहे. आपण ज्ञानसंपन्न आहां. पण दुर्गम मायेनें व्याप्त होऊन आपणही सीतेच्या वियोगानें तळमळत आहां. जानकीचा विरह असह्य होऊन आपण वनांतील वृक्षपाषाणांनाही मिठ्या मारल्या. ”

लक्ष्मणाचें भेदक भाषण ऐकतांच प्रभु रामचंद्र ओशाळले आणि लक्ष्मणास झणाले, “ तुजें म्हणणें यथार्थ आहे. या सुलोचनेचें दुःख हरण करण्याकरितां मी इंद्रजिताला सजीव करतो. इंद्राकडून अमृत आणवून मी तुझा जांवई इंद्रजीत याला आतांच उठवितों. ”

रामाचें हें बोलणें ऐकतांच सुग्रीव, अंगद, जांबुवंत वगैरे वानर भीति ग्रस्त झाले. तेव्हां वायुसुत हनुमान स्पष्टपणानें बोलला, “ रामचंद्रा ! तुमचें औदार्य आम्हाला ठाऊक आहे. यावेळीं तुमचा उदारपणा बाजूस ठेवा. बौकडें म्हणून लंडगा घरांत आणू नका. सर्पांशीं कधीही मित्रत्व करूं नये. दूध घालून विषतरू वाढविण्यांत अर्थ कोणता ? या इंद्रजिताच्या सामर्थ्यानेंच रावणानें सर्व देवगण बंदीत घातले हें आपण जाणतांना ? ”

सर्व वानर इंद्रजिताच्या विरुद्ध आहेत असें जाणून लक्ष्मणानें

रामाला सांगितलें, “सर्वांच्या हितास अनुकूल असेल तेंच आपण करा.” हें ऐकून जांबुवंत व सुग्रीव यांनीं जलदी करून तें शिर सुलोचनेच्या स्वाधीन केलें. कोणीकडून तरी ती सती तेथून त्वरित जाईल असें करणेंच त्या कपीना इष्ट वाटलें. त्यांनीं तिला तेथून लौकर परत जाण्याची आग्रहानें विनंति केली. त्यांचा मानस जाणून सती सुलोचना पतीचें शिर घेऊन जावयास निघाली. तिनें नम्रतेनें रामाला पुन्हां नमस्कार केला व अशी विनंति केली कीं, “हे आदिपुरुषा, वैकुंठाधीश श्रीरामचंद्रा; मत्स्यरूपानें तूं च वेदांचा उद्धार केलास; कासवाच्या रूपानें तूं च आपल्या पाठीवर मंदरपर्वत धारण केलास. वराहतनू घेऊन आपल्या दंताग्रानें तूं च पृथ्वी उचललीस. खांवांतून प्रगट होणारा नरहरी तूं च आहेस. वामनरूपानें तीन पावलांत त्रिभुवन व्यापणारा तूं च आहेस. परशुरामरूपानें तूं च ही पृथ्वी एकवीस वेळां निःक्षत्रिय केलीस. अशा लीला करणारा तोंच तूं परमात्मा सांप्रत कौसल्यासुत रघुनाथ झाला आहेस. माझे आई, बाप, बंधु, गणगोत सर्व कांहीं तूं च आहेस. माझी आतां इतकीच विनंति आहे कीं, मी अग्निप्रवेश करीपर्यंत माझ्या कार्यांत कोणीही विक्षेप करूं नये ह्याणून आपण हे सर्व कपि आवरून धरावे, त्यांना लंकेकडे पाठवूं नये. ”

रामचंद्रानें त्या साध्वीचें भाषण मान्य केलें. तिनें त्याला पुनः पुनः नमस्कार केले. त्यानें तिला शुभ आशिर्वाद दिले. नंतर ती तें पतिशिर घेऊन लंकेकडे गेली. तिनें समुद्राच्या किनाऱ्यावर अग्निकुंड तयार करण्यास सांगितल्यावर रावणानें कुडाची तयारी करून दिली. रावण मंदोदरीसह तेथें आला. सतीचें कौतुक पाहण्यासाठीं आकाशांत देवांची गर्दी जमली. सुलोचनेनें स्नान करून सौभाग्यकारक वाण दिलें. तिच्या पतीचा देह कुंडांत टाकून महा अग्नि प्रज्वलीत करण्यांत आला. कुंडाला प्रदक्षिणा करून ती साध्वी धर्मशिळेवर उभी राहून

आकाशाकडे पाहू लागली. आकाशांत दुंदुभीचा ध्वनी होत होता. विमानांत सुरगणांची दाटी झाली होती. सुरांगना हातामध्ये अक्षय्य वाणें घेऊन उभ्या होत्या. इतक्यांत आकाशामध्ये एका विमानांत दिव्य देहधारी इंद्रजित बसला आहे असें सुलोचनेनें पाहिलें. पतीचें दर्शन होतांच ती कासावीस झाली. तिनें तेथल्यातेथेंच शरीराचा त्याग केला. तिच्या देहांतून आत्मज्योती निघाली. ती स्वतः दिव्य देह धारण करून आपल्या पतिसन्निव जाऊन बसली. नंतर लोकांनीं तिचें मृतशरीर उचलून अर्भीत टाकिलें. स्नुषेच्या अग्निप्रवेशामुळें रावण व मंदोदरी यांना बहुत खेद झाला. माथेंसह स्नान करून रावण दुःख करीत राजभुवनास निघून गेला. एकंदर मडळी सुलोचनेचें यश वर्णन करू लागली.

११ संत सखू.

पणानदीच्या काठीं करवीरपूर या नांवाचें एका नगर होतें. त्या ठिकाणीं एक ब्राह्मण राहत असे. त्याचें कुटुंब फारसें मोठें नव्हतें. त्याची बायको, एक मुलगा व सून एवढाच कायतो त्याचा परिवार होता. त्याच्या मुनेचें नांव सखू असें होतें. सखू परमेश्वराची भक्ति करीत असे. तिचा स्वभाव क्षमाशील व शांत होता. ती सुख दुःख सारखें मानी. संतजनांच्या तोंडून तिनें ईश्वराच्या स्वरूपाचें वर्णन ऐकिलें होतें. त्या वर्णनास अनुसरून ती ईश्वरध्यान करीत असे.

सखूची सासू तिला फार जाच करी तरी सखू ही ईश्वरभक्त असल्याने ती आपल्याला होणाऱ्या सासुरवासाचे गाऱ्हाणे कोणाला सांगत नसे. तिची सासू मोठी कर्कशा होती. ती नेहमी सखूला घालून पाडून बोलत असे. सासूच्या शब्दवाणांनी सखूचे हृदय भेदून जाई तरी ती परत उत्तर द्याणून देत नसे. सखूला घरामध्ये शिळ्या तुकड्या-वांचूब काहीएक खावयास मिळत नसे. आपले नशीबच तसले असे मानून ती ते वाळके तुकडे खाऊनच देहसंरक्षण करी. सखू घर सारवू लागली द्याजे तिची सासू तिच्या हातांतील पोतेरें हिसकावून घेऊन तिचा गाल धरी आणि कसे सारवावे ते तिला शिकवी. सखू पाणी भरून लागली द्याजे तिची सासू रांजणाला भोक पाडून ठेवी. रांजण भरेल या आशेने सखू सारख्या घागरी वाही, तेव्हाही ती एकसारखी पाणी तर पाणीच भरते द्याणून तिची सासू तिला शिवांगळ करी. सणावाराच्या दिवशी देखील सखूला उष्ट्या अन्नावांचून काहीएक मिळत नसे. सखूच्या सासुरवासाचा हा प्रकार शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना ठाऊक होता. बाहेरची कोणी मंडळी सखूला होणाऱ्या जाचाबद्दल काही वाटावाट करून लागली किंवा तिच्या सासूला काही उपदेश सांगू लागली म्हणजे सखूची सासू व सासरा हे शेजारी पाजाऱ्याशीच तंटा करीत.

राजाची कृपा असली म्हणजे मग मुत्सहीमंडळाच्या अवकूपेस कोष विचारतो ? क्षुद्र दैवतांचा क्षोभ झाला आणि हरीची कृपा असली तर मग त्या दैवतांच्या क्षोभाचे कोणीही भय धरणार नाही. ज्याला अमृताचा लाभ झाला असेल तो कुपण्याने वागण्यास मुळीच डगमगणार नाही. सासुरासाऱ्यांनी सुनेचा छळ चालविला असता तिचा पति जर तिच्यावर प्रेम करून आपले-पतीचे कर्तव्य जाणवारा असेल तर त्या विचारीला त्या जाचाचे विशेष दुःख वाटणार नाही.

पण सखूची स्थिति त्या बाजूनेही चमत्कारिकच होती. तिच्या सासु-
सासऱ्याप्रमाणे तिचा पतीही तिची नेहमी उपेक्षाच करीत असे. तरी पण
आपलें जन्मांतरीचें कर्म वाईट असल्यामुळेच आपणास अशा दुष्ट
माणसांचा सहवास प्राप्त झाला आहे असें समजून ती आपलें समा-
धान करून घेई. तिचा जाच पाहून ज्यांना तिची कीव येई ते तिला
विचारीत की, “तुझ्या माहेरी कोण कोण आहे ? तुझी माहेरची
माणसेही तुझी कांहींच वास्तपुस्त कशी करीत नाहींत !” यावर सखू
त्यांना सांगे की, “पंढरपुर हें माझे माहेर होय. रखमाई व विठोबा
हे माझे आईबाप होत. माझ्या आईबापास मुलें फार असल्यामुळे
त्यांना माझा समाचार घेण्यास सबड होत नाहीं.”

अशा प्रकारचा जाच सोशीत सखू आपल्या सासरी असतांना
एक दिवस त्या गांवीं कांहीं यात्रेकरू आले. पताका हातांत घेऊन
ते वैष्णव भक्तिरसांत तल्लीन झाले होते. टाळ व मृदंग वाजवून ते
हरिभजक हरिनाम गात होते. नामगर्जनेनें नादब्रह्म मुसावल्यामुळे
आकाश कोंदलें होतें. कोणी कोणी पावा वाजवीत होते. कोणी
पाऱ्यांत घुंगुर बांधून नाचत होते. याप्रमाणें कीर्तन करीत ते हरिभक्त
पंढरीस चालले होते. या समर्थी घागर भरण्याकरतां सखू नदीवर
आली होती तेव्हां तिनें ती यात्रा पाहिली. संतमुखांतून हरिचरित्र
ऐकतांच तिचें चित्त आल्हादयुक्त झालें. तिच्याही मनांत यात्रेस जावें
असें आलें. तिनें तो बेत नदीवर असलेल्या दुसऱ्या बायकांना
कळविला. आपण असेच पंढरीस गेलों तर सासुसासरा आपणास
मारतील असें जाणून तिनें पंढरीहून मुळीं परतच यावयाचें नाहीं
असें आपल्या मनाशी ठरविलें. इतका विचार ठरवून सखू त्या
संतमंडळींत सामील झाली.

सखू परस्पर यात्रेला निघाली हें पाहतांच नदीवरील कांहीं बायका

लागलीच सखूच्या सासरीं गेल्या. त्यांनीं सखूच्या सामूला सांगितलें,
 “ तुम्ही स्वस्थ काय बसला आहां. तुमची सून वारकऱ्यांचा
 हात धरून पंढरीस निघाली आहे. ती नदीवर जमलेल्या संतांच्या
 मेळ्यांत मिसळलेली आक्षीं प्रत्यक्ष पाहिली आणि मग आम्ही तुमच्या-
 कडे आलों. बरीच कीं आहे तुमची सून ! आजपर्यंत आक्षी क्षणत
 होतों कीं, तुम्हीच सुनेचें उगीच हाल करता; पण तुम्ही निरपराधी
 असून सखूच खट्याळ आहे हें आज आम्हाला कळून आलें. ”

शेजारणींनीं आणलेलीं बातमी ऐकतांच सखूची सामू खवळली.
 तिनें तो सर्व वृत्तांत आपल्या लेकाला सांगितला. सखूची बहुत
 निंदा करून तिनें त्याला फार चीड आणली. आईच्या चिथावणीनें
 सखूचा नवरा सखूला धरून आणण्याकरितां नदीतीराकडे धावला व
 त्यानें सर्व यात्रा शोधली. त्यांत सखू दृष्टीस पडतांच त्याचे डोळे
 चढून गेले. त्यानें तिला ताडण करून तिची वेणी धरली; आणि
 तिला फराफर ओढीत तो आपल्या घरीं आला.

सखूची सामू, सासरा आणि पति या त्रिवर्गांनीं संगनमत करून
 सखूला खांबाशीं बांधलें. यात्रा परत येईपर्यंत तिला तशीच बांधून
 उपाशी ठेवावयाची असा त्यांनीं संकल्प ठरविला. आपल्या विहित
 पत्नीचा कांहींच अपराध नसतांना तिला अशा निर्दयपणानें गांज-
 ण्याची तिच्या नवऱ्याला मुळींच शरम वाटली नाहीं. त्यानें निदान
 कांहीं भूतदया तरी घरावी कीं नाहीं ! तें तर बाजूलाच राहिलें;
 पण त्यानें तिला इतकी आवळून बांधली कीं, तिला ज्या दोऱ्यांनीं
 आवळली त्या दोऱ्या सखूच्या मांसांत रुतून बसल्या.

सामू, सासरा व पति यांनीं विनाकारण इतका त्रास दिला तरी
 ती साध्वी त्यांना अपमानकारक असा एक शब्दही बोलली नाहीं.
 ती प्रेमळ व भाविक असल्यानें पतीनें दिलेलें दुःख सुखच मानीत

होती. पतीने केलेल्या छळाचा शोक करणें उचित नव्हे असें समजून ती परमेश्वराला हाका माझें लगली. ती मनामध्ये ह्मणूं लागली, “ माझ्या पतीनें मला बांधून ठेविल्यामुळे देवा; मला तुझे पाय अंतरले. तुझे दर्शन होऊन मग मी मेलें असते तर त्यांत मला समाधानच होतें. हे पंदरीनाथा; यावेळीं बंधु, भगिनी, आई, बाप, इष्ट-भिन्न, सर्व कांहीं तूंच आहेस. मला तुझे दर्शन न घडतां जर माझा अंत झाला तर मी भूत होऊन तुला लागेन. ”

इकडे पंदरपुर क्षेत्रांत यावेळीं असंख्य यात्रा जमली होती. साधु-संत पांडुरंगापुढें कीर्तन करीत होते. सुरवर आपल्या विमानांत बसून हरिभक्तांचें कीर्तन श्रवण कर्तित होते. श्रीशंकर तांडवनृत्य करण्यांत गढले होते. अशा समर्थी सखूचा धावा पांडुरंगाच्या कानावर पडून ते खिन्न झाले. रुक्मिणीनें पांडुरंगाला त्यांच्या उद्विग्नतेचें कारण विचारलें. पांडुरंगांनीं रखमाबाईला सखूचा मजकूर सांगून ते स्वतः सखूच्या रक्षणाकरितां करवीरपुरास चालते झाले.

पांडुरंगांनीं स्त्रीवेष धारण केला. तो नुसता बायकोचा वेष नसून त्यांनीं हुबेहूब सखूची भूमिका स्वीकारली. मध्यरात्रीच्या सुमारास पांडुरंग त्या वेषानें सखू होती तेथें प्रकट झालें. त्यांनीं तिला “ सखू सखू ” ह्मणून हांका मारल्या. आपल्याला सोडविण्याकरितां कोणी शेजारीण आली आहे असें समजून सखूनें तिला ‘ कोण ’ ह्मणून विचारिलें. पांडुरंगांनीं सांगितलें, “ मी पंदरीला जाणारी यात्रेकरीण आहे व मी तुला यात्रेस नेण्याकरतां आलें आहे. ”

तिचा बेत ऐकून सखू ह्मणाली, “ तू चांगलेपणानें मला हाक मारण्यास आलीस; पण माझें नशीब फुटकें पडलें ना. मला कशी बांधली आहे हें तू पाहतच आहेस. यांतून माझी सुटका कशी होणार ? ”

यावर त्या यात्रेकरणीनें सांगितलें, “ मी तुझी जन्माची मैत्रीण

आहे. मी तुझ्या ऐवजी बांधून घेतें. तूं खुशाल पंदरीला जा. मी तुझ्यासारखीच असल्यानें तुझ्या घरांतील माणसें मला कोणी परकी समजणार नाहीत. ” असें बोलून पांडुरंगांनीं सखूला मुक्त करून तिला पंदरपुरास पोचवी केली. भक्तिभावानें मुललेल्या पांडुरंगानें पुन्हां तेथें परत येऊन स्वहस्तेच आपणाला बांधून घेतलें. परमात्मा भावाचा भुकेला असल्यानें तो आपला थोरपणा विसरून भक्ताकरितां कसे कष्ट सोसतो पहा. भक्तजन संकटांत पडतांच निर्गुणनिराकार असा परमात्मा लागलीच समुण बनतो, आणि काळ-वेळ न जाणतां भक्ताची आपत्ति हरण करण्यांतच धन्यता मानतो.

सखूची सासुसासरा तिला नित्य शिष्या देत त्या सर्व पांडुरंग आनंदानें सहन करीत. पंधरा दिवस त्या स्थितींत गेल्यानंतर सखूच्या नवऱ्यानें असा विचार केला कीं, अशाप्रकारें आपण बायकोला उपाशी ठेवली तर ती मरेल आणि मग आपल्याला बायको नाहीशी होऊन आपला संसार वृथा होईल. असें जाणून त्यानें सखूला मुक्त केलें. त्यानें तिला गोड शब्दांनीं हाक मारून तिच्याबद्दल कळकळ दर्शविली. आपण केलेल्या छळाबद्दल त्यानें तिची क्षमा मागितली. अनेकप्रकारें त्यानें तिचें सांत्वन केलें. आणि तिला घरांतील संसार-कार्य करण्यास सांगितलें.

आपण बंधनापासून सुटलों असें पाहून पांडुरंगासही हर्ष झाला. आतां आपण एकदम अद्भुत व्हावें असें त्यास वाटलें. पण आपल्या नाहीसें होण्यानें सखूचा पुढें अधिक छळ होईल असें जाणून पांडुरंगांनीं तो बेत रहित केला आणि सखू परत येईपर्यंत तिची भूमिका बरोबर आचरून दाखवावयाची असा त्यांनीं बेत ठरवून टाकिला. पांडुरंग सखूच्या रूपानें घरांतील कामधंदा करूं लागले. त्यांच्या हातचा स्वयंपाक खातांच त्या तिघांना अपूर्व रुचि प्राप्त झाली.

पांडुरंगांनीं सखूचें रूप धारण करून तिच्या पतीशीं पत्नी या नात्यानें योग्य आचार ठेवून त्याचे मनोरथ पूर्ण केले. जो अंतरसाक्षी असून विश्वव्यापक आहे, श्रुतीलाही ज्याचा अंत लागत नाही, जो घट, मठ, स्त्री, पुरुष, अलंकार इत्यादिकांच्या ठिकाणीं अभिन्नरूपानें वास्तव्य करतो असा श्रीहरि कसा निर्लेज बनतो पहा. पांडुरंग चार घटका रात्री उठून दळणकांडण करित; सकाळ होतांच सडासमार्जन व झाडलोट करित व घागर घेऊन पांणी भरीत. सारांश, त्यांनीं आपल्या यथास्थित वागणुकीनें सखूच्या सासुसासऱ्यास व पतीस रतिमात्रही शंका येण्याचें कारण ठेविलें नाहीं.

परमात्मा इकडे असा घरधंवांत गुंतून राहिला. तिकडे सखू पंढरीस पोचली. पांडुरंगापुढें चाललेला कीर्तनघोष ऐकून तिच्या चित्तास समाधान वाटलें. तिनें चंद्रभागेत स्नान केलें आणि देवाचें दर्शन घेण्याकरितां ती सभामंडपांत गेली. तिनें विठ्ठलापुढें लोटांगण घातलें. कानांनीं ऐकलेलें रूप सखूनें प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिलें. सुंदर श्रीमुख पाहून सखूचे त्रिविधताप जळून गेले. ती देवाचे चरण घट्ट धरून ह्जणाली, “ हे अंतरसाक्षी, चैतन्यघना, देवाधिदेवा ! मी आतां येथून हलणार नाहीं. माझ्या कुडींत प्राण आहे तोपर्यंत मी या पंढरीक्षेत्राचा त्याग करून कोठेही जाणार नाहीं. ” इतकें बोलून ती तेथून उठली. तिनें तो दिवस नुसत्या दर्शनसौख्यांतच घालविला. दुसऱ्या दिवशीं तिनें स्नान करून पांडुरंगाचें ध्यान आठविलें आणि तत्काळ प्राण सोडला.

त्या सुमारास करवीरपुराचा एक ब्राह्मण पंढरपुरास यात्रेकरितां आला होता. त्यानें सखूचा अचेतन पडलेला देह पाहिला. त्यानें सखूस ओळखून बाकीच्या यात्रेकरव्यांना तिची सर्व कांहीं माहिती सांगितली. तेव्हां त्यांच्यांत विचार ठरून त्यांनीं सखूच्या प्रेतास

आमि दिला. हा सर्व प्रकार जाणून रुक्मिणीमाता चिंतातुर झाली. जिच्याकरितां पांडुरंग संसारकृत्यांत दंग होऊन राहिले आहेत ती सखू मरण पावली त्याअर्थी आतां पांडुरंगाना लवकर परत येणें मुष्किलीचें आहे असें जाणून जगन्माता कष्टी झाली तिला पांडुरंगाच्या भेटीची उत्कंठा झाली. तिनें पांडुरंगाची सुटका करून त्यांना पंदरीस आणण्याचें मनांत योजिलें. ज्याठिकाणीं सखूचा देह जळाला त्या ठिकाणीं तिच्या अस्थी पडल्या होत्या. त्या अस्थीवर जगन्मातेची दृष्टि जातांच, जिच्या इच्छामात्रेकरून ब्रह्मांडरचना होते, जिच्या सामर्थ्यानें निर्गुण आकारास येतें तिच्या अमृतदृष्टीनें सखू तेथेंच जिवंत झाली. रुक्मिणीनें दृष्टांतांत जाऊन सखूला असें सांगितलें, “कुडीत प्राण आहे तोंपर्यंत पंढरपुरांतून न जाण्याबद्दल तूं प्रतिज्ञा केली होतीस ती तुझी कुडी जळून गेली. ही तुझी तनू वेगळी आहे. आतां तूं आपल्या घरीं जा. कोणताही संशय धरूं नको.”

जगन्मातेचा असा दृष्टांत होतांच सखू यात्रेकन्यांच्या सोबतीनें करवीरपुरास पोहोंचली. सखू पानवठ्यावर आली त्याचवेळीं पांडुरंग तिच्याच रूपानें घागर भरण्याकरितां तेथें आले होते. त्यांनीं तिला दर्शन दिलें. सखूनें त्यांचे पाय धरले. दरवर्षीं आपणास पंदरीची यात्रा घडण्याबद्दल सखूनें देवाजवळून वरदान मागून घेतलें. सखूला कृतार्थ करून पांडुरंग अदृश्य झाले.

स्त्री सखू यात्रेला गेली होती ही गोष्ट कोणासच माहीत नव्हती. पानवठ्यावर येतांच पंढरीनाथांनीं आणलेली घागर सखूनें आपल्या हातांत घेतली. व पांडुरंग अदृश्य होतांच सखू ती घागर भरून घेऊन आपल्या घरीं गेली.

ज्या ब्राह्मणानें सखू मेलेली पाहून तिचें दहन केलें तो करवीर-पुरास येतांच तें वृत्त सांगण्याकरितां सखूच्या घरीं गेला. त्या ठिकाणीं

सखू कामधंदा करीत असतांना पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. त्यानें पंढरपुरांतील सर्व वृत्तांत घरांतील माणसांना निवेदन केला. त्यांनीं सखूकडे कौतुकानें पाहिलें. आपली खरी सून पंढरीस जाऊन मृत झाली असून ती पुन्हां जिवंत होऊन येथें कशी आली ? आधीं ती बंधांतून सुटून पंढरीस गेली कशी ? तिच्या पश्चात् आपल्या घरांत सखूच्या रूपानें आपली सेवाचाकरी कोणी केली ? असे अनेक विचार उत्पन्न होऊन घरांतील मंडळी घोटाळ्यांत पडली. तिचा पति तर अगदीं स्तब्ध झाला. त्यांनीं त्यासंबंधानें सखूलाच प्रश्न विचारला. सखूनें सर्व वृत्तांत त्यांना सांगितला. आपल्या घरीं सखूचें रूप घेऊन काबाडकष्ट करणारा पांडुरंगच होय अशी त्यांची खात्री होऊन ते अनुताप पावले. आपली सून महान् भगवद्भक्त आहे अशी त्यांची खात्री झाली. भक्तमहिमा न जाणतां आपण सखूचा व्यर्थ छळ केला याबद्दल ते आपणांस दूषण लावून घेऊं लागले. ते तिचे निर्दय, दुष्ट, पापी, अनाचारी होते. पण सखूच्या कृपेनें ते भगवद्भक्त बनून सर्वकाळ भजन करीत राहिले. ते सर्वजण मोठ्या प्रेमानें आषाढी कार्तिकीस पंढरपुरची यात्रा करूं लागले. आपली सून साध्वी असून तिनें आपल्या सामर्थ्यानें परमेश्वरास आपल्या घरांत मजूरदाराप्रमाणें रावावयास लाविलें याबद्दल ते तिच्याकडे आदर बुद्धीनें पाहून आनंदांत राहिले. याप्रकारें सखूनें आपल्या पतीलाही भगवद्भक्त बनवून त्याचा उद्धार केला. अशा त्या महान् साध्वी, श्रेष्ठ भगवद्भक्त, सदाचारी, कर्तव्य दक्ष सखूच्या नामस्मरणानें हा भवसिंधू तरून जाण्यास किती सहाय्य होईल हें सांगणें नकोच.

१२ देवहूती.

कर्म या नांवाचा एक ऋषि होता. विंदुसरोवराच्या काठी त्याचा आश्रम होता. हें पुण्यकारक सरोवर सरस्वती नदीने वेष्टिलेलें आहे. त्यांतील पाणी स्वच्छ, निरोगी, मधुर व पुष्टिदायक असल्याने कित्येक मुनीनी त्याच सरोवराचा आश्रय केला होता. कर्म मुनीचा आश्रम अनेक वृक्षवेलींनी वेष्टिलेला होता. अनेक प्रकारचे हरिण, भारद्वाजासारखे पवित्र पक्षी त्या आश्रमाच्या आसमंतात सुखानें संचार करीत असत. पक्षिगणांचें सुस्वर गाणें, भुंग्यांचा गुंजारव, मोरांचें नृत्य यांमुळे तें आश्रमाभोंवतालचें वन सजीव आहे असे वाटे. या ठिकाणीं कर्म ऋषीनें प्रखर तप करून परमेश्वरास प्रमत्त करून घेतलें होतें. एके दिवशीं कर्मऋषि अग्नीला आहुती अर्पण करून स्वस्थ वसले होते. अशा समयीं स्वायंभुव मनु त्यांच्या आश्रमांत आले. त्यांच्याबरोबर त्यांची एक कन्या होती. हिचेंच नांव देवहूती असें होतें. देवहूती स्वरूपानें लावण्यसंपन्न होती. तिचें सौंदर्य इतकें मनोहर होतें कीं, एकदां ही देवहूती आपल्या वाड्याच्या गच्चीवर खेळत असतांना आकाशांतून संचार करीत असलेला विश्वावसु गंधर्व तिच्या रूपगुणांस मोहित होऊन आपल्या विमानांतून खाली पडला.

स्वायंभुव मनूनें कर्मचाचें दर्शन घेतलें. कर्मऋषि आपल्या तपश्चर्येमुळे फारच तेजसंपन्न दिसे. त्याच्या मस्तकावरील जटाभारानें त्याचें देहसौंदर्य अतिशय खुलविलें होतें. त्याच्या सर्वांगावर भस्मलेपन केलें असल्यानें तो भस्माच्छादित हिच्याप्रमाणें शोभत होता.

स्वायंभुवानें त्यास नमस्कार केला. कर्दमानें त्याच्या प्रणतीचा स्वीकार करून त्यास आशिर्वाद देऊन त्याचा योग्य सन्मान केला.

कर्दमकृष्णानें स्वायंभुवाचा पराक्रम, औदार्य, याचें वर्णन करून त्यास राजधर्माचा उपदेश केला आणि तो त्यास ह्मणाला, “ राजा, तूं यासमर्थी माझ्या आश्रमी येण्याचें कारण काय बरें ? तूं आल्यामुळें माझा आश्रम धन्य झाला असें मी मानतो. आमच्याकडून जर कांहीं तुझी सेवा होण्यासारखी असेल तर आम्हांस सांग. तुझी सेवा करण्यांत आम्हाला आनंद आहे. ”

कर्दमाचें भाषण ऐकून घेऊन स्वायंभुव ह्मणाला, “ हे भगवन् ? आपण मला फारच थोरवी देत आहां. आपल्या दर्शनानें माझा देह पवित्र झाला असें मी समजतो. आपण सर्वज्ञ आहां. मी कांहींच तप केलें नाही. माझा तसा अधिकार नसतांना आपण माझा थोर आदर ठेवला याबद्दल मला माझें भाग्य उगवले असेंच वाटत आहे. आपणाकडे मी कांहीं याचना करावयास आलों आहे. ही माझी कन्या देवहूती अद्याप अविवहित असून ती माझी फार आवडती आहे. हिला उत्तम पति मिळावा ह्मणून मी सारखी खटपट करीत आहे. हिला बरोबर घेऊन मी स्थलोस्थली हिंडत असतां आपलें गुणवर्णन आमच्या कानीं पडले. आपले गुण कळल्यापासून ही कन्या आपल्यास वरण्यासच उत्सुक झाली. इतकेंच काय पण तिनें आपल्या मनानें आपणासच माळ घातली आहे. त्या वेळेपासून तिनें आपणांवांचून सर्व पुरुष माझ्यासारखे मानले आहेत. हे मुनिश्रेष्ठ, ही माझी हकीगत ध्यानांत घेऊन आपण या देवहूतीचा अंगिकार करावा अशी माझी आपणाजवळ प्रार्थना आहे. कविवर्य ! गृहस्थाश्रमांतील कर्मे करण्यास ही आपल्या उपयोगी पडेल. आपण सूत्र व विवाहेच्छु आहांत असें मी जाणत आहे. आपण कसेंही करून या कन्येचें

पाणिग्रहण करून तिला धन्य करा व माझी काळजी दूर करा. ”

कर्दमानें स्वायंभुवाचें बोलणें मान्य केलें. पण त्यानें त्या संबंधानें अशी अट सांगितली कीं, “ देवहूती गरोदर होतांच मी गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून ज्ञानसंपादनाकरितां वनांत जाईन, ऋणत्रयापासून मुक्त झाल्यावर संन्यासाश्रम करण्यास कांहींच हरकत नाही. ”

ऋषीचें हें बोलणें स्वायंभुवानें पसंत केलें. त्यानें आपली बहुगुणसंपन्न कन्या देवहूती कर्दमाला अर्पण केली. त्यानें जांवयाला अलंकार, वस्त्रें व इतर संसाराचें साहित्य आंदण दिलें. आपल्या कन्येला उत्तम पति मिळाला ह्मणून स्वायंभुवाला अत्यानंद झाला; ती त्याची फार लाडकी असल्यानें तिला सोडून जातांना त्याला भडभडून आलें. त्यानें मोठ्या दुःखानें कन्या व जाभात यांचा निरोप घेऊन आपल्या नगरास निघून गेला.

देवहूती आपल्या पतीची चाकरी करीत त्या आश्रमांत राहिली. ती नेहमीं पतिसुश्रुषेविषयीं दक्ष असे. पतीची आज्ञा ह्मणजे ती आपला प्राण असें समजे. तिनें आपलें चातुर्य, शहाणपण, पतिसेवा या योगानें पतीचें मन नेहमीं प्रसन्न राखलें होतें. कडकडीत पातिव्रत्य, सत्य, औदार्य, गांभीर्य इत्यादि सद्गुणांची ती खाणच होती. खेच्छाचार, कपट, आवज्ञा, वैर, लोभ, पापवासना इत्यादि दुर्गुणांपासून ती सर्वशः अलिप्त होती. तिचे सद्गुण पाहून कर्दमालाही समाधान वाटे.

इंद्रियजय करून कित्येक दिवसपर्यंत तिनें पतिसेवेचें व्रत चालविल्यामुळें दिवसेंदिवस ती कृश होत चालली. कर्दमाला तिची दया आली. आपल्या साध्वी स्त्रीची वासना आपण अद्याप पूर्ण करीत नाहीं याबद्दल त्यालाही वाईट वाटूं लागलें. दैव हें सर्वात बलवत्तर होय. पण आपली पत्नी देवहूती आपणास अधिक बलवान

समजते असें जाणून व तिची एकनिष्ठ सेवा लक्षांत घेऊन कर्दम ऋषि प्रसन्न झाला. त्यानें तिला दिव्यदृष्टि देऊन अनेक कौतुके दाखविली. योगसामर्थ्यानें एक विमान उत्पन्न करून त्यानें तिला त्यांतून हिंडविली. तें विमान सर्व उपभोग वस्तूनीं भरलेलें होतें. नंतर त्यानें तिला बिंदुसरोवरांतील अनेक दिव्य लीला दाखविल्या. पृथ्वीवरील सर्व दर्शनीय देखावे आपल्या प्रिय पत्नीस दाखवून व नानातऱ्हेचे विलास तिला अनुकूल करून देऊन तो तिच्यासह त्या विमानांतून आपल्या आश्रमांत आला.

देवहूतीला आपण इतका विलास प्राप्त करून दिला तरी अद्याप तिची संततीप्राप्तीची इच्छा तृप्त झाली नाहीं असें जाणून कर्दमानें आपल्या प्रियेवर संततीचा अनुग्रह केला. त्याच्यापासून तिला नऊ कन्या झाल्या. पत्नीला गर्भसंभवावस्था होतांच गृहस्थाश्रमाचा त्याग करावयाचा अशी त्याची प्रतिज्ञा होती. तीस अनुसरून त्यानें नऊ शरीरे धारण करून नऊ कन्या उत्पन्न केल्या. त्या कन्या सुस्वरूप होत्या. कन्याप्राप्तीनें देवहूतीला आनंद वाटला. पण पतीच्या प्रतिज्ञेबद्दल तिला दुःख झालें. ती डोळ्यांत आंसवें आणून पतीला झणाली, “आपण मला अभय द्यावें. माझी आपणास एक विनंति आहे. विवाहसमयीं आपण प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें आपण आतां वनांत जाल. आपला वियोग मला सहन कसा होईल. या कन्या आपापल्या सासरीं जातील. आपण गेला झणजे मला ज्ञान सांगण्यास कोण आहे. आजपर्यंतचा सर्व काल उपभोगांत गेला. मी आपल्या संगतीं असून मला अद्याप ज्ञानलाभ झाला नाहीं. आपण साधु आहां. मी आपली अर्धांगी आहे. आपल्यासारख्या सज्जन पतीच्या सहवासांत मी बहुत काळ घालविला. मला संसारभयापासून आपण मुक्त करा. आपल्या सहवासांत इतके दिवस राहून मी आजपर्यंत या संसार-

बंधाचा विचार केला नाही त्या अर्थी मी मायेने फसलेली आहे. आपण मजवर पुत्राचा अनुग्रह करून मला मोक्षाची प्राप्ति होईल असे करा. ”

देवहूतीची विनंति ऐकून कर्दम म्हणाला, “ प्रिये ! सद्गुणसंपन्न व पतिव्रता स्त्रिया शोकरहितच असावयाच्या. तूं स्वस्थ ऐस. तू आज-पर्यंत जसे आचरण केलेस तसेच आचरण करीत रहा. दाने, व्रत, नेम, इंद्रियनिग्रह, पतिसेवा यांचाच आश्रय कर म्हणजे तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील आणि तुझी अहंकारग्रंथी तुटून तूं परमपदाला जाशील. ”

देवहूती पतीला देव मानी. पतीचा शब्द म्हणजे तिला वेदाज्ञाच वाटे. तिचे प्रखर पातिव्रत्य पाहून भगवान विष्णूनी तिच्या पोटी अवतार धारण केला. त्या पुत्राचे नांव कपिल असे ठेविले. कपिल मोठा होताच कर्दमाने संन्यास घेऊन अरण्याचा मार्ग धरिला. त्याने अहंकार, द्वेष, प्रेम यांचा सर्वस्वी त्याग केला. तो सर्वत्र परमेश्वरच पाहू लागला. तहान, भूक, दुख, मोह, जरा, मृत्यु या त्याच्या साहायी लहरी शांत झाल्या. ईश्वराच्या अखंड भक्तीने तो सर्व बंधनापासून मुक्त होऊन उत्तम गतीस जाऊन पोहोचला.

आपला पिता कर्दम हा वनांत गेल्यानंतर कपिल आपल्या माते-जवळच राहिला. तो महाज्ञानसंपन्न होता. आपल्या पुत्राचा अधिकार लक्षांत आणून देवहूति त्याला ह्मणाली, “ हे सत्पुत्रा; मी अज्ञाना-धःकाराने व्यापून या प्रपंचांत पडले आहे, मला ज्ञान सांग. मला या संसाराचे मर्म सांगून हा मायामोह दूर कर. ”

आईची इच्छा जाणून कपिलाने सांगितले, “ मनुष्यास मोक्षप्राप्तीचा उपाय म्हटला ह्मणजे आध्यात्मयोग होय. अंतःकरण हे आत्म्याच्या बंधमुक्तीचे कारण आहे. विषयासक्तीबंध उत्पन्न करते. हरिभक्ति मोक्ष देते. ब्रह्मप्राप्तीचा खरा सुलभ उपाय ह्मणजे निष्कामभक्ति होय.

सत्पुरुषांच्या संगतीने भक्ति उत्पन्न होते. इन्द्रियामुळे विषयाचा अनुभव केता येतो पण इन्द्रियांचे खरे कर्म ते नव्हे. वेदविहित कर्मांचे अनुष्ठान करणे हे इन्द्रियांचे कर्तव्य आहे. कर्मांच्या फलाविषयी अभिलाष न धरितां सर्व सत्कर्म परमेश्वराच्या चरणीं अर्पण करून एका परमात्म्याच्या ठिकाणीच आसक्ति ठेवणे हा भक्तियोग होय. भक्ताचा कधीही नाश होत नाही. सर्वांना प्राप्त होणाऱ्या कालचक्राचेही हरिभक्तापुढे काही चालत नाही. मनुष्याने सद्भावपूर्वक ईश्वराची भक्ति करणे हाच त्याच्या कल्याणाचा उत्तम मार्ग होय. ”

कपिलाचे भाषण ऐकतांच देवहूतीस आनंद वाटला. त्याच्या तोंडून ज्ञानाचे सिद्धांत काहेर पडून जगाचे व त्याबरोबर आपले कल्याण व्हावे या हेतूने तिने त्याला अनेक प्रश्न विचारिले. आईच्या प्रश्नांस अनुसरून कपिलाने तिला निरनिराळीं तत्वे व त्यांचीं लक्षणे सांगितली. कर्तव्यहोपासना म्हणजे काय हे त्याने तिला समजावून दिले. ज्ञानप्राप्तीची अवश्यकता का आहे याचाही त्याने तिला बोध केला. दृढभक्ति, तीव्र वैराग्य, ते प्राप्त होण्याची साधने, संसारभयाच्या नाशाचा उपाय, योगाचे भेद, स्वीज योगाचे स्वरूप, आसनादिकांचे नियम, नवविध भक्ति, सदाचार, मनुष्यजन्म, मनुष्याची सांसारिक स्थिति, कर्माकर्म, यमदंड, काम्यकर्म, वगैरे गोष्टी त्या कपिलपुत्राने आपल्या मातेस यथास्थित समजावून दिल्या. नंतर देवहूतीने त्याला निष्कामभक्ति व परब्रम्ह याविषयी प्रश्न करतांच तो म्हणाला, “निष्कामभक्तीपासून संसारबद्दल विरक्ति उत्पन्न होते. वैराग्य प्राप्त झाले असतां परब्रम्हाचा साक्षात्कार करून देणारे ज्ञान प्राप्त होते. भक्तीने अंतःकरण शुद्ध होते. त्याचे मन भगवद्स्वरूपी निश्चल झाले म्हणजे त्याच्या मनांतून सर्व वैषम्य, विकल्प व भेद नाहीसा होतो. त्याला आपण परमानंदाप्रत पोहोचले आहो अशी खात्री पटते.

ज्याच्या ठिकाणी त्याज्य व ग्राह्य हा भेद नाही, जो निःसंग व ज्ञानरूपी आहे, ज्याच्या ठिकाणी द्रष्टेपण व दृश्यत्व यांचा मिलाफ झाला आहे, तो ज्ञानस्वरूप आत्माच ब्रह्म होय असे त्याच्या अनुभवास येते. त्यालाच उपनिषदे परब्रह्म म्हणतात. योगशास्त्रे त्यालाच ईश्वर म्हणतात, सांख्यशास्त्र त्यालाच पुरुष अशी संज्ञा देते. त्यालाच भक्तियोग भगवान समजतो. वातुतः हा संसार खोटा आहे, पंचमहाभूते, एकादश इंद्रिये, जीव, अहंकार, अज्ञांड, जग हे सर्व आत्मस्वरूपाचा भास आहे. याकरिता मनुष्याने मन एकाग्र करावे, विषयासक्ति सोडावी, भक्तियोगाचा अभ्यास करावा, या योगाने त्याला ब्रह्मसाक्षात्कार होतो, निर्गुण ज्ञानयोग व निष्काम भक्तियोग या दोहींचे फल ब्रह्मप्राप्ति हे एकच आहे. "

आईला इतके ज्ञान सांगून कपिलमुनी त्या आश्रमाचा त्याग करून निघून गेले. पुत्राच्या वियोगाने खिन्न होऊन देवहूती आपल्या पतीच्या आश्रमांत समाधि लावून बसली, तो आश्रम सरस्वती नदीच्या मुकुटाप्रमाणे विलसत होता. देवहूतीचा केशभार काळा होता. पण त्रिकाळ स्नाय करण्याने तो चिकटून जाऊन त्याच्या जटा बनल्या, तपामुळे तिचा नाजुक देह कुस झाला. अमोलिक वस्त्रांचा त्याग करून ती वल्कळ नेसू लागली. आपल्या पतीच्या सामर्थ्याने प्राप्त झालेल्या सर्व सौख्यद वस्तूंचा तिने त्याग केला, पतिवियोगाचे तिला दुःख होत होते त्याचा तिला कपिलाच्या सहवासाने कांही विसर पडला होता. कपिलाज्याही वियोग झाला तेव्हा तिला सर्व जग भयाण वाटू लागले. ज्ञानप्राप्तीने तिच्या पुत्रध्यासांत कमीपणा येईना. तिने ऐश्वर्याचा त्याग केला. इतकेच नव्हे तर तिने आपल्या शरीरावरीलही प्रेम सोडले. पुत्राच्या उपदेशाप्रमाणेच काळ काढावयाचा असा तिचे संकल्प ठरविला. संसाराच्या हन्यासाने तिने भल-

त्याच उपद्रव्यापात चित्त घातलें नाहीं. ती प्रथम परमात्म्याचें समग्र ध्यान करी; नंतर निरनिराळ्या अवयवांचें चिंतन करी. आपल्या वैराग्यानें व दृढभक्तीनें तिनें ब्रम्हपदाचें ज्ञान मिळविलें. समाधियोग उत्तम साधल्यामुळें गुणजन्य अहंकार तिला स्पर्शही करीना. तिची शरीरभावना नाश पावली. तपामुळें कृश झालेलें तिचें शरीर विलक्षण तेजसंपन्न दिसूं लागलें. तिच्या देहांत गुप्त ब्रम्हतेज वास्तव्य करीत होतें. अखेर ती देवहूती पुत्रांनें सांगितलेल्या मार्गाप्रमाणें योग्य आचरण करून परब्रम्हस्वरूपांत मिसळून गेली. ज्या ठिकाणीं देवहूती ईशस्वरूपाच्या सिद्धीप्रत पोहोंचली त्या ठिकाणाला सिद्धपूर असें नांव आहे. तें अत्यंत पुण्यकारक क्षेत्र आहे अशी अद्यापही लोकांच्या मनांत भावना असल्यानें तेथें नेहमीं हजारों लोक यात्रेला जातात.

